

ХУБИЙЛАНЫ АБУ-ХАСАН

Ажыр
кюннге
дери

<http://albinaandzulya.wordpress.com>





Хубийланы Абу-Хасан, Хамитни джашы, 1940 джыл Архыз элде туугъанды. 1959 джыл Даусузда орта школну бошагъанды, андан сора Къабарты-Малкъар геофизика экспедицияда чертежчу, Ермолвка чегет мюлкде станокчу, Зеленчук мебель фабрикада ишти, Черкесскеде НВА заводда слесарь-инструментчи болуб ишлегенди. Совет Аскерде къуллукъ этгенди.

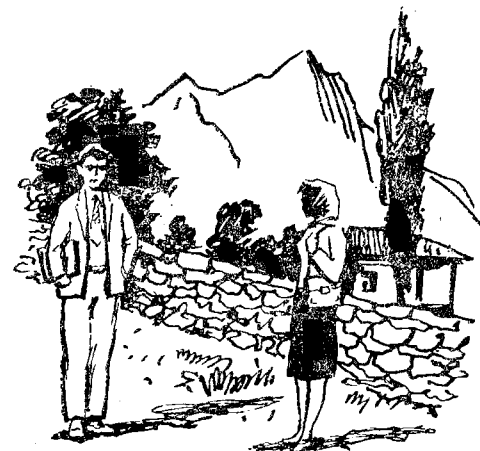
1965 джылдан 1969 джылгъа дери Къарачай-Черкес кърал пединститутну филология факультетинде окъугъанды, аны бошагъандан сора «Ленинин байрагъы» газетде корреспондент, партия бѐлюмню тамадасы болуб ишлегенди. 1972—1974 джыллада Дондагъы Ростов шахарда Баш партия школда окъугъанды. Аны тауусхандан сор облысполкомну культура управленнесни тамадасыны заместители болуб тургъанды. 1975 джылдан бери «Ленинин байрагъы» газетни редакторуну заместители болуб ишлейди.

1963 джылдан бери СССР-ни Журналистлерини союзуна члениди, басманы айырмасыды.

ХУБИЙЛАНЫ АБУ-ХАСАН

Ахыр кюннге дери

Роман
Повесть
Хапар



Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бѐлюмю
Черкесск 1986

Китабны суратла бла джасагъан —
БЕКЕТОВ В. И.



Ахыр кюннге дери

*Агам Хамитге, къарнашы
Илиясха, алача, къазауатда
ѳлген архызчы Джигитлеге
атайма.*

1

Джашха непча кере барыб келди эсе да, Шамил, тыпчылыкълы болуб, джукълаб къалалмады. «Аз-кѳб айгсаиш да, Норийни гѳзет этерге бош джибердим. Ол элкьын сабийди. Кечегиде джанлы-зат чабса, джунчургъа боллукъду. Андан эсе аны бери джиберейим да, къойлагъа кесим къарайым», — деб, ол джатхан джринден энтда турду. Чыракъ джандыра уа айланмады. Къарангыда акъыртын кийинди да, къош негери Далхатны уятама дебми къоркъду да, аякъларыны бурунларында атлай, юйден шыкъыртсыз чыгъыб кетди.

Далхат джукъламай эди.

— Энди уа къайры барады бу? — деб мурулдады ол Шамилни ызындан. — Ол аманнга кѳл этергеми кетди экен?

Тобасто, бу чотха бир къара! Не аяз къакъгъаны

джокъ, не бир таууш эшитилгени джокъ — төгерек, сют уюганча, шошду. Къараууз джамчысын юсюне атыб, чегет татлы джукъугъа беленгенди. Тау джитиле, ёмюрлюк бузлары агъара, бу джерлени къарауулларыча, сакъ сюеледиле. Аланы джарыта баргъан айны джетерге излегенча, Илкер джудуз чууакъ кёкню учсуз-къыйырсыз тенгизинде рахат джюзюб барады.

Джангыз Къобан сууду шошлукъну бузгъан. Узакъдан келеди аны шууулдагъан тауушу да. Иш этиб къулакъ салыб тынгыламасаңг, аны да эшитирик тюлсе.

Шамил, джылы алтмышдан атлагъан къатангы киши, бу шошлукъгъа къууаналмады. Иги да дейсе, джаздан бери, бир-эки джолда болмаса, джерге тамчы таммагъанды да, джайлыкълада отлау койюб барады. Ма бюгюн да, эртденден нигирге дери кюкюреб туруб, энтда аязыб кетди. «Быллай къыйын джайны да ким кёргенди! Къургъакълыкъ къысыб, болгъанны къуууруб къойду да. Мындан ары да былай барса, малларыбыз да, кесибиз да суу амалтын джунчурукъбуз. Тамбладан кечге къалмай, төгерекде къара сууфаны алларын битиб, кёлле этерге керекди», — деб ичинден аллай оюмгъа келе, ол къой орун таба тебреди. Анга джууукълашханында уа, малланы юркютмез ючюн, хыррейт деб, кесин билдирди.

Гёзетде тургъан Норий, къош тамаданы келгенин эслеп, таууш этди;

— Шамил, сенмисе?

— Менме, Норий.

«Джатыб джукъламай, бу былай этиб нек айланады?» — деб сейирсинди джаш. Сора Далхатны, Шамил сеннге ышанмайды, дегени шаркъ деб эсине тюшюб, акъылына гурушха оюм келди: «Кертиси бла да, маллагъа хата этер деб къоркъа болурму?»

Шамил, келиб, чалман джанында къуу дюккючге олтурду.

— Не этесе, Норий?

— Игилик эт, Шамил, турама.

— Арыдынг болур?

— Огъай, арымагъанма, — деди Норий, эки аягъыны юсюнде кючден турса да.

Кече джарыкъ эди да, Шамил аны бир тюрлю бир мугур болуб, анга мыдах къарагъанын эследи. «Алай

айтханлыгъына, арыгъаны танылыб турады, — деди къош тамада ичинден. — Джукъусу да келе болур. Апсына да иги тёзюб турады. Ариу айтайым да юйге джиберейим».

— Къарт болсаңг, джукъулаялгъан да эталмайса. Не кюрешиб, кёз къысалмагъанымда, сеннге салыб келемс. Ахырда да сен къошха бар да тынчай, мен, маллагъа да къарай-къарай, таза хауада бир кеск олтурайым.

Къош тамаданы айтханы Норийни джюрегини ишеклинги экили этди. «Кертиси бла да алай болурму? — деб келди аны кёлуне. — Адам къартайса, джукъудан кем болады деб, анам да кёб айтыучан эди.» Дагъыда кесин алайгъа пйнандырыб къоялмады. «Юсюне кече гёзет этгенди, бюгюн да сары танг атхандан джассыгъа дери аякъ юсюнде айланганды, огъай, джукъулаялмай къыйналыр сылтауу джокъду, — деди ол ичинден. — Аны бери терк-терк келтириб тургъан меннге ышанмагъаныды. Арабич, мен бери колхоз малланы урларгъа келмегеними айтыб, билдириб къоярмы эдим? Не затды бу; меннге ышанмазгъа, ишекли болургъа не джолу барды?»

Норий, кесин кёлкъалдылыкъ гурушхасына хорлатыб, къычырыб джиберди:

Шамил

Не?

Къартны башы кёлтюрюб джылы къарагъанымы джунчутду да, Норий айтыргъа излегенин айталмай къалды.

Бош къайгы этесе, — деди ол сабыр ауаз бла, нидан сора аузуна сёз келмей.

— Къалай бош къайгы этеме? Кюндюз нигирге дери къойланы кютюб кёлиб, кече гёзет этген тынч гюлди. Тур, иги джашча, къошха бар да джукъла.

Норий дагъыда унамады.

— Мен арымагъанма. Энди танг атаргъа да кёб къалмагъанды. Келгенден ары, ахырына дери тура кегейим, — деб къойду.

Къош тамада тынгылады. «Алма терегинден узакъ кетмейди» деб, муну къарт атасына ушаб тургъанына къара. Джашауу мынга къалсын, къалай алапат адам эди Лубекир...» Бу оюм акъылын джарыта, Шамил, хурджунундан «Прима» пачкасын чыгъарыб, андан бир сигарет алды да аузуна къабды. Сора пашотха тар-

тыб джандыргъан сернек бюртиюню эки тилли отчугъу бла аны къабындырыб, ачы тютюнню ичине джугуб, тышына бошлады. Кеси да ызы бла джетел этиб тебреди.

— Тюу, ананг бергенни тѣкюн, бу аман затдан къу-тулалмагъаныма бир къара, — деб, сора ол, сигаретни джерге атды да, аягъы бла басыб отун джукълата, Норийге къарады: — Сен а тютюн бла къалайса, ичемисе?

— Огъай.

— Аперим, аперим... Бек тюз этесе. Мадарынг болса, ауузунга да салма. Муну, хатасы болмаса, чырт хайыры джокъду. Мен тютюн ичерге юреннгенмеча ъмюрюмде бир затыма сокъуранмагъанма. Ичиб да ичалмай, къюуб да къоялмай, азаб чегиб айланама.

Джаш джукъ айтмагъанында, ол ърге турду.

— Къалай этесе, Норий, барамыса юйге?

— Шамил, мен тангнга дери былай турургъа сюеме.

— Сора мен барайым. Иги джашча, чегет джанына сакъ бол.

— Ашхы, Шамил.

* * *

Норий алгъын къой кютген тынчды деб тура эди. Таза хауада, кюнне кесин къыздыра, къойчу эртденден ингирге дери ох деб турады, деб келе эди аны кѣлюне. Энди уа олсагъатда джангылгъанын ангылагъанды. Къойчуну хар кюню кюренде, малны къайгъысында ътгенин къошха келгенли сынаб бошагъанды. Алай а Шамил къатында болгъаны анга ишни къыйынлыгъын сездирмейди. Кеси да кюн сайын андан бир джангы зат эшитмей къалмайды.

— Сен, элчи джаш болгъанлыгъынга, къойланы аллары. эртденбла къайсы джанына, ингирде къайсы джанына айландырыб кютерге кереклисин биле болмазса дейме, — деб сейирсиндиргенди тюнене да. — Ол керек затды, билиб къал; эртденбла кюн батханнга, ингирде уа кюн чыкъгъаннга буругъа керекди.

— Нек?

— Кюнню таякълары кѣзлерине тик тийселе, къой отлауну кѣрмейди. Тынгылы отлар ючюн, отлай тур-

гъан джерине кесини кѣлеккеси тюшюб, салкъын болургъа керекди.

Къайгъырыб, юретиб тургъаны ючюн, Норий анга разыды. «Къаллай къаджыкъмагъан адамды бу адам! Мунуча къартла, туудукълары бла булджуй, юйлеринде дуняа зауугъун кѣрюб джашайдыла. Бу уа энтда къойчу таягъын къолундан тюшюрмей айланады, — деб кѣлюне келди бусагъатда да, аны ызындан къарай. — Меннге ышанмагъанын а тюз этмейди. Алай болса да хата джокъду. Иги таныб бошаса, джангылгъанын да ангылар...»

* * *

Шамил эшикден киргислей, Далхат, не эсе да айтыб мурулдай, орундугъунда бир джанындан бир джанына бурулду. «Тюшондеми сѣлешеди экен?» — деб ичинден алай сагъыш эте, Шамил къош нѣгери таба кѣз джетдирди. Алай а къарангы юйде джукъ ъслѣялмады.

— Бу чотха бир къара! — деди ол кѣзюучюкде Далхат, ачыуланыб тургъаны ауазындан таныла. — Хырт де да ары чыкъ, хырт де да бери кир — кѣз къысаргъа мадар болмай къалды да.

— Уягыбмы къойдум, Далхат? — деди Шамил, джунуб. — Аругъанынгдан къалайса, маджал бола лыммыса?

Ол джуулаб бермеди.

— Бу не гукъум ишти, ха? — деб джанды дагъыда къаргъи. Муну ызындан чабыб нек айланаса? Аман-ша нек юретесе, ха?

— Айхай, джюрсенинг тынчлыкъ табса уа. Кесинг билесе, Норий алкъын сабийди. Кечегиде...

— Сабий эсе, юйюнде турсун! Аны бери киши да зор бла келтирмегенди. Ишлерик эсе, ишлесин. Алай тюлмюдю, къорасын да кетсин. Сюрюу бла барса, ызындан чаб, гѣзетге барса, анга къарауул бол. Бу не къыйынлыкъды, ха?

Шамил, Далхатны сѣз урумун джаратмады эсе да, аны бла демлешиб кюрешмеди.

— Кечериксе, Далхат. Джукъунгдан бѣлюб, айыблы болдум. Къыйналма да джукъла. Энди джукъгъа чыгъарыкъ тюлме, — деди ол, тешиниб орунга кире. Ичинден а сейирсинди; «Норийге иги эди да, бююн анга былай нек этеди?»

Қылай ариудула кечеги таула, кечеги чегет! Шамил кетгенден сора да, Норий, табиғатха сүйөнюб, тамаша болуб кырай, кыой орунну тегерегине талай кере айланыб келди. Сора, нызы терекге сыртындан таяныб, биягы сагышына сингди. Олсагытлай аны кез аллына орта бойлудан эслирек, чырайлы кызыны тюрсюю келиб сюелди.

Норий аны таныгъанлы тёрт джыл болады. Бююнча эсиндеди ол кюн; школда кыонгурау кыагылыб, джетиччи «а»-ны сохталары классха джыйылдыла. Математиканы устазы Фаризат Харуновна да кёб сакълатмады кесин, олсагытлай джетди.

— Сабийле, бююнден башлаб, бу кызычык... — деб ол, кимин эсе да излегенча, ачылыб тургъан эшик таба кырады.— Анисат, не болдуң?

— Былайдады, — деген таууш эшитилди коридордан.— Не затха уяласа? Кир да бар.

Фаризат Харуновна, ары атлаб, дагыда чакырыды аны:

— Анисат, бери кир, анда нек сюелесе?

Классха, тартына-тартына, бир кыракёз кызычык кирди.

— Анисат башха элден кечюб келгенди. Бююнден ары сизни бла окырукъду, — деб, Фаризат Харуновна классны аны бла танышдырды.— Норий, сени кыатыңда орун бош шойду да?

Кызы сабийде аллай чырай, сүйөмлюлюк болуб бир заманда да эслеменди Норий. Кыара кыашланы тюрлеринден кыарагъан дугъум кезлени бугъундурургъа узун кирпиклени хыйсаблары джетмегени Анисатны келбетине артык да бек сүйөмлюлюк сала эди. Кызычыкны кёргенлей, Норий андан кезлерин алалмай кыалгъан эди. Кеси да бир кыуджур халгъа кириб тура эди. Аны ююн болур, Фаризат Харуновна соргъанын эшитмей кыалды.

— Норий!

Джаш, джукъу арасында илгенгенча, илгенди. Секириб ёрге туруб, устазгъа, «Не дейсиз?» дегенча, соруулу кыараб тохтады.

Сабийле кюдюле.

— Сени кыатыңда киши олтурамыды? — деди Фаризат Харуновна.

— Огъай.

— Анисат, ары ёт да ол бош оруннга олтур.

Танымагъан-билмеген сохталаны кез кыакъмай кыарагъанларындан джунчуб, тургъан джеринден тебаламай, бир кесек заманы мурукку этди да, кызычык акырттын барыб Норийни кыатына олтурду. «Казыч бла Бэла бир-бирин табдыла», — деди кыайсы эсе да. Сабийле, пырх-чырх бола, ала таба кыарадыла. Устаз да кюлюб джиберирге аздан кыалды. Джаш да, кызы да кыип-кызыл болдула.

Ол кюнден башлаб, Норий бла Анисат бир-бирине кез кыыйрлары бла кыараб тебретиле. Кёб окыургъа, кёб билирге тырмашдыла.

Айла, джылла оза, алма, терегинде чагыб, бюртюклениб, кызыарыб бишгенден сора, бутагында тураламай, джерге агыб, кыалын ханса бугъунганча, кызы бла джашны арасында болгъан сезим да, ёсюб, тамырланыб, керти сүйөмликке айланды. Ол меннге, меннига джарзтылгъанма деген бу татлы нюзюрню джилтилерни джандыла джаш джюрекледен. Ич кыуанчлары аланы чырайларына чырай, акыллларына акыл кыондула. Иннет, адеб-намыс тазалык кюч-кыарыу берди.

Поэзия не затды, Норий? — деб сорду бир джолча Анисат.

Поэзиямы? Джашаугъа айтадыла поэзия деб. Джашау а сүйөмликди. Ма, сёз ююн, мени джашауум сенсе, Анисат

Аа, бир да. Луузунга джарашмагъанны айтма.— деб кызы чарлары кюрсиди. Алай а ичинден разы болгъаны сүйөмлю ишаргъанындан танылыб кыалды.

Сени джашауунг а кимди, Анисат? — Джаш, ойланганча этиб, керти кёлю бла сорду. Кызы аны алайлыгынын Норийни умутлу болуб кыарагъанындан аңгылады.

— Сенсе, Норий, — деб, сора джукъа чепкенни, тешиз толкыунлача, бурма чачын джыл тарай, кызы юйлерни таба чабыб кетди.

Эй, джашлыкъ, джашлыкъ! Кыалай насыблы чакъса сени! Сүйөмлик а! Кыалай кюлюдю ол! Бир-бири сүйөмликгини зауугъуна батхан бу эки джаш адам школда ахыр кыонгураугъа кыалай джетгенлерин да, устазла айтхан ахыр сёзле, алгышыла джюреклерин учундура, аттестатларын кыалай алыб чыкыгъанларын да билмей кыалдыла.

— Анисат, институтха барыну юсюнден не деб тураса? — деб сорду Норий юйге келе.

— Аны юсюнден оноулашхан эдик да, унутубму кьойганса?

— Ол а эсимдеди. Медицинаны сайлагъанынга сокъураимай турамыса? Аны сорганлыгъымды.

— Сен а?

— Мен андан башхагъа барлыкъ тюлме.

— Мен да врачны ишин джаратама.

— Сора, ол джолда келишгенибизча, бир институтха барайыкъ.

— Огъайым джокъду, — деди кызы.

Ала юйлерине къууанч тыбырлы болуб кетдиле. Иги да дейсе, мында ары да, школдача, бирге окъурукъдула, лекциялагъа бирге джюриорюкдюле! Окъууну битдириб, врачла болуб чыкъсала уа...

Андан сора арадан эки ийыкъ чакълы бир заман озду. Огъай, ол кюн джашны анга тюбер акъылы джокъ эди. Не медет, кьошха кетерге хазырланыб джолгъа чыкъганлай, Анисатха тюртюлдю да къалды. Энди къалай этсин? Эслемегенча этиб, бир джанына бурулуб кетерми эди? Асыры кеч эслегенине къара. Майна, Анисат, муну керюб, арлакъда тохтаб турады. «Кьошха тебегеними билибми келди экей?»

— Анисат, кенде нек тохтаганса? — дегенден ары Норий кызыгъа айтыр зат табмады.

— Джолоучу болургъа башлагъанча керюнесе. Суу алыргъа бара эдим да, къуру члекле бла аллынга чыгыб, джолуугу кесмейим деб туракълагъанма.

Къызгъа арну айтыргъа, кел этерге излеб, джаш аллына атлады. Келиб кезюне къарагъанында уа, тили айлапыргъа унамады. Айтыр затлары уа бар эди анга.

— Да аны ючюн не боллукъду?

— Кишиге да билдирмей...

— Да, оноулашыр адамым... — Норий, не эсе да айта тебреб, кесин тыйды.

Джашны аууздан чыкъган ол юч сёз минг тюрлю чыгъанакъ болуб чапчылганча, джызылдадыла кызыны санлары. «Мени джукъгъа санамаймыса?» — деген мыдах кезлерин джашырыргъа излегенча, ол джерге къараб тохтады.

Норий терс селешгенин эсгерди.

— Къайда болсам да, сени унутурукъ тюлме, Анисат. Сен хаман кез аллымда тураса, — деди ол, биягъында айтханына сокъураныб.

— Кьошхамы тебегенсе?

— Къалай билдинг?

— Ананг... Институт а?

— Быйыл институт къайгъыны кьоймасам, болмайды.

— Нек?

— Анамы чотун билесе. Анга болушургъа керекме.

Къыз джашны юй тутаргъа акъылы-эси джетгенине къууаныр ючюн къалмады. Алай а джюрегин бир тюрлю бир ауурлукъ кючлеб, келю аз болду. «Мен да кьоярми эдим быйыл институт къайгъыны?» — деб сагъыш этди ол.

Бетини къаны тюрленгенинден, кезлерини сагъышлы къарагъанларындан Норий кызыны ич халын ангылады.

— Окъуу джукъгъа да къачмаз. Быллай кыйын кезююнде джашныз анамы атыб кетсем а, арта уялырма. Ким ангыламаса да, сен мени ангыларгъа керексе. Сау къал! — деб, ол конторну къатында кьошха тебреб турган машина таба къысха бурулуб кетди.

Андан бери талай кюн озса да, Норий кызыны ол мыдахлыгъын унуталмайды. Арну айтыб, джюрегин чапырмагъаны ючюн хаман кесине гурушха этгенлей турады. «Бир да къуруса да, институтха бармай къалма, дей кеталмадым, — деди бусагъатда да ол, кьой орунну тегерегине айлана. — Таб тюшгенлей, апама да, анга да джетиб келирге керекме. Мениге къараб, ол да институтха бармай къалыргъа боллукъду».

3

Шамилге джукъусундан белгени ючюн ачыуланмай эди Далхат. Аны алгъаракъда Хаджос деб айтханындан чыкъмаучу тенги бар эди. Ол мында болган заманда Далхатны бочхасы ачхасыз болмаучан эди. Ала бу тегерекде орналган кьошланы сюрюулерин джепгил-дженгил джокълагъанлай тура эдиле. Бир джолда кеслериникиден да онеки малны кымыб сатхан эдиле.

Соза барсанг, резин да юзюлмей къалмайды. Алайын быланы ол «табышлы» кюплери да смюрлюкге

барыб турмадыла. Маллары тас бола да табылмай кьала туруучу кьойчула арт кёзюуде сакъ эдиле. Хамаи мараб айлана эдиле. Бир джолда Далхат бла Хаджос, хоншу кьошшу джайылыб айланган сюрюулеринден джыйырмагъа джууукъ малны бёлюб алыб, эишиге сюрюб бара тургъанлай, алларына кьойчула чыкьдыла да кьалдыла. Насыбына, Далхат, кеси джараууна бёлюнуб, артхаракъ кьалгъан эди да, ала аны эслеймадыла. Хаджос а башыи кючден алыб кьачды. Джетселе, иглик этерик тюл эдиле. Ол аны биле эди.

— Сен болгъанынгы билдилеми экси?— деб сорду артда Далхат.

— Тейри, таныб кьойдула болур дейме. Кёзюу-кёзюу атымы айтыб кычыра эдиле.

— Иги тюлдо сора. Алай болса да, кыйналма. Ол мен тюл эдим деб кьойсанг, не эталлыкьдыла?

— Тейри, алай бла башымы алалмазма. Ол аман адамла тутдуруб джиберирге арларына турлукъ тюлдоле. Ала бери келгинчи, барыб, кслери бла сёлеширге керекди. Ол аман Шамил эшитсе да, джашау берлик тюлдо. Къайтара да чайнай, джапымдан этиб кьоярыкьды.

Хаджосну айтханы сагъайтды болур, Далхат, талай заманы тынгылауу басыб турду да, къайры баргъанын да айтмай, хоншу кьошша угулуб кетди. Иммолат бла Хаджи-Мурат анга эс бёлюб тынгыладыла.

— Энди бизден не излейсе? — деб сорду Иммолат, ол айтырын айтыб бошагъанында.

— Сизден излеген затым джокьду, — деди Далхат, кьойчулагъа сакъ къарай. — Бу хапарны тышына чыгъарыб айланмагъыз деб, аны тилерге келгенме сизге. Айтханына кёре, Хаджосну сизни малларыгъызны урлар акъылы болмагъанды. Кесибизникиледиле деб, джапгылыб этгенди не этген эсе да. Джаш кеси да алай этгенине бек сокъураныб турады.

— Ишни тышына чыкьмазын сюе эсе, алгъаракьда урлагъан он малыбызны да ызларына къайтарсын, — деди Хаджи-Мурат, тынгылаб туруб.

Сёз не он малны юсюнден баргъанын Далхат бек иги биле эди. Хаджос экиси урлагъан эдиле аланы. Алай болса да Далхат аладан хапары болмагъанча этди:

— Не он малны?

— Мындан алда сюрюуюбюзден он кьой кьора-

гъанды. Аланы да Хаджосдан башха адам урлагъанды.

— Аны уа бош айтасыз, Хаджи-Мурат. Алагъа Хаджосну хыянаты тиймегенди, — деб Далхат отдан кёлек кьерге кюрешди. Алай а кьойчулапы ийнандырмады.

— Бир-эки да айтма, Далхат. Ол он кьойну да Хаджос кьоратханды. Ишни тышына чыкьмазын сюе эсе, аланы да бери табдырсын. Алай тюлмюдю, законга берликбиз, — деб тохтадыла Иммолат бла Хаджи-Мурат.

Далхат да андан теренге кириб кюрешмедди.

— Айтханымча, сизни тас болгъан малларыгъызгъа Хаджосну хыянаты тиймегенди деб, акъылым алайды. Ёнге кеси бла да бир сёлешиб кёрейим. Джууабын тамбла огъуна билдирирме, — деб, ол кьошдан чыгъыб кетди.

Сёзюне уа керти болмады: экинчи ол алагъа бара айланмады. Хаджосха кьойчула айтханы да зйтмады — аны сагъайтхандан Далхатха хайыр джокъ эди.

— Иммолат бла да, Хаджи-Мурат бла да сёлешиб келеме. Тамадалагъа сени юсюнгден тарыгъуу джазыб тура эдиле. Тилегенимде, мени хатерими кёрюб, къагъытларыи джыртыб атдыла. Тышына да сёз чыгъармазгъа айтыб кьалдыла, — деб кьойду.

Хаджос кьууанды. Къайгысын да унутду. Иммолат бла Хаджи-Мурат а бир кюн сакъладыла, эки кюн сакъладыла, Далхатны келмезча, ишни бир джапгына этмезча кёргенлеринде, джарашдырыб къагъыт джаздыла да районига элтиб бердиле. Ары дери да малла урлангандыла деб, органлагъа тарыгъуула тюше туруучан эдиле. Алай а милициядан баргъанла, бу иште былайды деб чык айырырча джукъ табмай, ызларына кьурулай къайтыучан эдиле. Энди Иммолат бла Хаджи-Мурат, малланы Хаджос урлаб тургъанды, аны айыбына терк джолукьдурмай мадарыгъыз джокьду, деб келгенлеринде, район милиция сансыз этиб кьоймады. Ол кюн огъуна эки адамын джиберди. Ала, соруу этиб башлагъанлай огъуна, Хаджос кьойчула айтхандан кьуру болмагъанын сезиб, аны районига алыб кетдиле. Андан сора Далхатны да тынчлыгъы бузулду. «Ёрге ассала да, мени атымы сагъышма. Менги уллу кьуллукълада ишлеген ышангылы адамларым бардыла. Алагъа сёлешиб, мен сени андан чыгъартыр мадар

этдирирме», — деб Хаджосха кьаты айтханды. Дагьы-да джюрегини кьайгысы басылыб кьалмады. «Сатыб кьойса, не этерикме?» — деб сескекли болгарлай айланды. Ма, бир кюн ингирде, тоуб келген сюрюуно кьой орунга джыйыб, гёзенек эшикни бери тартыб, джабаргьа кюреше тургьанлай, Шамил, кьошдан чыгыб, анга таууш этди:

— Далхат!

— Ой, — деди ол.

— Бош болдунгму?

— Не этерик эдинг?

— Былай кел, мында сени кёрюрге излегеиле бардыла.

Олсагьатлай аны джюрегн чанчды: ким излейди экен? «Хаджос...» — деб башына бир ишекли оюм келиб, бутлары кьыйылдыла. «Огьай, ол мени сатаргьа керек тюлдю, — деб дагьыда кесн кесине кёл этди. — Хаджосха андан хайыр джокьду. Малланы бирге урлагьаныбызны айтса, кесине аман боллукьду: артыкь болджал аллыкьды. Ол аны бек игн биледи».

— Кимди мени излеген?

Кьарт, Далхатны соргьанын эшитди болмаз, анга джууаб кьайтармай, юйге кириб кетди. Аны дагьыда кьоркьуу алды: «Хаджос... Тохта, мени элтирге келген болурламы?»

Кьошха танымагьан адамы келиб кёргени болса, этиучосюча этиб, юйдегиле сагьайгьынчы, стауатдан джацлаб кетерге изледи ол. Кетиб а кьалалмады. Джюреги кьач дсб кюрешгенликге, аякьлары кьошха тартдыла. Акьыртын келиб, агьач юйчюкню кьанга эшигини тешигинден кьарады, — Шамил, дагьыда экеулен олтуруб тура: бир токь киши бла бир джаш адам. Токь кишини Далхат кёргенлей огьуна таныды — колхозну зоотехниги Бекир. Экинчисин а танылмады. Кёре уа тургьанды, алай а кьайда? Кьызылджагьаладан болурму? Кьалай этейим: кьачыб кетерми эдим?

Ол, кириб барыргьа бла кьалыргьа билмей, алай кьараб тургьанлай, эшик хырт деб ачылды да, таркь деб башына тийиб, Далхат артына джыгьылды.

— Не болду? — деб, олсагьатлай Шамил Далхатны ёрге тургьузургьа чабды.

— У-у, башымы чачыб кьоя эдинг да, хадауус, —

деб Далхат, ёрге туруб, юсюн-башын кьагьаргьа кьорешди. — Кёлегими тьоймеси тьошген эди да, аны алама деб, былай ийилгенлей...

— Джугьунгу ачитдынгмы?

— Огьай, хаталы затым джокьду.

Юйде олтургьанла, аланы сёлешгенлерини эштитиб, эшикге чыкьдыла.

— О-о-о, Бекир келиб турады да, салам алейкум! — деб Далхат, зоотехникни кёргенлей, кесин ышарта, аллына атлаб, аны кьолун тутду.

— Алейкум салам! Не этесе Далхат?

— Игилик эт, Бекир. Турабыз, бир хатабыз джокьду, — деб Далхат Норийге бурулду: — Бу джаш а кимди?

— Кулизарны джашыды, — деди Бекир.

— Ким Кулизарны?

— Аубекирни келини Кулизарны.

— Алаймыды? Ой сени огьесе? Мен а сени кьайда кёргенме деб турама. Кесибизни Кулизарны джашыса сора... Не этесиз, тынч-эсенмисиз?

— Турабыз, Далхат. Джокьду хата.

— Норий сизге кьош негер болургьа келгенди, — деди Бекир, джашны билегинден тутуб, Далхатха ышарыб кьарай. — Сени аны айтыргьа чакьыра эдик. Не, аламысыз муну кьош негерге?

— Да, аны менден нек сораса? Шамилге сор, олду кьош тамада, — деб Далхат, кеси да алай бош адам болмагьанын кёргозюб кьояргьа излегенча, керпеслениб, зоотехникге да, Норийге да уллу кёллю кьарады.

— Шамилге соргьанма. Ол огьай демейди. Сен а кьалай кёресе?

— Тейри ,мал кютген алай тынч иш тюлдю. Не кече тынгы джокь, не кюндюз тынгы джокь, ишлеялырмы, кьайдам?

— Кьой кютген тынч иш болмагьанын Норий биз айтмасакь да биледи, ол элде, мал кьатында ёсген джашды, — деди Шамил.

— Да сора мени да огьайым джокьду. Келгенден ары, ишлесин, кёрсон, кьошну ишин джаратыб, джарашыб кьалса уа.

Бираздан Бекир кетерге тебрегенинде, ол, ашыргьан сылтау бла арлакьгьа дери ызындан барыб, Хаджосдан хапар сорду.

— Тейри, Хаджосну чоту биз умут этгенден терен болур дейме, — деди зоотехник.

Далхат сейирсинигенча этди:

— Тохта, айтханлары керти болубму чыккыды?

— Не айтханлары?

— Да, кьайдам... Хаджос Иммолатны кьошундан талай малны урлаб баргьанлай...

— Кьуру Иммолатны кьошу бла кьалса, не хата бар эди. Андан сора да болур дейме гыхчыкълары.

Далхатны тамагъы, суусаб кьысхан адамны тамагъыча, кьургъакъсыды.

— Сора джазыкъ ачыргъа тебрегенди. — Ол бу тёрт сёзно кючден айтды.

— Айтханларына кёре, кеси ачыгъан бла кьаллыкъ тюлдю, — деди Бекир, машинасына миниб, рульну алына олтура. — Малланы ол джангыз кеси урламагъанды, нёгери болгъанды — алайды хапар.

— Анга кьара, дагъыда бизге джукъ сездирмей тургъанды. Арабин, ким бла урлагъанды экси?

Зоотехник анга кьараб ышарды. «Аны, менден эсе, сен иги билессе», — алай эди ол ышарыуу магъанасы.

— Ким бла урлагъанын заман кёргюзюр, — деди зоотехник, машинасына от алдыра. — Бусагъатда алай затлагъа бек кьатыдыла, ачыкъ этмей кьоярыкъ тюлдюле. Хаджосну анасы да, ким эсе да терилтгенди ансы, мени балам алай этерик джаш тюлдю деб, ёрге-эниште чабыб айланады. Тюнене председателге да келиб тура эди.

Далхат, кесип кьатдырыргъа кюрешсе да, тили тутулгъанча болуб, ауузундан сёз чыгъаралмай кьалды. Бекир кетгенинде да, аны экили сёлешгенни юсюнден сагъыш эте, алайда талай заманны сюелди. Сора, аны ашыра чыккыганы ючюн да, Хаджосну юсюнден сёз кьозгъагъаны ючюн да кеси кесине дунияны кьуя, кьошха тебреди.

4

Адамгъа игилик эталмай эсенг да, ызындан кьара сабан сюрме — алайды Шамили джашау халиси. Ол кьазауатны кыйынлыгъын да сынагъанды, колхоз кьойну ызындан айлана, боранда, джангур тюбюнде да

кьалгъанды. Не кыйын болумда да болушлукъ кереклиге кьолун узатмай кьоймагъанды.

Далхат арт кёзюуде былай мыдах болуб айланганын кёргенли бери да кьайгъы этгенлей, анга болушургъа излегенлей турады. Иги да дейсе, кьош нёгерини халыны бузулгъаны Бекир Хаджосну юсюнден айтхан хапар бла байламлы болгъанын билмейди ол. Алай акъылны башына да келтирмейди.

Далхат а кече сайын бир тюшно кёреди: сюрююню ызындан бара тургъанлай, Хаджос, кьайдан эсе да чыгъады да, аны тюбсюз терен чунгургъа тюртюб джибереди. Сора ол, мийикден кетгенча болуб, джаны чыгъа, кьычырыкъ этиб уянады. Андан сора уа Далхатны кёзюне джукъу кирмейди. «Хаджос мени сатмай кьоярыкъ тюлдю. Бу аман тюш аны ючюн кёрюнеди. Кьалай этейим? Кьачыб кетерми эдим?» — деген сагъышла башын кючлеб, кьарангы юйчюкде, бир тукъум бир кьайгъылары болмай, рахат джукълагъан кьойчу нёгерлерине сукъланыб тынгылай, орундукъгъа сыртындан тюшюб, кьайры эсе да кьараб турады. Танг атхаплай, кишиге да билдирмей, Тау арты таба джанлаб кетерге оноу этеди.

Алай а эртденбласында бир джары да кеталмайды. «Бююнчюкню бир кьарайым, бююнчюкню бир тёзейим, — деб ашырады кюнлени. — Хаджосдан да бош кьоркъа эсем а. Ол мени, сатарыкъ болса, бусагъатха дери сатарыкъ эди». Ёнге ол оюмда тохтаб да кьалалмайды. Кюндюз алай айтыб, кесип кьатдырыргъа кюрешгенликге, кече болуб, орундугъуна джатханлай, бнягъы болумуна тюшюб тохтайды.

Бир джолда, кече кьычырыкъ этиб уяныб, аман сагъышлы болуб тургъанлай, кьатына Шамил келиб олтурду. «Мынга не керекди?» — деген оюм тууду ол сагъатлай Далхатны акъылында.

— Ауругъанынгмы барды? — деб кьарт джумушакъ сорду.

— Болса, не этериксе? — деди Далхат, кьычырыб джиберирге аздан кьала.

— Былай кьарайма да, инджилиб тургъанча кёреме. Элге тюшюб, кесинги врачха кёргюзюб келирми эдинг?

Джууаб берирге ашыкмады Далхат. Шамили соруу аны сагъышландырды. «Врачхамы? — деди ол кеси кесине ичинден. — Меннге врач болушаллыкъ тюл-

дю... Ким болушаллыкды да? Тохта, врачха баргъан сылтау бла Хаджосну анасына джетиб келирми эдим? Аны ауузун джабдырыгъа керекди, алай а къалай? Барайым. Тегерекге да бир къарарма, хапар да билirme. Чотум табсыз боллукъ болса, бир джары джанларма да кетерме. Сора табарла мени...»

Эсинде-бусунда болмай тургъанлай келиб къалгъан акъыл аны кълюн джарытды.

— Врачха табу этиб да барлыкъ эдим. Давлением кълтюролгенди да, аягъым басханны кълзом кърмейди. Аманы кеминде кечинеме, — деб Далхат кесин мыдахсындырды. Халал къллю, джумушакъ джюрекли Шамил анга ийнанды.

— Сора не сакълайса? Бар да кесинги врачха кърюзт, — деди ол анга.

— Норийден да уллу болушлукъ джокъду. Къошну кесинге атыб кетсем, къыйшальырмыса? — деб дагъыда Далхат къош тамададан къл алыргъа изледи.

— Нек болмайды Норийден болушлукъ? Ол бек тири джашды. Ишни джарсытырыкъ тюлдю. Къош ючюн чырт сагъыш этме да, тамбла огъуна кет да къал. Бир да къуруса да, дарманла алыб келирсе да, мында ичерсе.

* * *

Элге тюшген кюнюнде огъуна Далхат Хаджосну анасына джырылдаб джетди. Нюрсият, ёмюрю колхоз иште ишлеб келген орта бойлу джукъа тишируу, анга мыдах тюбеди. Башында джаулугъуну къыйыры бла джыламукъ ургъан ала кълзлерин сюртюб, Далхатха тыхсыб къарады:

— Къарнашым, шо, тюзюн бир айт: малланы кертиси бла да буму урлагъанды? Огъесе мени джангыз балама кимни эсе да уууму джетди?

— Кеси не дейди?

— Ол бир суубашды. Биреу ючюн башын суугъа ата-рыкъ бирди. Аны не айтханы, не къалгъаны!..

— Алай болса да не дейди?

— Не дерикди деб? Болгъанны кесини бойнуна алыб турады. Енге мен анга ийнанмайма. Ол алай этерик джаш тюлдю.

— От болмагъан джерден тютюн чыкъмайды, Нюр-

сият: Алай айта эсе, эшта, къуру болмаз, — деди Далхат, ичинден Хаджосха бюсюреу эте.

— Ах, мен джарлы, ёлге эдим андан эсе. Сен а не затланы селешесе? Огъесе... Юйюне артыкъ ачха келгиргени джокъ, юсюне артыкъ алаамат кийим алыб кийгени джокъ, ары баргъаны джокъ, бери келгени джокъ, бу, гудулукъ этиб, малланы сатыб тургъан эсе, ачхасын не этгенди да?

Урлаб сатхан къойларындан тюшген ачхадан Хаджосха, сом-шай болмаса, хазна зат джетмей эди. «Къолунга берсем, сен джоуб къоярыкъса. Андан эсе, ачха менде турсун, асламыракъ этсек, тенг юлешир-биз», — деб, Далхат хар къуру да «шабашны» хурджунга уруб къоя эди. Артда ол анга джукъ бермезлигин биле эди Хаджос. Алай а анга ауузун джарыб сълз айталмай эди — таукеллиги болмагъан, кълсюз джаш эди ол. Далхат андан къоркъмай эди. Этген «табышлары» аны бла юлешир акъылы да джокъ эди. Элли къыйыр сюреминде тюбюнде алаамат гаражы болгъан уллу юй ишлеген эди, тегерекгине да — мийик буруу. Бир машина къураб, ол гаражгъа бир салсам деб, былтырдан бери ол дыгаласда айлана эди. Сора къолуна тюшген хазыр ачханы къалай ычхындырлыкъ эди? Аллай адам тюлдю Далхат — джангылыб да этмейди ол чомартлыкъ.

Нюрсият, сорууну тик салыб, кълзюне, сынагъанча, джити къараб тохтагъанында, ала бары да эсине тюшюб, Далхат арсар бола да бир тебреди. Алай а кесин къатдырыгъа кюрешди да, абзыраб къалмады. Ары къайырылыб базыкъ ауаз бла хыны джууаб этди:

— Ачхасындан-бочхасындан хапарым джокъду. Бир затчыкълары уа болгъанды. Майна, ол джол да малланы сюрюб бара тургъанлай, Иммолат бла Хаджи-Мурат аллына чыгъыб къалгъандыла. «Не этген эсе да, джашлыкъдан, ангыламагъанлыкъдан этгенди. Къоугъуз, муну ызындан къуууб айланмагъыз», — деб ол заманда мен да бек къоб кюрешген эдим. Алай а... Къысхасы, сени джашынгы Иммолат бла Хаджи-Мурат тутдургъандыла. Хаджосну гюнахы джокъду деб, не сен, не мен бир адамын ийнандыраллыкъ тюлбюз. Башха амал этерге керекди.

Нюрсиятны бети агъарды, сакъал тюбю къалтырады.

— Урлагъаны кертиди сора? — деди ол, ауузуна башла сълз келмей.

— Тейри, кертиди. Анга чыртда ишекли болма!

— Ай, суубаш а! Кимге ушаб болду бу былай? Ата-сыз кяалыб, кеси аллына ёсгенди да... «Оюмсуз джюрюген аджалсыз ёлюр» деб, кёремисе сен аны! Аллай затха кёшула турма деб, ненча кере айтхан эдим мен анга!—Нюрсият биягъы кёзлерине узалды. «Бойнумады энди мен айтхандан чыкьса, — деди Далхат ичинден. — Чарлай келиб, мен салгъан аугъа кяалай таб тишпоб кяалды».

— Джылагъандан, кёз сууланы ийгенден хайыр джокъду, — деди энди ол, не кядар джумушакъ сёлеширге кюреше. — Иммолат джампикге ачыугъа Хаджосну андан чыгъарыр мадар этерге керекди

— Юретир адаммы джокъ, не этерими, кяайры барырымы билгеним джокъ, мен аны кяалай чыгъарлыкъма андан? — деб Нюрсият джылаб джиберди.

— Мен да аны ючюн келиб айланама, ишими-башымы да кёюб. Мени анда, районда, кюллукълада ишлеген иги танышларым бардыла. Тамбла алагъа тюеб да сёлеширикме. Сен а джукъгъа да кымылдама. Хаджос малланы кеси урламагъанды, ким бла эсе да урлагъанды деб, ёрге-энишге чабыб айланганынгы да кьой. Ол керек зат тюлю.

— Нек?

— Аманлыкъгъа не кядар кёб адам кёшулса, закон анга ол кядар кьаты кяарайды.

— Ангыламадым.

— Не ангыламагъаны барды аны? Хаджос малланы башха адам бла бирге урлагъанын билселе, тиллешиб этгениге санаб, анга артыкъ болджал берликдиле. Законда алайды. Аны кесинг да эсингде тут, Хаджосха тюбегенинг болса, анга да сездириб кьой.

Тишируу, не дерге билмегенча, анга бир кесекни кяараб турду.

— Да сора, кяарнашым, мен сеннге ышанама. Кюлунгдан келгенин эт. Биз да борчлу болуб кяалмазбыз, — деб тиледи ахыр мадарын тауусхан Нюрсият.

Далхат да, Хаджосну тюрмеден чыгъармай кьоймазгъа сёз бериб, чыгъыб кетди.

— Чыртда кяайгъы этме, джашынг джууукъ заманда кюлунга кяайтырыкъды. Тенглерим ишни ызындан тишгендиле, — деди дагъыда ол, эки кюнден келиб. Сора Нюрсиятха джалгъан сёзюн ётдюргенин таныгъанында, андан минг сомну да юзюб, кёшха чыгъыб кетди.

Юсюнден басыб тургъан кяайгъысындан кьутулгъанча кёргенинде, Далхат, кече илгениб уяныучусун да, Нюрсиятха берген сёзюн да унутуб, бел тюзетди. Акъылында да джангы оюм — «Норийни кюлума кяалай джыйым?» деген оюм — туууб, аны сагъышын этиб башлады.

— Норий, бюгюн сюрююню сен кют, Далхат бла мен кяарыусуз кьойлагъа кюн аманлада ашата туургъа бир кесек биченчик этиб келейик, — деди бир кюн эртден-бла Шамил.

Джаш сёз да салмады. Малланы сюрюб кетди. Далхат аны ызындан талай заманны сагъышлы кяараб турду, сора кюшдан арлакъ чыкъганларында:

— Шамил, — деди ол, кьойла джайылыб баргъан чыртны ёрге кяарай, — Норийни сюрюю бла кесин бош джибердик болурму?

— Нечик? — деб сагъайды кяарт.

— Ол китаб кибигине болуб, алайда, ол табсыз джерде, кьойлагъа хата этдирirmi? Былтыр, эсингдемиди, алайда джанлы чабыб, кяалай болгъаныбыз?

Кертисинде да Норий китабсыз болмайды. Анга бир сингсе уа, малын-башын да унутуб кьояды. Сора Шамил сагъышланды.

— Тейри, ол айтханынг барды. Бу джаны чегет бауурду да, кяарангыракъды. Алайда малланы кёз туурада тутаргъа кьыйынды. Кяалай этейик: бюгюн бичен кяайгъыны кьоярмы эдик?

— Бичен кяайгъыны уа нек кьояса? Мен эрлай Норийге джетиб келирми эдим?

— Бар, Далхат, бар. Ызынга кяайта айланма. Экинг да маллагъа кяарагъыз. Кьойлагъа мен этген бичен да боллукъду, — деди Шамил.

Олсагъатлай Далхат Норийге угулду. Кьойла джайылгъан джерге джетгенинде уа, чегетни таша джанын-дан чыкъды да, джети малын тебсён сюрюб кетди. Сора арлакъ баргъанында, ёрге айланыб, джашха кычырды:

— Норий! Ой, Норий!

— Не?

— Былай тюшчю.

Не болгъанын ангыламай, Норий энишге чабды. Далхат, аны кёргенлей, эрши тюрсюн алыб, кенгден оюуна кычырыкъдан алыб башлады:

— Малланы чачыу-кычуу этиб кыайда айланаса? Кюн сайын джети малны тас этиб турсанг, кыачха былладан не кыаллыкды?

— Не малланы?— деди Норий, сейир болуб.

— Ма быланы кыайда кыоуб кетген эдинг?

— Кыайда эдиле?

— Ма анда, тубюнде!

— Сюрюу бу джаны бла келгенди сора, была ары кыалай баргандыла?

— Мен аны кыайдан билейим? Алай джетмесем, аджашыб кетиб, бёрю азыгы болургыа тсбреген эдиле. Сен а, сабийча, джукъдан хапарынг болмай, алай кселиб, ауузунгу ачыб турса.

«Сюрюу ол джаны бла чыкыганды сыртха, мен да аны ызындан келгенме. Была бери кыалай тюшгендиле? Джолда бёлюнген эселе, мсң ол ачык джерде джети малны бирге кыалай ксрмей кетгенме?»— деб сагыш этди джаш.

— Хы, кергда деб салпылашыб кыалма,— деди Далхат, аны джунчугъанын эслеб.— Алай да болады. Ёнге бу ишнги ол кыатхан кыабыргыагы билдирме. Ол сеннге алайсыз да асыры ышанмайды.

— Кыатхан кыабыргыа деб Шамилгеми айтаса?

— Ёнге уа.

— Меннге ышанмазгыа не чуруму барды?

— Кыайдам. Айтханына кёре, сеннге не ючюн эсе да ишекли болгъанлай турады. «Чыгыра барыб, малладан талайын кимге болса да сатыб келмесин. Ызындан бар да, анга кёз-кзулакъ бола бир тур. Биченни кесим этерме»,— деб джибергенди бусагытта да.

Далхатны айтханына толу ийнапалмаса да, Шамилден кёлю кыачханча болуб, Норий, бир тюрлю халгыа кириб, ауузундан сёз чыгыралмай, кыошчу нёгерине ангарылыб кыалды. Далхат а аны ол болумун кесича ангылады. «Энди антсыз болгыа эди бу мен айтхандан чыкыса»,— деди ичннден да. Хаджоспу да кесини кёлуна алай этиб джыйгъан эди ол. Сора аны ызындан терк тюшер кыайгыгыа кирди.

— Джашко,— деди ол бир кюн,— сеннге бир уллу тилегим барды, болушурмуса?

— Кёлумдан келсе, нек болушмайма болушурма.

— Келликди. Ол кыйын иш тюлдю. Кысхасы, сенича бир алапат тенгим табсыз болумгыа туюуб турады. Аны кыутхарыргыа керекди.

— Сора мен анга не бла болушурукыма?

— Ишин джюрютген адамгыа бир-эки малчыкъ узатыргыа керекди.

— Колхоз сюрюуден?

— Хо.

— Кыалай бла?

— Бюгюн малланы Шамил бла мен джаяйыкъ. Сен, бир сылтау таб да, кыошда кыал. Биз башына чыкыгъандан сора, ызыбыздан келирсе да, сюрюуню бир джанындан акыртын кириб, беш-алты малчыкыны чыгырырса да кетерсе. Артда аланы оноулары мен кесим этерме.

Норий аллында кюелген орта бойлу, сарымыйыкъ кпшини келбетин кёзюню кыйыры бла аулаб чыкыды. «Бу не зат адамды?— деб сагыш этди ичннден да.— Шо, мени джылымда бир болгыа эди. Уруб, тишлерин ичине кыуяр эдим».

— Далхат, мен аллай кир ишлеге кыошулаллыкъ тюлме, деди Норий анга таукел.— Ол айыблы ишти. Бу джолдан сора меннге аллай затны айтыб да эшитдирме ансы, арабыз аманга кетерикди.

Далхатны ичн ачыу кюелди. Иги да дейсе, ол былай болукуды деб турмай эди. Энди не этсин? Ол билген билемни, усталанын салыб, аны ийилтир амалла этиб тюрешти. Алай и кёюн ётдюралмады.

Аллай кир ишлеге кыошулмазлыкыгы сен айтмасын ая билеме, деди сора кесин ариулар кыайгыгыа кириб. Ол анасын сатдыгым кыатхан кыабыргыа болмаса, булав терик да тюл эдим.

Токта, анда сени меннге Шамилми джибергенди?

Сиге уа! Алай айтыб, аны бир сынаб кёр, не этерине бир кыарайыкъ, деб джибергенди. Бу не эсе да сени мараб айланады.

Норий, анга кыараб турду да, не дерге да билмей, бурулуб кетди. Далхат, кийиз бёркюн да кёлуна алыб, аны ызындан чабды.

— Джашко, аллах ючюн, ол кыатхан кыабыргыагы мен айтхан затладан джукъ ычхындырма. Ансы менден бонарыкды. Алайсыз да ол меннге тиш кысыб турады.

— Болсун, айтмазма,— деб, Норий юйге кириб кетди.

Далхат, аны ызындан кыараб, темирчилей кыалды. «Мушу кыошдан кыоратмай, энди меннге мында джашау джокыду»,— деген акыылгыа келди кеси да. Алай а кыа-

лай? Ол кече да, тамбласында да Далхат аны юсюнден сагъыш этгенлей турду.

— Шамил, — деди ингирде, ашаб бошаб, тепсиден тургъанларында, кесин мыдахсындыра, — бюгюн гезет эгерге мени кезуюум болганын билеме. Алай а халым таб тюлдю. Не эсе да аурукъсунуб турама. Къойлагъа къарар къаруум джокъду.

Къош тамаданы аны хыйлалыгындан къайдан ханы болсун.

— Ауруй эсенг, басдырыл да джат. Терлесенг, аязыб къаллыкъса. Къойла ючюн къайгылы болма. Мен къарарма алагъа, — деди ол, Далхатны айтханын тюзюча ангылаб.

Далхат а къарт айтханыга хош болалмады.

— Тюнене кече да сен болганса гезетде. Бюгюн да сен барама десенг, ауур тиер. Норий къарармы эди бюгече къойлагъа? — деди ол, джашха кез джетдире. — Джашко, барырма эдинг?

— Барайым, — деб Норий олсагъатлай огъуна кетиб къалыргъа разылыгын билдирди.

— Огъай-огъай, сениге алкъын эртдеси гезетге джюрюрге. Къош халиге бир кесек юренсенг, бара туурса.

— Нек болады, Шамил, эртеде? Бир зат эртделиги джокъду. Ышанмагъанча этиб, джюрегин къыйнама да, бармагъа къой. Норий, сенича къарт кишини эки кечени бир-бири ызындан къой орунга сюсб, кеси джылы орунга кириб джатарыкъ джаш тюлдю, — деди биягъы Далхат.

Джаш, Далхатны «ышанмагъанча этиб, джюрегин къыйнама» дегенини магъанасын ангылаб, Шамилге сынаб къарады. Ол анга джунчугъанча кюрюндю. Къарт а, аны кечегиде къойлагъа къараргъа джиберирге таукъл болмай, аны сагъышын эте эди.

— Къююгуз, бюгюн маллагъа мен кесим къарайым, — деди ол дагъыда.

Алай а Далхат унамады. Норийни джибертди. «Бар, джашко, бар. Андан къайтханынг бла къошдан къачханынг теиг болур», деб келю кенге къалды кеси да. Терк-терк чыгыб, Норийге барыб тургъаны ючюн ачулана эди энди ол Шамилге.

5

Джайгъы кече джукъудан къандырмайды. Бир джанындан бир джанынга айлангынчы, танг атыб къала-

ды. Къойчуну тангы уа артыкъ да эрте атады. Шамил анга эрте юренгенди. Тауукъла къычырыр заманга орундан туруб къалады. Бюгюн да, къошну терезесинден аз-буз джарыкъ ышан ургъаиллай, къатангы санлары орундан дженгил алды. Сора негерине айланыб, аны бир джанындан тюртдю:

— Далхат... Эшитемисе? Далхат...

— Не болганды? — деб, чирик джерде ёсген къабча, тегерекбет киши, башын келтирюб, къош тамадагъа сесккли къарады.

— Турур замап джетгенди.

Аны алай айтханын эшитгенлей, Далхатны джастыкыны тигилген ызлары тюшген бети тюрленди, Шамил сиймеучю хыны кезлери эрши ойнадыла. Тишлери тирмен ташлача гыжылдадыла.

— Юсюме сюслиб, байчыча, къычырыб турма да, тангы атмагъа бир къой! — деб ол хыны таууш этди.

Шамил, бу адамны алай эрши тюрленгенине сейирсине, бир кесек турду да, анга дагъыда кез джетдириб, эшикке чыгыб кетди. Къабхакъны тѳбен джанында шоркъа сууну тауушу аны келюн бир кесек джарытды. Анда беллине дерн джууунуб, юсюн ашыкъмай джанджауулукъ бла иги ышыб сюртдю.

Юйге келсс, — негери джангыдан джукъугъа батыб тура.

— Далхат, — деди Шамил, — Далхат, болду энди кесинги сабийча этиб тургъанынг!

— Тюю, юйю къуругъан, бу адамны къыйыплыгына бир къара! Не дейсе?

— Тур, эринме да, арбазны бир сибир, кирге батыб къалабыз. Мен, Норийни берн джиберейим да, асхагъан къойлагъа бир кез джетдирейим.

— Табханса бир Норий! Не кеченг джокъ, не кюшонг джокъ — Норий, Норий де да тур, андан сора къайгы болмагъанча.

Къобары келмесе да, Шамил кийиниб кетгенден сора, ол рахат джатыб туралмады. Къош тамадагъа да, Норийге да дуняны къуя, ашыкъмай кийиниб, кериле-созула арбазгъа чыкъды. Къартха аманла айтыб ачулана, эшикни къатында къабыргъагъа сюелиб тургъап сибиртгини аягы бла уруб, бир джанына чортлатды. Тегерекге къарай, бир кесек мурукку этди. Сора, барыб, сабыны учу сынган сибиртгини алды.

Эрке ёсген джаш тюлдо Норий. Улуу эгечи бла уллу къарнашы юйдегили болуб, айырылыб чыктыгъандан сора, бир кюнню да рахат тынчаймагъанды. Юй джумушну да, отунну-сууну да, колхоз фермада ишлеген анасына джетдирмей, кеси этиб тургъанды. Джыйын бла бирге чалкыы тутуб да кѳргенди. Малгъа да къарагъанды. Джашауунда бюгече чакълы бир къыйналгъанма деб а билмейди. Ойнагъанмы этесе, учу-къыйыры болмагъанча узун кѳрюнген кечени аякъ юсюнде ѳтдюргенди. Арыгъан да этиб, джукъусу да келиб, танинга аманшы кеминде чыктыгъанды. Алай болса да къууанчы уллуду: джашауунда биринчи кере кесине берилген ышанмакълыкъны айыбсыз толтуруб келеди...

Арбазны сибириге кюрешген Далхат, Норийни гѳзет этиб келе тургъанын кѳргенлей, ишин да унутуб, анга битиб тохтады. Бусагъатдан Норий анга тарыгъыб банларыкъды деб, акъылы алайды аны. Далхат анга кѳл кенгидире тыгыларыкъды. «Джашко, сеннге мында этер зат джокъду, къайда болса да окъургъа джараш, неда элде бир тынчыракъ джер таб да, анда ишле»,— деркди сора ол анга. Аны бла Норийден къутулуб къалыргъа да болур.

Норий а арыб-талыб келген адамгъа ушамайды. Ышара-ышара, тирн-тири атлаб келеди.

Джашны алай кѳргенинде, Далхатны къойнуна джилтин тюшгенча болду. «Бу аманны дагыда ышарыргъа кюрешгенине къара,— деб мурулдады ол кеси кесине. — Мен айтханча болмазгъамы тебрегенди? Огъай, алай болмай мадары джокъду».

— Салам алейкум, Далхат!— деб Норий аны бла хар замаандача джарыкъ саламлашды.

— Алейкум салам, джашко.

— Ауругъанынган иги болдунгму, Далхат?

— Къошда адамны ауруб джатар мадары да джокъду. Танг атар-атмаз Шамил гугукча къычырыргъа къалгъанында, тургъап кибик этгенме. Кесинг а къалайса? Къыйынмыды гѳзет этген?

— Огъай, къыйын дерча къыйынлыгъы джокъду. Тынч да тюлдо.

— Тейри, къыйын а къыйынды. Юрениген кибик этгенбиз да, тѳзерге кюрешибиз ансы. Не, Добар да биргенгеми эди?

— Хо, биргеме эди.— Норий, ийилиб, къатында тургъан кючюнюню башындан сылады.— Бир сакъ зат боллукъ болур дейме. Бюгечели тышгы табмай, ызымдан айланыб тургъанды.

Далхат Добаргъа къарады. «Кѳремисе аманны къагъанакъ кючюнюн махтаргъа кюрешгенин,— деди ол ичиндеп.— Бир иги ити болса, не этерик эди экен?» Тышындан а сейирсингенча этди:

— Кертами айтаса?

— Керти айтмай, алдагъанмы этерикме! Таннга дери ызымдан айланыб тургъанды.

— Ой, аперим-аперим Добарчыктыгъа!— деди ол, керти кѳлю бла къууанганча сѳлене. Кертисинде уа аны ауузундан ол сѳзле кючдеп чыктыдыла.— Бек къууапдым, оллахий-билляхий! Ма кѳюрсе, бу да, Бойнакыча, бир алапат ит болмаса! Алайгъа ушатама.

— Бойнакыча болургъа уа къайда,— деб, Норий джылтырауукъ джаш ите суйюнюб къарады.— Бойнакы... Сепи итинг керти да алапат итди.

Норий айтхан сѳзле джюрегине асыу тийген болур эдиле, Далхатны туйюлюб тургъан къашларыны тюблериндеп сакъ къарагъан хыны кѳзлери джарыдыла.

— Хо, да бу тѳгерекде мындап маджал ит болмаз,— деб силдеди ол, сѳзюн семиртиб айтыргъа къачан да ѳч эди.— Мен муну бузоулу ийнекке да ауушдурмагъанма.

— Бузоулу ийнекке да ауушдурмагъанмамы?— деб, Норий Бойнакыгъа дагыда къарады. Ит да, джашны анга эс бѳлгенин сезгенча, башын кѳлтюрюб, бери къарады да, эки къулагы энишге-энинше салыныб тургъап къарт самыр таба бурулду.

— Болур-болур... Ол бири уа кимши итиди?

— Къайсы? Къайыргъамы айтаса?

— Хо.

— Ол Шамил къатхан къабыргъаныкыды, «ушамагъан джукъмаз» деб, кесине ушаб тургъанын кѳрмеймисе?

— Къартлыгъы ючюнюмю айтаса алай?

Далхат, джашны кѳзюне къараб, мыйыкъ тюбюне ышарды.

— Къартлыгъындан сора да барды ушагъан джерлери. Экиси да бек аналарыш...

— Маске уа кимши итиди?

Ол аны кесиники эди, Бойнакъ а — Хаджоснукъуду.
— Акъбоюнму? Хаджоснукъу эди, — деб агъартды Далхат.

— Ким Хаджосну?

— Шамил айтмагъанмыды хапарын?

— Огъай.

— Бар эди аллай бир джаш, — деди Далхат, пчинден а сейирсинди: «Шамил мынга аны хапарын айтмай къалай турады?»

— Къойчуму эди?

— Хо.

— Энди къайдады?

— Ашыкъма. Шамил, аны хапарын айтхан бла къалай, сени мениге душман да этер. Хаджос мында саргъатда мени анга аман бетден кѳргюзюрге кюрешиб тургъанды. Алай тюрлю нек къарайса? Ийнанмаймыса?

Шамилни къошха келгинчи да таный эди Норий. Школгъа чакъыргъанлай туруучан эдиле аны. Бир джолда ол кѳкюрегинне кѳб орден бла медалны тагъыб да келген эди. «Саугъаларынгы не ючюн алгъапынгы хапарларын айт», — деб да тилеген эдиле сабийле. Алай а, къазауатда биргесинне айланган тенглерин махтаб тургъан болмаса, кесини юсюнден джукъ да айтмагъан эди. «Сиз да, алача, Джуртну суйген, тенгликни тутхан адамла болугъуз», — деб бошагъан эди сѳзюн да. «Аллай адамны аман болургъа амалы джокъду», — деб келди Норийни кѳлюне.

— Огъай, ийнанмайма, — деди Далхатха да. Экинчи аны сѳзюне тынгылай да турмады. Къошха бурулуб кетди.

«Тейри, къошдан къорарча кѳрюнмейди бу аман. Адам мынга энди уа не мадар табсын?» Далхат, джашны ызындан сагъышлы къараб турду да, итле таба бурулду. Ол кѳзюуде Добар, айю балача, томала-томала, самырланы араларына кириб бара эди. «Ол сылыкъ Норийге ачугъа, была муну бир талагъа эдиле», — деди Далхат, кеси аллына ачуулана.

Самырла кючюкге тиймедиле. Далхат, арбазны сибирген кибик эте, тегене таба атлады. Сора Бойнакъ, къуйругъун булгъай, аллына чыкыгъанында:

— Тут, Бойнакъ, тут! — деб аны Добаргъа юсдюрю.

Далхатны андан не излегенин ангыламай, кѳзюне битиб тохтагъан болмаса, ит анга чабмады. Болмагъанында, Далхат маскеге бурулду.

— Акъбоюн, тут! — деди ол, сибиртги бла Добарны бир джанындан тюрте. — Тут!

Олсагъатлай маске джетиб къарыусуз кючюкню тюбге басды. Далхат, кѳлю кенге, арлакъ джанлаб, арбазны сибириб тебреди.

Ары дери кенген къараб тургъан Къайыр, Далхат алайдан джанлагъанлай, Добаргъа болушургъа изледи болур, саргъалгъан къарт тишлерин чакъдырыб хырылдай, Акъбоюннга чабды. Маске, кючюкню кючюб, дуняны къычырыкъдан алдырыб къапсый, Бойнакъ таба къачды. Олсагъатлай Бойнакъ Къайыргъа мыллык атды. Къарт самыр къачмады андан, ары айланыб, эрши тукъум къайырылыб тохтады.

— Хир, аман зат! — деб къычыра, Далхат олсагъатлай итлеге чабды. — Хир! Дагъыда аманны кетерге унамагъанына къара, — деб, ол аны артындан чуругъу бла урду, кючюкге да сибиртгини-сибиртгини джетдирди. Экиси да къансыдыла.

— Далхат! — деб къычырды ол кѳзюуде Шамил къой орундан.

— Не?

— Къайсыды къансыгъан?

— Акъбоюн, — деб алдады Далхат.

— Не болгъанды?

— Къайыр къоймайды.

— Былай этдириб турма да, ары айыр.

Далхат, мурулдаб къойгъан болмаса, джууаб бермеди.

— Добар а къайдады?

— Былайдады.

— Анга къарай тур, итле талаб кетмесинле.

— Андан сора къайгъыммы барды! Кесин тала-тыргъа суймей эсе, бир джерге къысылыб турсун.

Ол, ары айланыб, итлеге къычыргъан кибик эте, сибиртгиси бла бнягъы Къайырны аяусуз-аяусуз урду. Къарт самыр, къансый-къансый, къошну арты таба къачды. «Сен да, ѳлюр гѳбелеккеча этиб айланма да, бир джерге къысылыб тур!» — деб, андан сора кючюкню джелкесинден алды да, къычырта-къычырта, тегенени къатындан арлакъ элтиб атды.

7

Норий, къаты джукълаб тургъанлай, илгениб уянды. Неден уянганын а кеси да агъылаялмады. Сескекли болуб, тѳгерегинне къарады. Ишек этерча зат а

эслемеди. Къошда кесинден сора киши джокъду. Кирген-чыкыгъан болгъаннга да ушамайды. Сора кѣлюне, тюшомде бастырыкъланыб уянган болурма деб келе, башыб джастыкыгъа салыб, джууургъанны юсюне тартды. Амма, кѣзюне экинчи джукъу кирмеди.

«Ол кычырыкыла не эдиле?» — деген акъыл аны джукъусундан сагъайтыб къойду. Джууургъанны бир джанына атыб, орундугъуна олтурду да, эки аягын джерге салындырды. Норий ол халда бир кесекни турду. Эснеб, бир-эки кере созулду. Кѣзлерин ууа, ёрге туруб, терезеден стауатха къарады.

Картузгъа ушагъан мийик къаяны ышыгъында орпалгъан стауат былайдан, кълону аязындача, ачыкъ кѣрюндю. Малла, къой орунда джоппу-джоппу болуб, туз джалайдыла. Шамил, мазаллы нызы терекни тюбюнде орналгъан тегенени къатына басынган итлеге да неле эсе да айтыб таууш эте, къойланы ичинде айланады. Асхагъанларып тутуб, туякларына кѣз джетдиреди да, кимин ызына джибереди, кимин элтиб юзгереге джыяды. Дагыда тура-туруб самырлагъа таууш этеди. Акъбоюн бла Бойнакъ а, ары бурулуб, узакъ болмай бир-бири бла джагъаланыб ойнагъан узункъулакъ къарт ит бла Добар таба юредиле. Маскеди артыкъсыз да бек ауузу джабылмагъан. Джылтырауукъ, уллу итни, Бойнакъны, кимге эсе да юсдюрюге излегенча, тегерегине айланыб, тохтаусуз гау-гауну басады.

Акъбоюн бла Бойнакъны Далхат кючюкню талатама деб къозгъагъанындан Норийни хапары джокъду. Сора аланы кимге чабханларып ангылаялмайды. Сагъыш эте, терезеден къараб тургъанлай, Далхатны, «кючюгюнге Къайырдан сакъ бол, талаб кетмесин» дегени эсине тюшюб, Добаргъа къайгылы бола да бир тебреди. Алай а эшик джызылдаб ачылыб, Далхат юйге киргенинде, эси анга кетиб, ол кесини сагъышын унутуб къойду. «Бусагъатчыкъда арбазны сибире турашой эди да, бу къайдан чыгъыб къалды?» — деб сейирсинди ол. Норийни терезени къатында сюелиб тургъанын кѣргенинде, Далхат да, джунчуб, арсар болду: «Ол аман кючюгюне итлени юсдюргеними кѣрюбмю къойду экен?»

— Не, джашко, энтда джаталмаймы тураса? — деб сорду ол амалсыз болгъандан, не айтыргъа билмей.

— Джатхан эдим...

— Сора былай эртде нек тургъанса да? Кече къойлагъа къараб чыкыгъан кюндюз кюнортагъа дери джукълагъан этеди. Бизде адет алайды, джашко. Ол себебден чыртда тартынма да, джат да тынчай. Бир да къоркъма, артыкъ ишлегенинг ючюн Шамил сеннге артыкъ бюсюреу этерик тюлдю. Аны мен кесими юсюмде бек иги сынагъанма.

— Алайсыз да бюсюреу излеб кыйналгъан джерим джокъду. Джукълаб тургъанлайыма...

Далхатны кѣзю-кѣашы джарыды: «Огъай, итлени кючюгюне юсдюргеними кѣрген болмаз».

— Тохта, итле уятыб этибми тураса былай? Ой, сени огъесе, джаш адам болгъанлыкынгга, перваларынг къарыусуз кѣреме. Мени ол джаны бла чотум бир да аламатды. Бир джукълагъандан сора, пушка бла атсанг да, уяталлыкъ тюлсе.

— Итлеми чаба эдиле?

— Хо, бир-бири бла талаша эдиле, — деб, ол столгъа иги танг табакъ бла бир шорпа, эт кесек, гоппан бла бир джууурт айран, джарты ётмек келтириб салды. — Тегереге бир джукъ атханлайынга, хадауусла, бир-бирине боладыла да къаладыла.

— Сора къошчу итле бир-бирине тиемидиле да?

Далхат, кесин ышартыб, анга не эсе да айта тебрегенлей, арбаздан биягъы итлени талашхан тауушлары эшитилдиле.

— Далхат! — деб кычырды ол кѣзюде къош тамада.

— Не? — деб, Далхат башын терезеден ары къаратды.

— Добар къайдады?

— Тегенени къатында кѣрюне эди. Не болгъанды?

— Къансыгъан ол болур дейме. Ары бир къара, марджа. Самырла талаб кетмесинле.

— Добар! Добар! Добар! — деб кючюкню терезеден чакъырыргъа кюрешген болмаса, Далхат анга къарар къайгы этмеди. — Майна, итле бла бирге кѣрюнеди.

Къош тамада анга дагыда бир затла айтыб таууш этди. Алай болгъанлыкыгъа Далхат анга магъана бермеди. Норий а кючюгю къайгылы болургъа Шамилден тартынды.

— Хы-ы, бир кере да айтхан эдим, энтда айтыб

къояйым, муну ити да, кесича, бир аллах ургъан затды. Къарыуу джетгенни чырта аямайды. Кючюгюнге кёз-къулакъ бола тур, талаб кетмесин,—деб Далхат, гъыж-гъыж этдире, стол джанында шиндикге олтурду.—Аны юсюнден артда сёлеширбиз. Кел, былай олтур, ауузланган кибик этейик.

— Мен бусагъатда ашайлыкъ тюлме, сен меннге къарама да, аша.

— Тейри, джашко, ашама десенг да, къабаргъа кюреширикме. Адетим алайды—эртдерек туруб ауузлангучанма.

Далхатны иги танг къабыучусун билсе да, Норий анга сейир этиб къарады: ол къадар затны бу къалайына сыйындырлыкъды? Аны сагъышын ангылагъанча, Далхат, анга айланыб, мыйыкъ тюбюнден ышарды да, кёзюп-къашын да туйюб, семиз санлары да бирдеп къымылдай, суусаб болуб келиб, мыллыгын балчыкъ суугъа атхан ёгюзча, бир къуджур тауушла этдире, аллында ашарыкъгъа гузаба-гузаба узалыб тебреди.

Аны алай джутланыб ашагъанын кёлтюралмай, Норий эшикге чыгыб кетерге да бир тебреди, дагъыда ушагъыусузгъамы сапады да, кетиб къалалмады. Барыб, орундугъуну къыйырына олтурду.

— Норий,—деди Далхат, ашаб бошаб, айран джугъу эрилериң сюрте.

— Не?

— Школну медалгъа бошагъанса дегенлери кертимиди огъесе бош хапармыды?

— Кертиди.

— Сора мында не излейсе?

— Джукъ да излемейме. Ишлерге келгенме.

— Тюз этмегенсе, джашко,—деди Далхат, ёрге туруб, бир магъаналы зат айтыргъа излегенча, сагъышлы тюрсюн ала.—Тюз этмегенсс. Мен, сени орунда болсам, окъургъа барлыкъ эдим. Энтда кеч этме да, бир джары бар ансы, артда сокъуранныкъса. Мында сен этер зат джокъду. Заманынгы бошунакъгъа джиберме. Къойланы, тууарланы изларындан айланыргъа Шамилчала, меничала да джетиширикдиле. Айтдырмай къоймай эсенг, мен этер зат да джокъду мында. Машинчыкъ алыр чакълы бир ачхачыкъ къураяла эсем, мен да баш мадарымы кёрлюкме. Кесинг билесе, бусагъатда машинасы болмагъан толу адамгъа сапалмайды.

Къойчу боллукъма деб, Норийни да джокъ эди эсинде. Аттестатын алыб чыкъгъан кюн да келтирмеген эди башына аллай акъылны. Аписатдан айырылгъанлай, юйюне ашыкъды. «Норий, сенден сора бизни юйдегиде орта школну битдирген болмагъанды. Къагъытышгы кёрюрге бир бек кюсеб турама. Школдан чыкъгъанлай, анда-мында турмай, юйге келиб къал»,—дегенди анасы. Сора ашыкъмай не этсин!

Ол чабханлай келиб юйге кирди. Олсагъатлай къулагъына апасыны тыхсыб сёлешгени чалынды. Къараса,—ол диваннга таяныб тура. Къатында да—эки тиширну: хоншу къатышла Зулихат бла Меккехан. «Энди мен бу ауруудан иги боллукъ болмазма. Тегаран, джашчыкъ институтха кириб, окъуб бошагъынчы, бир джашаялсам деб, тилегим олду».

Анасыны сёзлери Норийни къууанчын унуттурдула. «Не болгъанды экис?»—деб ичинден алай сагъыш эте, ол аллына атлады.

— А къыз, Кулизар, былай тюрлюле нек сёлешесе?—деди Меккехан.—Бизни джылыбызда джюрегиң аурумагъан ким барды? Бир ауруй, бир маджал бола айланабыз ансы, къайсы бирибизни да башы бла баргъан саулугъубуз джокъду. Аллах айтса, джукъ да болмаз. Былай этиб турма да, кесинги дохтурлагъа кёргюзт.

— Меккехан тюз айтады,—деди Зулихат да.—Кесинге къарат. Биз, аууб къалгъынчы, врачланы джокълай билмейбиз. «Кёб джат да бек чаб» деб, боллугъубуз болуб бошагъандан сора чабыныб тебрейбиз. Сора бизге не врач, не дарман-дары джарамайды да къалады. Сюйюб айтама: сен да, институт деб турма да, заманында кесинге къарат. Норийни да ишге сал да ишлемеге къой. Джашауу аллындады, ол сен иги болсанг да окъур.

— Алай деген иеди?—деб Кулизар, бетини къаны къачыб, къатышлагъа гурушха этгенча къарады.—Джашчыкъны окъургъа иймей къалай къоярыкъма сора? Мен джашарымы джашагъан, кёрюрюмю кёрген бир. Аны окъууна чырмау болаллыкъ тюлме. Андан эсе... Огъай-огъай, аны айтыб да эшитдирмегиз, ансы... Къысхасы, мен саулукъдан, ол гитчелгинден берн термилиб тургъан окъууна кириб къалса сюеме...

Ол дагыда не эсе да айта тебрегенлей, Меккехан сёзюн бёлдү:

— Ма, Норий да келди.

Джашын кёргенлей, Кулизар, аякъларын джерге джибериб, диванга тюз олтурду.

— Не болгъанды, анам? — деди Норий, анга джуу-укъ келиб. — Ауругъанынгмы барды?

Къатынла не эсе да айта башлагъаплай, Кулизар, кёзю-къашы бла бир затланы кёргюзюб, аланы сёзлери бёлдү.

— Огъай-огъай, — деди сора джашына айланьб, агъаргъан къургъакъ эринлери къалтырай. — Бир хатам джокъду. Бачханы чагачыгъын эте тургъанлайыма... Энди иги болгъанма.

Ол ёрге турду.

— Кулизар, къымылдамай джатыб тур, — деди Зулихат, джетиб билегинден тутта. — Бусагъатда сенге ёрге туругъа боллукъ тюлдү.

Алай болгъанлыкыгъа Кулизар джатаргъа унамады. «Халымы таб болмагъанын билсе, Норий институтха барыгъа излериб тюлдү, — деб сагъыш эте, ол тепси къуаргъа кюрешди. — Кесими къатдырыгъа кюрешейим. Ай медет, бу келгинчи ёрге туралмагъаныма бир къара».

— Хычыпчыкъла этген эдим. Татыулары бар эсе, бир кёрюгюз? — деб ол, тепсини келтириб, Меккехан бла Зулихатны алларына салды.

Къатынла, хычыпладан бир-эки къабхандан сора, ёрге турдула, Кулизаргъа саулукъ-эсенлик теджеб, юйлерине кетдиле. Ала юйден чыкыгъаплай, Кулизар джашын орта школну битдиргени бла алгышлады.

— Энди институтха барыгъа хазырлап, — деди, ийнакълы ышара. — Аллах айтыб, дохтур болуб чыксанг...

Анасыны джюреги ауругъанын Норий бюгюннге дери да биле эди. Андан джашырса да, Кулизарны саулугъу болмагъанын сезиб тургъанды ол. Туура бюгюнча болумда уа бир джол да кёрмегенди. Ол себебден Норий салпыланды. «Чот мен умут этгенден аманды, — деди ол кеси кесине. — Анамы саулугъу къалмагъанды. Мындан оздурмай, бир мадар этерге керекди».

Ол кюнден сора Норийни джюрек тынчлыгъы бузулду. Ичин бир кьоркьуу сагъайтыб, анасыны юсюнден сагъыш этгенлей айланды. Эм ахырында, инсти-

тутха баргъанны кьояйым да, ишге джарашайым, деген оюмда тохтады.

— Джашчыкъ, кьолунга кытаб алыб кёрмейме, — деди бир кюн ингирде анасы, фермадан келгеннде, анга къараб туруб. — Институтха нек хазырланмайса? Огъесе кесинге асыры бекми базаса?

— Анам, быйыл институтха барлыкъ тюлме, — деди Норий.

— Къалай бармайса?

— Ишлеген этерикме.

— Не ишлегенди ол?! — деди Кулизар джылары келиб. — Аны акъылынга да келтирме!

— Огъай, анам, мен быйыл окъургъа барлыкъ тюлме, — деб тохтады джаш. — Менден джашыргъанлыкыгъынга, саулугъунг джокъду. Энди, ол ферманы кьоюб, кесинге къаратыргъа керексе. Мең ишлеб алгъан ачха да джетерикди экибизге.

Кулизар джашына эс бёлүб къарады. Сора аллын да сюелген узун бойлу, кенг джауоруплу, ала кёзлю, бурмачач джашыны кёргеннде, Норийни былай мазаллы киши болуб къалгъанын бюгюннге дери эслемей тургъанча, сейирсинди. «Джазыкъ атасы кёрсе, аз бек кьууаппаз эди. Ол, кьызчыкьны суудан чыгъарама деб, бузну тюбюне кетиб ёлгенинде, мынга бир джыл болгъан эди. Энди уа хайт деген эркиши болду», — деб кьууанды. Бусагъатда, джетген эркишича, анасына къайгъырыб сёлешгени ючюн, анга джюрегинден бюсюреу этди. Алай а абадан джашы бла кьызын окъуталмай къалгъан эди да, Норий баш билим алса деб, дыгалас эте эди. «Школну битдиргенлей, врачлыкьгъа окъургъа барлыкьма», — десе, асыры кьууангандан башы кёкге джетгенча бола эди. «Болгъа эдинг, балам, врач, — дей эди ол анга. — Врачны иши сыйлы ишиди. Адамлагъа керекли ишди». «Ананга джюрегин сау этерге да болушур эдинг, — деб кьоша эди дагыда ичинден. — Замансызлай ёлюб кетген атагъызгъа кьыйнала, джюрегимден бошаб кьойгъанма».

Энди школну да иги бошады, институтха кирирге да кесине джол ачды деб, кьууаныб тургъаплай, Норий «окъургъа барлыкъ тюлме» деб тохтагъанында уа, керти кёлю бла кьыйналды. «Былайда терс менме, — деб кеси кесине ичинден гурушха да этди. — Ол кюн кесими алай кёргюзмесем, бу былай этерик тюл эди. Терслик кесимдеди. Не да этиб, муну институтха джи-

берирге керекди. Ансы меннге джукъ болгъаны болса, бу да окъуялмай къаллыкъды».

— Мени ючюн чыртда къайгъылы болма, балам. Керек болса, меннге Халимат бла Хасан да къарарыкъдыла. Мени инджитирник тюлдюле. Сен окъургъа бар. Майна, тенглеринг да институтлагъа хазырланыб кюрешедиле. Сен да аладап артха къалма ансы, джюрегим къыйнаалыкъды. Бюгюн эртдсибла директоругъуз да келиб, Норийин тыйма да окъургъа бармагъа кьой, фахмусу болгъан джашды, деб кетгенди.

Норий дагъыда айтханында къайтмады.

Джашын дженгалмазлыгъын таныгъанында, Кулизар къайын атасына барды. Аубекир, саубитген къарт, кѳргенлей огъуна, келини анга бош келмегенин ангылады. «Ярабин, не къайгъысы барды экен?— деб сагъыш эте, ѳрге туруб, Кулизар бла джарыкъ саламлашды.— Не эсе да мыдахды».

— Джашын окъургъа бармайма дегенди да тохтагъанды,—деб, Кулизар анга умутлу болуб къаранды.— Уруш да, анга бир эс джыйдыр, деб келгенме.

— Болсун, келин, сѳлеширме,— деди Аубекир.

Келини кетгенинде уа, сагъыш этди: «Хар сѳлешген сайын, школну бошагъанлай, дохтурлукъгъа окъургъа барлыкъма, деб туруучан эди. Не палах болду мынга?»

Ингирде, барыб, Норийге тюбеди. Хапар сорду. Джаш чотну айтыб ангылатханында, Аубекир ышарды: «Этген оноу тюздю».

— Келин, бош кѳлтюрюлюб айланаса,— деди сора Кулизаргъа.— Норийин айтханы тюздю. Окъургъа да барыр. Ёлюм къара мыллык атарча ашыгъыу джокъду. Джашаугъа да бир ышылыб кѳрсюн. Аны, хайыры болмаса, хатасы боллукъ тюлдю. Сен да ѳмюрюнг тюйюлгенлей келесе. Бир кесек солу, саулугъунга да къарат.

— Да джарты джолда къалса, бу неге джарар?

— Биз излеген да олду, келин. Къайда болса да, неге ишлесе да, адам болсун, атын иги бла айтдырсын— ма олду мен мындан тилерик да.

«Окъуб, башынга билим ал, деб юретирни орнуна, къошха бар, дейди»,—деб Кулизар, къайын атасына кѳлкъалды бола, юйдеп акъыртын чыгъыб кетди.

Талай кюндеп Аубекир дагъыда келди.

— Барамыса къошха?— деб сорду Норийге.

— Барлыкъ болурма,— деб Норий аккыллы джууб берди.

— Аперим джашыма!— деб къарт, аны кесине тартыб, къаты къучакълады.— Къууандыргъанынг ючюн мен сеннге саугъа келтиргенме.

— Не саугъа?

— Арбаздады, бар да къара— кѳрюрсе.

Норий эшикте чыгъыб къараса— овчаркагъа ушаш добар кючюкчюк!

— Къалай арну затчыкъды!

— Асыулу итин кючюгюдю. Иги бакъсанг, бек аламат ит боллукъду. Анасы да кьойланы бѳрю джыйындап кьоруулай ѳлгенди.

Кючюкчюк, Норий узалыб кьойнуна алгъанлайына, аны бла тапышханча, кѳзюне къараб туруб, кьолларын ийисгеб тебрели. Сора, кьонуну джылыуун ангылагъан сабийча, джашны кѳкюрегине къысылыб, къымсыз болду.

— Аты къалайды?

— Алкъын аты джокъду.

— Сора Добар болсун.

Аубекир, огъайым джокъду дегенча, башып силкди.

— Добар, Добар...

— Акка, бери бир къара, Добар дегенлейиме, ангылаб кьойду.

Къарт ышарды.

— Джаратамыса?

— Иги да джаратама!..

— Кьошчу итле къайыр боладыла, алай а ѳмюрде бир-бирине тиймейдиле. Ол эсингде болсун. Кючюгюню уа иги ит этерге кюреш,— деб Аубекир анга осият этгенча айтды.

Кертисинде да, аны арт сѳзлери эдиле ала: андан сора кѳб турмай ауушуб къалды. Ол кюн анга алай этиб кетгенине джумушакъджюрек Кулизар да дуния бла бир сокъуранды. Джарсыгъан да этди. Анасыны, кеси кесине неле эсе да деб шыбырдай, муккур болуб, тапчанны къыйырчыгъына олтуруб тургъанын эслеб, Норийин джюреги да бек къыйналды. Кулизар анга алгъындан да къарыусуз кѳрюндю. Болумгъа тѳзалмай, джаш, анасыны къатына олтуруб, аны бла сѳз башлады.

— Анам,— деди ол,— къарт атамь мен сенден аз суймей эдим. Ол барыбызгъа да оноу этгенлей, кѳл-

тюркчюлюк болгъанлай тура эди. Не этейик, амал джокъду, анам, тезерге кюрешейик. Кёб сагъыш этгенме мен да. Аны ол кюн айтханын да чырт унуталмай-ма. Ол аны ахыр сёзю эди. Аны толтурмай къояргъа боллукъ тюлдю. Къошха барайым, анам. Сен саулу-гъунга къарат.

Кулизар Норийге талай заманы къараб турду. Быллай ангылагъан, къайгъырыулу джаш ёсдюргенине ичинден къууанды. Алай а окъумай къалады деген акъыл аны къайгъысын сёйгерге къоймады.

— Айтханынг тюздю,— деди ол, — алай болса да окъурунгу сюе эдим.

— Сен иги болсанг, институтха да барырма. Бусатда ишлей турайым.

— Бир да болмай эсе, элде иш таб да, былай къатымда тур.

— Акканы айтханын этмей къалай къояйым?

Кулизар, джерге къараб, бир кесекни шум болуб турду.

— Огъай, къарт атангы тилегин толтурмай къояргъа джарарыкъ тюлдю. Ол айтханча эт. Кесинг да аныча тюз инетли адам болургъа тырмаш,— деб, сора, джылары тамагъына джыйылгъанын джашырыргъа излегенча, терк туруб, белин да тюзеталмай, хапт юйге кириб кетди...

9

Ол затла эсине тюшгенлеринде, Норий, сагъыш этиб туруб, биягъы сорууна келиб тирелди: кертиси бла да къошну бош сайладым болурму? Институтха да бармай, анамы къатында да турмай, бери нек келдим? Мында не табдым? Кеч этмей кетиб къалырмы эдим?

Сагъышха батыб тургъанлай, кёзюне къарт атасыны тюрсюню кёрюндю. «Эй, хомух, Далхат алай айтады деб, бурнунгу нек салындыргъанса?— деб ышаргъанча этди Аубекир.— Къойчу болгъанынга бош сокъурапаса. Сайлагъан джолунг тюздю. Биреуню сёзюне алданыб, мухоллукъ этме. Келиб джарашхандан ары, бир да къурусса да, иште борчунгу халал толтурургъа кюреш. Артда халгъа кёре этерсе»... Бу сёзле Норийни кёлюн джарытдыла.

— Окъургъа да барырбыз,— деди ол, Далхатха да апасына айтхан сёзлерин айта.— Келир джыл...

— Айхай, экзаменлени берген алай тыпч болса уа. Джыл ётсе, билгенчигинги да унутурса да къоярса.

Къайгъыргъан адамча, джумушакъ тил бла сёлеширге кюрешсе да, бу джол аны сёзлери Норийни джюрегине джол табмадыла. Ала анга ат башындан айтылгъан магъапасыз сёзлеча эшитилдиле. Кесини къарама да, адам плешмезча, сууукъ кёрюндю.

— Сюйюб айтама, джашко, замапынги бош джиберме да, окъургъа бар ансы, артда сокъурапныкъса,— деди дагъыда Далхат.

Енге Норий энди аны кесине да, сёзюне да эс бёлмеди. Ары бурулуб, ол биягъы арбаз таба къарады. Аны кёзлери итледе тохтадыла.

Энди алада юрген да, бир-бирине чабхан да джокъду. Бойнакъ бла Акъбоюн, башларын ал аякъларыны юслерине салыб, тегенени къатында джатадыла. Кёзлери уа— Къайыр бла Добарда. Къарт ит, кючюк бла безий турады да, къачхап кибик этеди. Сора Добарны джетмеге къоюб, къырдышха сыртындан тюшеди да, тебрейди аны бла джагъалашыб. Къабхан да этеди. Алай а тишлерин батдыра болмаз, кючюк къапсымайды.

«Была шохла болуб тура кёреме. Аймысына, ойнасыпла»,— деб ичинден алай айта, Норий, къабыргъа да чюйге тагъылыб тургъан джанджаулугъун алыб, бет-къол джууаргъа къулакъны тюбюреги бла баргъан суучукъгъа эниб кетди.

Ол чыкыгъанлай Шамил кирди юйге.

— Ауузландынгмы, Далхат?

— Ёретишлей бир сууукъ затчыкъланы къабхан кибик этгенме.

— Сора сен къойланы ызындан бара тур. Айранчыкъ ичейим да, мен да ызындан джетейим.

— Къойланы тышына джиберген шойса да?

— Ары чыгъаргъан кибик этгенме.

— Итлеге аш берейим да, ызларындан чабайым,— деб Далхат, шорпа, къалгъан-булгъан табханын алыб, эшикке чыгыб кетди. Иеси аш келтириб къуйгъанын кёргенлей, маске, хар заманда этиучюсоча, джетиб, тегенеге джарашды. Бойнакъ да, къуйругъун булгъай, чабыб келди. Алай а Акъбоюнга къошулуб ашаб тебрерге Далхатдан къоркъду: маске тоюб джанлагъынчы, тегенеге барса, ол анга игилик этмезлигин биледи. Кючюкню Далхатны ол халисинден хапары джокъду.

Кёлюне ойнагъан этеди деб келе болур аны, хир деб, аягъы бла ары тюртюб кыстагъанына да къарамай, ол, барыб, Акъбоюнну биргесине ашаб башлады.

Кючюкню алай этгенин кёлтюралмады Далхат.

— Бу кзутсузну уяла билмегенине къара,— деб ачыуланды ол, Добаргъа бурула.— Хир, кючюк!

Добар анга бурулуб да къарамады. Далхат тегерегине кёз джетдирди да, иёгерлеринден кишини эслемегенинде, аны джелкесинден алыб, бир джанына атды. Амма, кючюк аны бла тохтаб къалмады. Айючюкча, аунай-аунай, дагъыда барыб, тегенеге джарашыб тохтады.

— Экинчи Норий!— деб мурулдады Далхат.— Ит-леге кесип бир иги талатхынчы, тохтарыкъ тюлдю бу. Бойнакъ, тут! Бойнакъ...

Самыр, зрши къарады эсе да, кючюкге тиймеди. Далхат дагъыда аны Добаргъа юсдюрдю. Кючлю азау тишлерин кёрдюб къойгъан болмаса, ол анга бу джол да чамады.

— Тут дегенин нек ангыламайса?— деб Далхат анга табаны-табаны берди.

Ит, къансы-къансы, арлакъ къачды. Болмагъанында, Далхат Добаргъа маскени юсдюрдю:

— Акъбоюн, тут! Экинчи къатынга басмазча этиб къой! Тут, Акъбоюн.

Самыр ары айланыб, Добарны аяусуз-аяусуз сермеди. Далхат андап не излегенни энди ангылады болур, Бойнакъ да, джетиб, кючюкню талай джеринден къабыб къачды. Ачытханлары ючюн тюл, гюнахы болмагъанлай, кёлюн къалдыргъанларына джюрексиниб джылагъан сабийча, ачы кычырыкъ этиб къансыды Добар.

— Далхат!— деб кычырды бу кёзюуде къош тамада.

— Не болгъанды? Не Далхатха къалдынг?!

— Алан, Добарны кесдиле, ары чаб. Аны кычырыгъына къалай чыдаб тураласа?

— Кесиди терс, кючюн-къарыуун билиб, бир джерге кысылыб турмайды,— деб къойгъан болмаса, Далхат аны айтханына магъана бермеди. Бир джанына бурулуб кетди.

Далхатны алай айтханына чамлана, Шамил кючюкге чабыб баргъанлай, Норий къулакъдан чартлаб чыкъды.

— Мынга не болгъанды, Далхат? Нек къансыды?— деди ол, джетиб, Добаргъа къарай.

— Не боллукъду болуб? Ол аман Къайыр талады да кетди,— деб Далхат терслиги болмагъан къарт итни кёрдю.

Норий, джатмагъа сюелиб тургъан узун чыбыкны сермеб алыб, Къайыргъа мыллык атды. Бойнакъ бла Акъбоюн а, аны чабыб келгенин кёргенлей, терсликлерин ангылагъанча, алайдан думп болуб кетген эдиле. Къарт ит а алайда эди. Норий уругъа керилгенде, таш кесекча, джоппу болуб, меши Добаргъа хыянатым болмагъанды, тийме меннге дегенча, джалыпчакъ къараб тохтады.

— Норий, Къайыргъа бош ачыуланаса. Аны кючюкге хатасы болмагъанды,— деди ол кёзюуде Шамил, джетиб, Норийни къолундан тута.

Джаш ауузундан сёз чыгъармады. Чыбыгъын алай ары атыб, кючюгюне бурулуб кетди.

— Добарны сени итинг талагъанды,— деб джалгъан сёлешди Далхат.— Мен джетгинчи, талаб кетди.

— Алай деген педи? Муну аллай кылыгъы джокъ эди да. Акъылындан чыгъыб айланмай эсе, бу аны къалай талайлды?

— Ма алай, Шамил... Тегенеге аш кзюуб, ары бурулгъанлайыма, джетди да, талады да кетди.

— Ай, налат а! Тохта, мен аны...— деди Шамил, алай а Далхат айтханына ийнаныб къалалмады.— Норий, хата этгенмиди?

Джаш джууб бермеди анга: эси кючюгюнде эди да, аны соргъанын эшителмей къалды. Добар а... Бу сагъатда анга джетгенин сен сорма. Юсю-башы къан джугъу болуб джатады. Ачыкъ джаралары да бардыла.

— Добар, Добар!— дей, Норий, бутлары кыйыла, кючюгюне ийилди.— Добар!

Иесини тауушун эштгенлей, ол хамхотун джашха бурду. «Ала меннге былай нек этдиле?» дегенча къарадыла аны, сабийни кёзлерича, тум къара кёзлери. Самырла анга уллу артыктыкъ этгенлерин ангылады Норий. Кючюгю ючюн джюреги кыйналды. Къаны джагъылгъанына да къарамай, ол аны къойнуна алды.

— Ай налатла уа, харибчикни къалай халек талагъандыла!— деб Шамил, кимни эсе да излегенча, тегерегине къарады.— Ол начасла не болдула? Мен ала ны бюгюнден сора бир-бирине тиймезча этейим.

— Шамил, Бойнакъ бла Акъбоюнну мынга хаталары болмагъанды. Сени итинг талагъанды,— деди Далхат дагъыда.

— Тейри, мен анга...— деб не эсе да айта тебреб, къош тамада сѣзюн башха джары бурду:— Иги этменди, ол талагъан эсе да. Джазыкъчыкъны былай да къалай сагаллаялгъанды?

— Сау къаллыкмыды экен? — деб сорду Норий.

— Къайдам,— деди Шамил, джунчуяракъ болуб, джелкесин къашый.— Тейри, халы аламат тюлдю.

Джашы бет тюрсюню тюрленди. Кѣзлери къайгылы къарадыла. Аны салпылашганын эслегенинде, къарт айтханына сокъуранды.

— Огъай, джашына къоркъуу болмаз,— деди ол. — Джаралары алай теренча кѣрюнмейдиле. Дженгил айныб кетерге да болур. Ол андыз суу бла джуу да къара бакада дармандан джакъ. Иги дарманды, джараб къалыргъа болур. Далхат, хадауус, муну бу болумгъа джетдиртиб къалай къойдунг?

— Джсталмадым, Шамил. Мен джстгичи. Къайыр, этерин да этиб, думп болуб кетди.

— Талатмазгъа излесенг, итлени ары къыстай а биллик эдинг, дагъыда сѣлешесе ансы.

— Да мен сеннге...— деб Далхат, бети кѣгериб, анга тик джууаб эте да бир башлады, дагъыда кесин бошлаб къоялмады.— Джанына къоркъуу джокъ шойду да, итле итликлерин эдиле деб былай ѳрелеб нек къалдыгъыз? Сабий джыгъыла, джылай ѳсгенча, кючюк да бир талана, бир талай ѳседи. Майна, мени игим... неме... Бойнакъ, уллу болуб, кюч-къарыу джыйгъынчы, ненча кере таланды! Аны биле тургъанлайыгъызгъа, не затха кѣлтюрюлюб айлашганыгъызын ангыламайма.

Аны ол сѣзлерин эшитгенинде, къарт атасыны айтханы эсине тюшюб, Норий анга, бир уллу джангылыккыны ачыкълагъан адамгъача, сейир этиб къарады. «Къошчу итле бек къайыр боладыла. Алай а ѳмюрде бир-бирине тиймейдиле»... Бюгюннге дери Норий аккасыны ол сѣзлерини тюзлюклерине бир кере да ишекли болмагъанды. Кючюгю да таланыб, Далхат да алай айтханында уа, сагъышлы болуб сорду:

— Къошчу итле бир-бирлерине тиемидиле да?

Далхат мыйыкъ тюбюнден ышарды:

— Иги да тиедиле! Огъесе сен къошчу итле мѣлекледиле дебми тураса?

— Къайдам, мен эшитгеннге кѣрс, ала бир-бири бла талашмайдыла, шох джашайдыла.

— Сен алкъын джанса, кѣб затны билмейсе ансы...— деб тебрегенлей, Норий аны сѣзюн бѣлдю:

— Мен аны кеси джанымдан чыгъарыб айтмайма.

— Кимден эшитгенсе да?

— Къарт атамдан. Къошха кете тебрегенимде, бу кючюкню да ол келтириб берген эди.

— Аубекирденми эшитгенсе?— деб сорду ары дери тышгылаб, сейирге къараб тургъан Шамил.

— Хо. Таныймы эдинг аны?

— Тапымай а. Аубекир бла мен къазауатда да бирге айлашганбыз, артада да бирге ишлеб тургъанбыз. Бек аламат адам эди. Мен аныча джигит, аныча халал нисанын кѣрмегенме. Ауушуб къалгъанына да бек къыйналдым. Саулугъу иги шой эди да, къаллайла ауушуб къалды?

— Келиб диваннга таяннганы бла...

— Ауругъаны бармы эди?

— Огъай, биз билиб, аллай заты болмагъанды.

— Джатхан джери джумушакъ болсун джазыкъны. Эркишича джашаб, эркишича да ѳлдю,— деб Шамил, бир кесек тышгылады да, дагъыда къошду:— Къошчу итлени юсюнден айтханы тюздю. Анга чыртда ишекли болма. Джарашхан къошну итлери бир-бирине тиймейдиле.

— Сора Къайыр муну нек талады да?

— Нек таладымы?— деб, Шамил Норийге къалай джууаб берирге билмегенча къарады.— Талагъан эсе да... Кысхасы, къарт атангы айтханына ишекли болма. Иги къошну итлери бир-бирлери бла да иги турадыла. Кючюгюню да, ол айтханча, керти къошчу ит этерсе.

Олсагъатлай Далхатны сансыз къарагъан кѣзлери сагъайдыла. «Бу сатдыгъым къатхан къабыргъа мени къагъаргъа кюреше болур дейме. Меннге кесинги бош киршейсе. Сокъурандырыргъа боллукъма»,— деди ол ичинден. Сора къартха айланыб, ышармыш эте айтды:

— Къарыулугъа тиймейдиле ансы, къарыусузну кесиб да къоядыла. Ит къайда да итди. Итлигин этмей да къоймайды. Уллу болса, сени кючюгюню этери да алайды, джашко. Ол себеден чырт аны ючюн кесинги къыйнама.

Норий керти да Далхат айтханча болумбу къаллыкды экен дегенча къарады кючюгюне.

— Добар алай этерик тюлдю,— деди сора кёлю бла.— Мен муну башха тюрлю юретирикме.

— Хы, бир да кёрге эдинг, сен аны юретиб этмеген квалмаса,— деб, Далхат, хызениндеп бир эт кесекни чыгырыб, кючюкте тутду.— Ма, Добар, ма.

Кючюк а анга бурулуб да кырамады. «Иги этди сеннге,— деди Норий анга ичинден.— Тур энди алай».

— Кёр сен муну,— деб Далхат амалсыз болгандан эт кесекни арлакдан джашыртып кырагъан маске таба быргъады.— Бишген этни ашаргъа да турсунмайды... Джашко, энди мынга ашарыкны кесине башха сала тур.

— Нек?

— Игледе адет алайды: талагъанла ашаб бошагъышчы, талашнап тегенеге басмайды. Энди сени кючюгюн, ол юч самырны кыркытурча болгъунчу, тегенени кыатына барлыкъ тюлдю.

Норий Шамилге соруулу кырады: алаймыды? Къарт аны кёлюндегени ангылады.

— Далхат, бош затлапы чайнай турма да, сюрююно ызындан бар. Малларыбыз узайыб кетгенлерин кёрмеймисе? — деди ол.

Далхат, кыош тамада таба кынгырына кырады да, кеси кесине бир затланы мурулдай, кыойла чыкыгъан сыртны ёрге таяныб кетди.

— Энди былай этиб тургъандан хайыр джокъду. Сен, кыошда квал да, кючюгюнге кыара, солугъан да эт, мен бара барайым. Добар ючюн кыоркъма. Алай уллу хатасы болмаз. Кючюк тюлмюдо, дженгил огъуна иги болуб кетер,— деб Шамил Норийге дагъыда кёл этди. Сора, кыошха кириб, ашык-бушукъ ауузланды да, къартлыгында да кыарыулары кетмеген санларын тири-тири кымылдата, стауатдан чыгыб кетди.

Норий, къарт атасыны сёзю бла бусагъатда болгъан ишни юсюнден сагъыш эте, алайда дагъыда бир кесек сюелди. «Тюз айтады Шамил,— деди сора ол, кючюгюн кесине кыса.— Мен къарт атамы сёзюне акыллы болмазгъа керекме. Ол иги билмеген затын айтырык тюл эди. Ма кёрюрге, мен Добарны ол айтханча бир керти кыойчу ит этмей кыойсам».

10

Анисат Норийни окъургъа бармай, кыошха кетиб квалгъанына бек кыйналды. Андан айырылгъанлы,

бютеу джашаууна бичиб тургъан ашхы, джарык муратларып ол кюн Норийни аллына кыуру челекле бла чыкыгъаны бузуб кыойгъанча, джюрегине бир тюрлю бир такырылыкъ келиб, дуниядан сууугъанча болуб квалгъанды. Джашны мында болмагъанын да, бусагъатда ызына кыайтмазлыгыин да биледи. Алай а, арыбери чыкыса, аны кёзлери бла излеб тебрейди. Иги да дейсе, аны кёрген а этмейди. Сора юйлерине салпыланыб, мыдах болуб кыайтады. Институтну юсюнден да бир оюмгъа келалмайды. Кече джата туруб, тамбладап квалмай, кыагъытларымы джарашдырайым да, врачлыкъгъа окъургъа барайым. Кирилсам, Норийни да артда ары тартаргъа кюреширме, деб оюу этеди. Эртденбласында уа джукъгъа да кымылдамайды. Китаблагъа кыарары да келмейди. Заманы юй джумушлагъа булджуй ашырады. Хар затдан бирча тюпюлюб квалгъанды. «Эсирген эсиндегин» дегенлей, хаман Норийни юсюнден сагъыш этгенлей турады. Джашны институтха барырына чырмау болгъаны ючюн, Кутизаргъа да гурушха этеди. «Ол да бир кесек туруб ауруса не боллукъ эди?» — дейди.

Кызыны халы тюрленгенни сезгенли, Тамара да сагъайыбды. Чурумун да бек ариу биледи. «Норий кеси аман джаш тюлдю. Алай а адамы, джагъы джокъду. Аны сагъышып этиб, башынгы аурутма. Ол иш боллукъ иш тюлдю. Сен энди сабийликден озгъанса, сакъ джюрю. Мындан ары не аны кыатына барсанг, не атын сагъышсанг, эшитмедим деме. Аны бла бирге кёрюнуб, ауузгъа тюшсенг, сёзюню этиб турлукъдула, ат-бет атаб сирелликдиле», — деб Анисатны ойлашдырыргъа да кюренгенди.

Норийни кыошха кетгенине да кыууаныб кыойгъанды. «Гитчелери да джетиб келедиле. Таб тюшгенлей, муну эрге бериб кыойгъандан игиси джокъду. Тегаран, юйю-кюню болгъан адам тылесин ансы, осу-бусу деб кыарай турлукъ тюлме. Бериб джиберликме», — деб турады кеси да. Ханафийни уа кызыны мыдахлыгы Норий бла байламлы болгъанында да, кыатыныны оюуундан да хапары джокъду. Анисатны тюрлениб тургъанын а кёреди. Кыатынындан сорургъа да кюрешеди. Не келсин, башсыз-тюбсюз затланы айтыб кыойгъан болмаса, ол былайды деб тышгылы джууаб бермейди.

Бир кюн ингирде, ишден келиб, алай олтургъанлай, Ханафийни кёзлери Анисатха илиндиле. Ол нени юсюн-

ден эсе да сагъыш эте болур эди, къатында сюелиб тургъанлыкъгъа, печде сютию тышына кетиб баргъанын кёрмейди. Кёзлерин чыракъ бара, чоюннга къараб турады.

— Анисат, сютиюгю кетиб баргъанын да кёрмей, не сагъыш этесе?— деди Ханафий, ёрге къобуб, къайнай тургъан сюте кружка бла сууукъ суу къуя.— Не болгъанды сеннге?

— Оу анам!— деди къыз, чабыб, джалан къоллары бла къызгъан чоюнну печден тюшюрюрге узала.— Ол сагъатчыкыгъа...

— Не болгъанды?— деб Тамара да къызына чабды.— Къолларынгымы кюйдюрдюнг? Уллу къыз, чоюнну бусхул бла тутуб тюшюрюрге акъылыннг джетмеймиди?

Къоллары ачысала да, къыз кесин тёздюрюрге кюрешди.

— Чёблеу джаудан джакъ ары,— деди анасы дагъыда.— Ма, былай кел.

— Къайгъырмаз, къолларыма джукъ болмагъанды.

— Мен берген соруугъа джууаб этмединг, Анисат.

— Не соруугъа, атам?

— Арт кёзюуде мыдах кёрюнесе. Не къайгъыннг барды?

«Башымы сагъышха алдырыб, мышау этиб тургъан Норий болгъанын атам да сезиб турады,— деб келди къызны кёлюне.— Не джууаб берейим мен анга?»

Ханафий аны джунчугъанын эследи.

— Нек тынгылайса?

Къызны бети къызарды.

— Сора не сагъышым боллукъду? Бир тукъум бир сагъышым джокъду.— Бу сёзлени ол кеси кесине зор бла айтдырды.

— Джокъду сора?— Ханафийни ауазы аккыллы болгъан адамны ауазыча эшитилди.— Алай эсе, игиди. Окъуугъа уа не деб тураса? Тенглеринг, институтлагъа киребиз деб, ёрге-эпишге чабыб айланадыла. Сен а не мурат этиб тураса? Огъесе институтха барыр акъылыннг джокъмуду?

Анисат, анга не дерге да билмей, джерге къарады.

— Къыз сабийге не институт керекди? — деди ол кёзюуде Тамара.— Школну битдиргени да озуб боллукъду. Энди джарашсын да ишлесин.

Ханафий анга хош болмагъанча къарады. «Бу кёре-

ме къызны джюрегин къыйнаб, баштёбен этиб тургъан»,— деген гурушха оюм келди аны акъылына. Сора ачыулу тюрсюн алыб айтды:

— Окъууу джокъ, усталыгъы джокъ — муну къайда ишлетирге умут этесе?

— Иш табылмай къаллыкъ тюлдю. Аны ючюн чырт да къайгъылы болма. Майна, азыкъ тюкенде ишлерге адам табылмай турады. Барсын да ишлесин. Тамадаларына айтханма да, келсин дегендиле.

— Тюкенде сени ишлегенинг да боллукъду. Муну окъуудан тыяма деб кюрешме. Школну алтын медалгъа бошагъан къызны мен юйге джыйыб тураллыкъ тюлме.

— Ий, киши, сен не затланы сёлешесе? Къыз сабийни юйге джыйыб турмай, не этер акъылыннг барды да, ха? Мен аны къайры эсе да бирге джибериб, юйюмде рахат джукъламазлыгъымы къалай ангыламайса? Къыхасы, ол институт дегени меннге айтыб да эшитдирмегиз.

— Рахат нек джукълаялмайса? Къайда окъуса да, мынга не боллукъду? Элли сабийни мунуча тюлмюдю?

— Мени элли сабийниде ишим джокъду. Муну уа бир джары да джиберлик тюлме. Юйден чыкыгъан неме не эсе да бир болур деб, не болуучусун билмеймисе? Огъай-огъай, бир-эки да айтма, мен муну юйден узакъгъа джибераллыкъ тюлме.

— Узакъгъа джиберирге къоркъа эсенг, аллах бергенча, былайда, туура къатыбызда, институт барды, ары джибер. Шабат, ыйых кюнде бу да келе турур, муну кёрюрге баргъан сылтау бла биз да шахаргъа тюше турурбуз.

— Айхай, къызынг аны унаса уа.

— Нек унамайды?— деб, Ханафий бир Тамарагъа, бир Анисатха къарады.

Норий бла бирге барыгъа джол чыкъса, Анисат, не да этиб, аны бла бирге болур мадар излерик эди. Былайда уа аякъ тиреб кюрешмеди. Анасы къызгъаны бла Норийни юсюнден бир джукъ ычкындырыб джибермесин деб къоркъгъандан, олсагъатлай огъуна джууаб берирге, атасы бла анасын разы этерге ашыкъды:

— Меннге башхасы джокъду. Сиз къалай эт дей эсегиз, алай этейим.

— Сора хазырлан,— деди Ханафий.— Ишден бошуракъ болсам, шахаргъа кесим огъуна элтиб келирме.

Ависат ауузундан сёз да чыгъармады. Бирин тойге кириб кетди. «Атама алай нек айтдым? — деб сокъуранды ол, анда орундукъгъа бауурундаи тюше.— Кел элтейим, деб тохтаса, не этерикме? Норийни сакъламай, устаз институтха кириб къалсам, ол не дер? Джюреги къыйналлыкъды...» Кёзлеринден саркъгъан джыламукъла джастыкъны джибите, къыз талай заманны тауушсуз джылады. Сора хазырланмай барыб, экзаменде «эки» алырма да, ызыма къайтырма да кетерме. деген оюмда тохтады ол.

11

Самырланы азау тишлери иги танг джарала салгъан кёре эдим. Добар ай чакълы бирин маджал болалмай турду. Норий ол заманны ичинде, дуннясын унутуб, аны тегерегине чабханлай айланды.

— Норий, кёб къыйналдынг эсе да, кючюнюгю аякъ юсюне салдынг. Энди бир хатасы джокъду,— деди бир кюн эртденбла Шамил, Добарны аз-аз асхай чабыб айланнганын кёргенинде.

— Да къайдам, не эсе да толусу бла сау болуб къалмайды. Арт джанында джаралары алкъын бителмегендиле.

— Ол дармандан джагъамыса?

— Андан а джагъама. Ол болмаса, ирнин да тохарыкъ тюл эди.

— Унутмай джагъа тур. Сора кёрюрге къараб-къарагъынчы саппа-сау болуб къалмаса.

Кертисинде да, кюле ёте баргъанлары сайын Добар маджалдан маджал бола барды. Джаралары да бителдиле.

— Мындан уллу болгъунчу, къуйрукъчугъун кесерге керекди,— деди Шамил.

— Кесмей къояргъа боллукъ тюлмюдю? Кючден маджал болгъанды.

— Кесилмесе да хата джокъду. Алай болса да кесилиб къалгъаны игиди.

— Нек?

— Къуйругъу кесилген ит къуйругъу кесилмеген итден эсе иги чабады. Маит башы, чыгъанакъ да джабышмайды кесилген къуйрукъгъа. Къысхасы, къошчу итге къуйрукъ керек болмайды.

Норий, сагъышлы болуб, Добаргъа къараб туруб, аны къуйругъун кесерге разылыкъ берди.

— Кел сора,— деб Шамил, Норийни да, кючюкню да уллу ызы терекни къатына алыб барды да, джашха шынтахы халыны тутурду.— Ма, муну бла къуйругъуну ёргерегинден кючю кыс.

Джаш ол айтханча этди.

— Энди сен башындаи къаты тут,— деб ол, халы бла къысылгъан джерни тёбешрегинден бычакъ бла тартыб, къуйрукъну узун джанын юздюрюб атды.— Ма кёрюрге, бу энди къаллай ит болса да!

Арадан эки-юч ай чакълы бир заман ётерге Добар хайт деген ит болду. Кеси да Норийге алгъындан да бек илешди. Энди аланы бир-биринден айырылыб хазна кёрлюк тюлсе. Бир къарасанг, бугъунчакъ ойнай турурла. Бир къарасанг, экиси эки джанына чабыб, сюрюуден узайгъан къойланы ызыларына къайтара айланырла. Бир къарасанг, Добар чабыб барыб Норий быргъаб джиберген къойчу таякъны алыб келе туур.

Добарны алай тирилик, акъыллы ит болуб баргъанына Шамил керти кёлю бла къууанады.

— Аперим, Норий, сёзюнге керти болдунг,— деб джашха да бюсюреу этди.— Добарны айтханынча бир алаамат ит этгенсе.

— Къайдам, Шамил, башха алааматлыгъы джокъ эсе да, къошха, сюрюуге сакъды.

— Тейри, Норий, итинги песи да бек игиди. Сюрююню джайыллыкъ джерине чыгъарыб, муну биргесине къоюб, кетиб къалсанг да, малланы узакъ джибермей, кютюб турады. Бек иги итди Добар. Мен анга да, сеннге да бек разыма. Экинги да къошха джарар ючюн къалмайсыз.

Добар сау болуб, ол мурат этгенден башха тюрюлю ит болуб баргъанына ичинден кюлюб тургъанлай, Шамил алай айтханында, Далхатны джюрегин гырнау киштикле тырнаб башладыла. «Мен айтхан болмай, Норий айтхан нек болургъа керекди?»— деди ол ичинден, Шамилге къынгырына къарай. Арта да джангыз къойчугъун бёрюге ашатыб къойгъан эртде къайын атача, кёзюн-къашын туюб айланды. Арадан талай кюн кетиб, илгирде къошха джыйылгъанларында уа, табакъ бла бир ашы да алыб, итлесе барды. Ашы тегенеге къуйду да, самырланы чакъырды. Хар замандача, Акъбо-

юн тегенеге биринчи келиб сюелди, аны ызындан да — Бойнакъ. Къайыр а арлакьда тохтады. Гитче заманында итлеге талатханындан бери Далхат берген ашны ашамай эди Добар. Ол аны къатына да хазна бармай эди. Бу джол да, аны муратын ангылагъанча, кенгден къараб тургъан болмаса, тегенеге джууукъ келирге унамады. Аны алай этгени Далхатха ачыу тийди. Ол самырланы Добаргъа юсюрдю. Олсагъатлай Акъбоюн аллында, аны ызындан Бойнакъ Добаргъа атылдыла.

Добар энди алгъынгы джукъ ангыламагъан къарыусуз кючюк тюл эди. Алай а талаша юрепген эки самыр, эки джапындан алыб, сермеб тебрегенлеринде, ол алагъа къарыу эталмады. Къайыр болушханына болур, ол кесин талатыб да къоймады. Бир Бойнакъ джете да Добарны тюбге сала, бир Добар тубюнден сыбдырылыб чыгъа да, аны боюн джигинден сермеб тутуб, арыбери силке, бир Акъбоюнну ызындан къуууб керн къыстай, ала талай заманы талашдыла. Далхат а аланы айырыр къайгы этмедн. «Аймысына, иги талашыб, бу амашы къоркъутуб къойсуила ансы, тамбласында былагъа джашау берлик тюлдю»,— дейди ол, аланы тураларындан онгунуб къарай. Бойнакъ бла Акъбоюн хорларыкъларына да ишексизди.

— «Мени кючюгом тегене ючюн талашырыкъ тюлдю. Мен аны башха тюрлю юретирикме», — дей эдинг да. Энди печиксе? Уллу болуб, къарыу алгъанлай, тегене ючюн самырла бла джыртышыб башлагъашын кёрдонгмю?— деб къычырды Далхат, Норийни эслегенлей, ары айланыб.

— Аны тегене ючюн джыртышханын ким айтды сеннге?

— Айтмаса, кёрмеймисе? Ары тый ансы, мен аны экинчи итлеге чабмазча этерикме...

— Бош сёзню къой, — деди Шамил, джетиб самырланы ары къыстай.

Норий а туракълай да, турмады. Аны къаны бетине урду. Санлары джызылдадыла: Далхат ол сёзлерин айтыб эшитдиргенден эсе, келиб башына таякъ бла урса разы эди Норий. Ол Добарны къошну итлери бла шох джашаргъа юретирге кюрешиб тургъанды. Ити уа... Тамам джанына тийгенден Далхатха ачыулу къарады да, Добарны кесине чакъырыб, аны бир джанына алыб кетди. Анда, къошну артында, уллу ташха ба-

рыб олтурду. Сора Добаргъа, кёлкъалды болгъан адам терслик этген теппинеча, мыдах къарады:

— Тюзмюдю Далхат айтхан?

Не медет, аны тили джокъду. Ол сеннге пчиндегин ангылаталлыкъ тюлдю. Джангыз кёзлеридиле аны къууанчын, тюзлюгон, терслигин кёргозгенле. Муну, Добарны, кёзлери уа тазадыла. Норийге уялмай-тартынмай къарайдыла, сабий кёзлеча. Огъай, итни терслиги болгъаннга ушамайды.

— Далхат айтхан ётюрюк болурму? — деди Норий анга къараб тургъанлай кесн кесине.

Добар, неснин кёзюпе битиб турду да, не эсе да башын энишге этди.

— Уялырса, тейри,— деди Норий.— Бу джолдан сора былай эте турма ансы, кёлюм къаллыкъды. Сен алапы ючюсюнден да гитчесе. Ол юч самыр ашаб бошагъынчы, тёзерге керексе. Бир тегенеден ашагъан, бир къошда джашагъан итле бир-бири бла иги турургъа керекдиле.

Норий къошха келгенинде, Шамил бла Далхат нени юсюнден эсе да къызыб сёлеше тура эдиле. Джашны кёргенлеринде, экиси да шум болдула.

— Мен да муну ити иги ит болсун деб айтама ансы, чыртда мынга аманлыкъ излеген джерим джокъду. Кёлкъалды боллукъ эсе, айтмай огъуна къояйым, — деди Далхат, ёрге тура.

Шамил джууаб этмедн.

Далхат аны бла итлени талашдырыучусун да, Норийге ауур тийген ол ачы сёзлени айтыучусун да къоюб олтурмады. Джешгил-дженгил джангырта турду. Сора Норий сагъышлы бола тебреди: «Далхат берген ашарыкъны ашамайды сора, Добар тегенеге ол къуйгъан ашарыкъ ючюн бирси самырла бла нек талашады? Не уа муну тегене ючюн талашханын биз нек кёрмейбиз?».

— Ол магъанасыз бош сёзлени айтыб, бу джашны джюрегин нек къыйнайса? — деб сорса, Далхат Шамилге да тюз джууаб бермейди, башсыз-тубсюз сёзлени айтыб, джанлаб кетеди.

Бир джолда, Далхат алай этгенден сора, Норий, итни биягъы джерге элтиб, анга урушургъа кюреше тургъанлай, къош тамада ызындан барды.

— Былайдамыса?

Джаш, джукъ да айтмай, ёрге турду. Джюреги къыйналыб тургъанын ангылаб, Шамил анга кёл этерге из-

леди. Алай а тюзю былайды деб, кёзюне айтыб кыюучу төреси джокъ эди да, къарт сёзюн неден башларгъа билмеди. Ол тынгылагъанында, Норий анга башын сагъышха алдырыб тургъан сорууларын берди. Шамил джууаб этерге ашыкъмады. Тютюн иче, джаш соргъан затланы юсюнден сагъыш этди: «Кертиси бла да итлени арасында къайгъы чыгъарыб тургъан Добар эсе, биз нек кёрмейбиз? Не уа бу биз къатында сагъатда нек талашмайды? Добар Далхат берген ашарыкъны ашамайды сора, ол тегенеге къуйгъан ашарыкъ ючюн къалай талашады, дегени да тюздю Норийни. Мен да кёрмегенме муну ити ол берген ашарыкъны ашаб. Къайгъы Далхатны кесинден чыгъа болурму? Атасыча бир киши сабийича биреуге уялмай-тартыпмай алай этерми? Тейри, ышануу джокъду. Иннети таза тюлдю, этерге да болур. Эх, Далхат, Далхат, сен а не осалларында эдинг! Норий, сени не инсан болгъаныгы билсе, сёзюнге магъана берген кыой эсенг, айтханыгы кыулагъыша да алмаз эди. Сениге тюз адамды деб турады. Былайда мен да терсме. Бу аман адамды, мындан башыгы сакъла деб, эсгертиб кыояргъа керек эдим. Айхай, бетинг джетсе уа. Тохта, таб тюшгени бла айтыб кыоярмы эдим? Тюз ангылармы? Ол заманда Хаджос да, юретиб айтханымы терсине сюрюб, сёз чыгъарыб айланган эди. Бу да алай этиб тебрерми? Сабыр эте турайым. Акъылы болгъан тюз джашды, Далхатны сёзюне алданыб да къалмаз».

— Да-а, адам бир-бирде джангылгъан да этеди. Далхат итинге алай айтады деб, джюрегинги кыйнама, — деб, Шамил, башың кёлтюрюб, анга джылы къарады.

Далхат айтхан ётюрюкдю — алай эди ол сёзлени магъанасы. Норий а аны алайлыгъын ангылаб кыоялмады.

— Далхат Добаргъа аман айтады деб кыйналмай-ма мен, — деди ол керти кёлю бла. — Мен неден къоркъа эсем, Добар аны этеди. Ма олду мени джюрегини кыйнагъан.

— Кесинг кёзюнг бла кёргенмисе?

— Мени къатымда Добар аман зат этмейди.

— Ким кёргенди да?

— Далхат.

— Далхатмы? Аны ийманы алай болсун огъесе. Керти алай эсе, хаман да ол кёрмей, биз да бир кёр-

сек а. Кысхасы, Добарны сен ыйлыгъырча заты джокъду — мени акъылым алайды. Далхат а ёмюрде ауузу аманга болмаса, игиге ачылмагъан бирди. Ол андан сора да айтыр. Сен аны сёзюне асыры кыулакъ салыучу болма.

Къарт къайгъырыб айтханы сезиб, Норий бираз джарыды. Алай болса да джюрегини ауурлугъу тас болуб кетмеди. -

12.

Аннатха кёл этерге излегенча, кюню таякълары, къанджалбаш юйюню терезесинден тийиб, аны аллында къабыргъагъа тюрю-тюрю оюула саладыла. Къыз а аланы кёрген да этмейди. «Мен эрлай колхозну правлениесине джетиб келейим. Ары дерн сен хар затны хазыр этиб тур. Документлерниги институтха элтиб келейик. Бюгюнден сора ары бара айланыргъа заманым боллукъ тюлдю», — дегенинде, атасына огъайны басыб кыоймагъаныча сокъураныб, уллу столну къалын джабыу джабылгъан кыйырында аны, Хаафийни, кийимлерине итну уругъа кюрешеди. Тамара да, печени юсюне сюелиб, ушхуур этеди.

— Къыз, кымылда, атанг да джете болур, — деб Аннатха кёз джетдириб да кыояды.

Ол алай айтханы сайыш къыз, сагъышындан сагъайыб, эте тургъан иши къайгылы болады. Алай а бираздан башын биягъы сагъышы алады да итвуню бир джерге ышый турады. Не этсин, Норийсиз институтха, артыкъ да бек педагогика институтха, барыры келмейди. Огъай деб, аякъ тиреб кыояргъа да болалмайды: бармайма десе, атасы бла анасы чурумуну тамырып билгичи кыоярыкъ тюлдюле. Хаман соруб турлукъдула. Ол институтха барыргъа сюймегени Норий бла байламлы болгъанын Аннат, уялмай, къалай айтиб сирелсин?! Андан эсе, джер ичине оюлуб, джутуб кыойса разыды ол. Барыб, экзаменледе «эки» алгъан атлы болуб, ызына къайтыб келсе да, адамла не дерле? Ол да школну алтын медалгъа бошагъан Аннаттынг болсун, былайда хар ким да кирючю институтчукъга да киралмай къалгъанды деб, бешиш этерлеми? Эшта, башха амал — институтха бармай къалыр амал — табаргъа керек болур. «Анам бла бир сёлешиб кёрюрюмю эдим? — деб сагъыш этди Аннат. — Чоту-

му ачык айтыб аңгылатсам, ол атама сёзюн ётдюре билликди. Алай а педагогика институтха барырга нек сиймегеними, Норийсиз бир джары да атламазлыгымы, уялмай, анама кьалай айтайм? Ол алайсыз да, мени муратымы сезгенча, хаман Норийни кемситирге кюрешгенлей турады. Аны атын сагьингайлайыма, менден бошарыкьды. Кьалай этейим, арабин?».

Анисатны сагьышын Тамара бёлдю.

— Атаңг келди, — деди ол, терезеден эшикке кёз джетдириб, бери бурула. — Кийимлериңе итиу уруб бошадыңмы?

— Костюмун хазыр этгенме. Джангыз кёлеги кьалгьанды.

— Кьымылдай кир сора. Сен была бла кюрешгенли кьаллай бир заман болду, — деб Тамара печге бурулду.

— Фу-у-у, бу иссилкке бир кьара, — деб Ханафий туура ол кёзюучокде эшикден кирди. — Анисат, хазыр болдунгму?

Кьызы ары айлапыб, не эсе да дей башлагьанлай, Тамара, аны ауузундан сёзюн алыб, эрине гурушха этди:

— Ол сакьалынгы да ары бир джюлю, сахаргьа, агьач кпшича, алай кьалай барлыкьса?

— Мен колхозчума, кесми джарашдырырга заманым джокьду. Сиймеген мени сакьалыма кьарама сын, — десе да, Ханафий бирси юйге кириб кетди. Бирдан сакьалын да ариу джюлюб, юсюнде акь ич кёлеги да кюнде кюйген чырайлы бетине сийюмлюлюк кьоша, ызына кьайтыб келди.

— Анисат, бошаймыса?

Кеси сагьышына сингиб тургьан кьыз, атасыны тауушун эшитди эсе да, не айтханын аңгыламады. «Не дейсе?» дегенча кьарады аңга.

— Кёлегими беремисе?

— Бусагьат... Сен олтур да ашай тур, мен бусагьат...

— Терк бол, кеч этиб кьоябыз.

Тамара столгьа ушхуур салды. Сора айран кьуяргьа сауут алама деб, тапхагьа бурулгьанлай, бурнуна бускул кюйген пийс келди. Кьараса, — Ханафийни кёлегини джагьасы кьара кюйюб тура, Анисат да, не этгенин да билмей, кьызгьан итиуню алайгьа ышыб кюреше.

— Ой, юйюнг кьурумагьан, не этесе? — деб Тамара, аллына атлаб, кьызыны кьолундан итиуню тартыб алды. — Не ди бу ишинг? Не болгьанды сениге? Эсинг кьайдады?

Кьыз ауузундан сёз чыгьармады. Джылары келиб, бирси юйге кириб кетди. Атасы бла анасы ызындан кьараб кьалдыла.

— Бери чакьыр да ауузланмагьа кьой. Андан ызыбызгьа кьачан кьайтырыкьбыз! Ач боллукьду, — деди Ханафий.

* * *

Ашаб-ичиб бошагьанлай, ала джолгьа чыкьдыла.

Сиймей барды эсе да, келиб кёзю бла кёргенинде, Анисат сахарны джаратды. Ол табигьатны иш этилиб кьуралгьанча ариу джеринде орналыбды: тегереги таула, эки джанында эки кьобан суу. Ала да, кёб этажлы мийик юйле да, кенг, таза орамла да сахарны ариулугьуна ариулукь кьошуб турадыла. Былайда окьургьа уа боллукь эди, неси да бек игиди — хар атлагьаны сайын ол оюм кьызын джюргенин бекден бек орнала барды. Мында кьалыр акьылы уа джокьду. «Норий, бир ишексиз, келир джыл окьургьа бармай кьаллыкь тюлдю, — дейди кеси кесине. — Сора бир джылчыкьны сакьлар амалтын мен андан нек айырылыргьа керекме?».

Анисат документлериң филология факультетге берди.

— Джазма экзаменден «беш» алсанг, башха экзаменлени бермегге эркинсе — орта школну медалгьа бошагьанлагьа джорукь алайды, — дедиле институтда аңга. — Иги хазырлапыб кел.

* * *

Арадан кюнде дженгил ётдюле. Китабны кьолуна алгьаны сайын Норий эсине тюше да, биягьы сагьышына синге, Анисат экзаменлеге хазырланмагьанлай джетиб кьалды. Ма энди институтну уллу залында терезени кьатында олтурады — бюгон былайда орус тил бла литературадан джазма экзамен барады. Бери келиб олтургьанлай сагьатдан артыкь заман ётгенди. Хар ким ишлериң кьызыу джазыб кюрешедиле. Анисат а

олтурады. Къагъытха алкъып бир сѣз да тышюрмесенди. Не джазартъа билмегенликдеп этмейди ол алай. Къангагъа джазылгъан юч теманы къайсысына да табарыкъды джазарт. «Бизни заманы адамы — ол къаллай болургъа керекди?» Алайды сайлагъан темасыны аты. Олег Кошевой, Павел Корчагин, Зоя Космодемьянская, Юрий Гагарин... Джазама дес, юлгюле да кѣбдюле, ашхы юлгюле. Алай а ала уллугъа, гитчеге да белгилдикле, танышдыла. Аписат а бирге джашагъан, белгил болмагъан, кесн тапыгъан адамларыны юслериндеп джазартъа излейди. Кимде тохтасын? — джангыз олду сагъышы...

Терезден эникге къарагъанлай, Анисатны кѣзлери «Волганы» къатында сюелген къара костюмлу, къабаш, базыкъ кишиге илидикле. Ол кесин, бнягынылай, уллу кѣллю тутады. «Рита, чырт къайгылы болма, институтну тамадалары бла сѣлешгенме. Экзаменлеге кириб чыкъгъан атлы бир бол ансы, башхасы этилгенди — институтда орнуи хазырды», — деген эди ол берн кириб келе бусагъатда Аписатны аллында олтургъан къаракѣз къызгъа. Энди Рита, кишидеп къоркъгъан-юркген да этмей, къол аязында къобузча бюкленген къагъытчыкъгъа къараб, не эсе да джазартъа кюренеди.

Бу адам Ританы кими болады экен? Аты да къалай эди? Хы, неме... Амырбий... Институтда ишлей болур. Огъесе... Экзамендеп чыкъсакъ, Ритагъа бир сорурма. Ким эсе да кесне базгъан адам кѣрюнеди...

Джолтун озгъанла Амырбий бла саламлашмай, тохтаб сѣлешмей ѳтмодиле. Бир къауум тиширыу бла эркиши уа, тѣгеренине басыныб, алгъыш айтхан стол тамаданы аузунача битгендиле аны аузуна. Ол да, кюнде кюйген тюксюз джалан башы джылатырай, къолун ары-берн силкиб, не эсе да айтады. «Хо, джапым, хо» дегенча, башларын силкедиле тѣгерениндегиле да.

«Бу болурму бизни заманы адамы? Огъесе бумуду?» Анисат кѣзлерин Амырбийден атасына кѣчюрдю.

Къызы ызыдан къарагъанын сезгенча, Ханафий, берн бурулуб, экзамен баргъан аудиторияны тюбюндеп ѳрге битиб тохтады. «Мениге къайгы эте болур, бек сагъышлыды атам, — деди Аписат кесн кесине — Костюму уа къайдады? Ары бир къара, бюклеб, ссткасына быстырыб турады».

Эртденбла къоймай кийдирген эди Тамара аны ко-

стюмуи. Болмагъанында, Ханафий кѣкюрегинде орденлери бла медаллары ары алдырыб, юйде къоюб кетерге излеген эди.

— Адамла кѣрселе, иш этиб махташыргъа илдиндириб келгенди, дерикдиле, — деген эди кесн да.

— Демеге къой. Сен аланы урлаб алмагъанса, ишлеб, мангылай къыйышыг бла табханса. Тийме, тюрелген джерлеринде турмагъа къой. Ала ючион айыб этерик меннге этсин, — деб зор бла къойдургъан эди Тамара аланы.

Энди ол эсине тышгенинде, Анисат кесн алтына ышарды: «Къалай сейир кишиди атам! Джолда келе, Норийден ханар айтыргъа кюренгенин да кѣрдюн. Ма сенге бизни заманы адамлары: атам Норийни атын эшитирге да сюймейди, бу уа, андан сора айтыр зат табмагъанча, джолну джол узуну аны махтаб келди...».

Анисат, башы кѣлтюриб, къангада джазыулагъа дагъыда къарады. «Бизни заманы адамы — ол къаллай болургъа керекди?». Аны кѣзлери энтда ол сѣздеде тохтадыла. «Атамы юсюнден джазармы эдим? — деген оюм келди анга. — Талай джылдан берн колхозда тракторист болуб ишлейди. Кесн да алчыды. Адамлыгы, башхасы... Юлгюге айтыр затлары аз тюлдюле. Джазсам да, бек тыйышлыды. Норий а, Норий?».

Экиси да бек багъалы адамларыдыла. Къайсында тохтасын? «Норийде! Норийде! Норийде! — деди къызын адамлары деб. Ол сени сюйгенин болгъанын да джаюсюнден. Норийча джашлагъа айтадыла бизни заманы адамлары деб. Ол сени сюйгенин болгъанын да джашырмай джаз!»

Къызгъа кесн да ангыламагъан бир учумакълыкъ келди. Ол, аллында къагъытны джууугъуракъ тартыб, ариу тиширыу хат бла къызыу джазыб тебреди...

Шампл, быылча къыйын джайны кѣрген эсе да, кѣб кѣрмегенди. Джангур джаумай, къургъакълыкъ къысыб тургъанды да, ханс кюйюб къалгъанды. Къойлагъа джулквар зат табылмай тебрегенди. Болгъа эди да, малгъа ичирирге суу да джокъду. Кѣзлеуле, къара суула, башындан келгучю шоркъа суучукъла къуруб, тас болуб кетгендиле. Ала туруучуу, ала барычуу

джерле, кысты-кысты джарылыб, башхасы болмай, Шамилни кёз төгереклеринде терең джыйрыкылагда ушаб кьалгъандыла — таулада быллай ишни да ким кёргенди!

— Тейри, чот алапат тюлдю, — деди Шамил бир кюн ингирде.

— Нечик? — деб, Далхат кьощ тамадагда сагдайыб кьарады.

Кьарт терк джууаб бермеди. Тютюн кьабышдырыб, андан да тарта, аллында кесеуню алыб, отну ашыкмай ышырды, анга отула атды.

— Да кьресе, бу төгерекеде отлау кьалмагдады, суу да джокьду. Ол джангыз кезлеу да кьуруб турады. Кьарайма да, мындан ары былайда тургъандан магда кьрмейме, — деб ахсынды Шамил. — Кьалай этейик? Сизни келююзге кьалай келеди?

Шамилни айтханына Далхат магда кьарайма бермеди. «Аны ючюн сени кьарнынг аурусун», — деди ол ичиндеп. Кьощ тюшген халгда, таб, кьууаннга огьуна этди. «Тамада сен эсенг, мадарыгы да кьр. Мени отлау болмагдагында да, суу болмагдагында да не ишим барды?». Ичинден алай сагдайыб эте, ол баш төбенине кьараб тохтады. Норий да джууаб берирге ашыкмады.

— Нек тынгылайсыз? — деди Шамил, тютюнню ичине тарта. — Айтгызыз. Кьалай этебиз? Сизни келююзге кьалай келеди?

— Аны сагдайышын эртдеракь этерге керек эди. — Далхат анга кел кенгдирген, неге эсе да кьууаннга адамча кьарады. — Былайда чотубуз болмазлыгын аллындан огьуна айтхан эдим, тынгыларгда сюймединг.

Кьощ тамада, тюз селешмейсе деб, анга гурушха этмедди.

— Энди кеч болгъандымы дейсе? — Шамил, тютюннен тарта, анга соруулу кьарады.

— Кеч а нек болады? — деди Далхат, кезюне биягьы орта бойлу токъ кишини тюрсюню кьрюне. Халис эди ол — иги шагьырси. Далхат аны бла былтыр джай танышханды. Урлагъан малларыны кьбюсюн да анга сатыб тургъанды. «Биягьы тишликкери бла кьурешемиди экен? — деди ол кеси кесине ичинден. — Ол энтда анда эсе уа... Тохта-тохта, былагъа энтда ол джанына барайыкь деб кьрюрмю эдим?..» Далхат, джерге сагдайышы кьараб турду да, башын келтюрюб,

Шамилге гурушха этгенча, ауазы кьалтырай айтды: — Болмагдады кеч. Алай а төбенине тюшгенден хайыр джокьду. Анда да болгъан кюйюб бошагдады, мал да кьбдю.

— Кьайры кечибиз да?

— Кьайрымы? — Ол, сагдайыб этгенча, бир кесек чикни тынгылауу басыб турду да, таукел айтды: — Ёрге, эски кьощубузга. Не кьыйын джылда да анда аман болмаучанды. Отлау, суу да игиди.

— Ол айтханын да тюздю, алай а джолу кьыйынды. Сюрюню ары чыгаралырбызмы?

— Эски кьощ былайда узакьмыды? — деб сорду Норий.

— Тейри, иги кесек барды.

Норий кьощу бу төгерекеден узакь кетерин сюймеди.

— Кьуру да былай болуб турлукь болмаз. Джангур джаууб, ханс айныб кетсе уа. Ары-бери келтюрюле айлапмай, былайда кечине турурму эдик? — деди ол.

— Хы, сакьлаб тур, тамбла джангур джауарыкьды да, бюсюню джангы кырдык чыгыб кьаллыкьды. — Далхат мыйгыгына ышарды. «Оноулашыгьыз-опоулаш, не дыгалас этсегиз да, мен айтханын келмей кьалсагьыз, бычагьым, кьыным да сизинки» — алай эди ол ышарыуу магда кьарайма.

— Сен айтханда магда кьарайма барды, — деди Шамил, сагдайыб этиб туруб, Далхатха. — Тамбла огьуна барыб, джолуна-башына кьараб келирге керекди. Чыгалырча болсакь, эрлай кьуралырбыз да кечербиз да кетербиз. Андан башха мадар джокьду.

Кертиси бла да, эртденбла эртде туруб, Шамил эски кьоща чыгыб кетди да андан ызына пугир ашхам бола кьайтды.

— Неси да игиди, — деди ол атындап тюшер-тюшмез. — Кьары кеч эригенди да, хансы, суу да бек алапатды. Тамбла огьуна кечейик да кетейик. Аллындан да ары чыгыб кетсек, иги боллукь кьре эдим.

— Аны ючюн а сенсе, Шамил, терс, — деди биягьы Далхат, ёрге кьарай.

Кьощ тамада ачыуланмады. «Хаман бир затны кьайтарыб айтыб нек тураса?» — деб да анга гурушха этмедди.

— Айхай, былай боллугьун билсенг а, — деди тер-

слякти керти да кесине алгъанча сӊлеше. — Былтыр эсингдемиди болгъаныбыз?

Ол нени юсюнден айтханын ангылады эсе да, Далхат ангыламагъанча этди:

— Не болгъаныбыз?

— Ары чыкӊгъанлайыкӊгъа, сууукъла келиб, кӊар джаууб, кӊалай инджилгенибиз?

— Хы-ы, — деб созду Далхат, баш тӊбенине кӊарай. — Ол а эсимдеди.

— Быйыл да алай болуб джунчурбузму деб кӊоркӊдум да, ары кетиб кӊалыргъа аллапалмадым. Аны юсюнден сенге да бир-эки джолда сагъынган шой эдим да?

— Кӊайдам, арну, айтхан эсенг да, унутханма, — деб бурун тюбюне мурулдады Далхат — амалсыз болса, ол хаман да алай эте эди. Экинчи аны юсюнден сӊз кӊозгъаб да кӊорешмедиди. «Асхакъ кӊой артдан юркер» деб, кӊыйсыгъынга тартыб кӊорешдинг, алай а мен айтханынга келмей кӊалмадыңг. Тохта, энди башына бир чыгъайыкъ», — деб ичинден бир тави муратланы биче, ол аны башындан тартыб кетди.

Тынч болмады эски кӊошха чыкӊгъан. Талай джерде кӊая тарладан ӊтерге да, сюрююню ӊрге, энишге сюрюрге да керек болду. Алай бла юч кӊычырым джолну сау кӊюню бардыла. Эм ахырында эски кӊошха джыйылыб, стауат да салдыла. Джерле уа керти да аламат, арну джерле: кӊайры кӊарасанг да — джайлыкъла, джайлыкъла. Бай, эркин отлаугъа ычхынганларында, кӊойла терк айныб тебретиле.

— Шамил, — деди Далхат, талай кӊюнден эртден-бла эртде туруб, — арлакъ чыгъыб, тӊгерекде ханс кӊалай эсе да, бир кӊараб кӊелейим ансы, малы бир джерде кӊюте, болгъанны тебетиб кӊояргъа тебрегенбиз.

Аны тишиликчи Халиси излерге бара айланганьындан кӊош тамаданы не хапары боллукъ эди.

— Бар-бар, — деди. Сора сырты энишге тебрегенинде, «айтханын этиб, бери келгенибизге бу да бек кӊууанды», — деб, ызындан разы болуб кӊарады.

14

Анисат, экзаменде Норийин юсюнден джазгъанында, не кече, не кӊюдюз тынчылыкъ бермей, мышау этиб тургъан илишек сагъынын биреуге айтыб, джюрек азатлыкъ табханча, аудиторнядан джарыб чыкӊды.

— Не болдунг? — деди Ханафий, кӊызыны аллына барыб.

— Джазгъан кибиб этдим, — деб ышарды Анисат.

— Ач болгъанмыса? Былай кӊайтыб, бир джукъ кӊабармы эдик?

— Мени бусагъатда ашарым келмейди.

— Да сора, энди ӊтер затынг джокъ эсе, кете барайыкъ. Элде иш кӊбдю.

Ала автостанциягъа келгенлеринде, автобус элге тебреб тура эди. Билетле алыб, ӊкиси да анга миндиле. Автобус туракълай турмады. Бир кескден ол джолгъа чыкӊды.

— «Беш» аллыкъмыса экен?

— Кӊайдам.

— Нени юсюнден джазгъанса?

— Адамланы юсюнден.

— Ким адамланы юсюнден?

Кӊыз атасына кӊарады: «Арабни, тюсюн айтсам, не дерикди экен?»

— Азмыды, — деб ышарды Анисат.

— Элчилени юсюнденми джазгъанса?

— Огъай, — деди кӊыз бети кӊызара. — Кӊралда белгили адамланы юсюнден джазгъанма.

— Бизни элде да бар шойдула да белгили адамла. Аланы юсюнден джазсанг а.

Аписат атасына джууаб бермедиди. «Норийни юсюнден джазыб келгенми билсе, не айтырыкъ эди экен?». Ол, ӊтда ичинден алай сагъыш эте, терезеге бурулду. «...Биз классыбыз бла элге былай кӊрген джерде, мийикде орналгъаб эски кӊалагъа бара эдик. Анда Норий кӊаланы юсюнден бизге сейир хапарла айта эди. Бир джолда «Джаньуар сокъмакълада» деб легенда китабы алыб келиб, «Кӊуш уя» деген новелланы окъугъанында, биз, сохтала, барыбыз да анга артыкъ да бек сӊюб тынгылагъан эдик. «...Адам аягъы джетмеген мийик кӊаяны тӊшесинде, — деб джазыла эди анда, — кӊуш уя барды. Эртден сайын, кӊюню биринчи таякълары джылтырагъанлай, андан эки кӊуш чыгъыб учадыла. Кӊюлю кӊанатлыла, тӊгерек-тӊгерек айлана, мийикден мийикге чыгъыб, кӊкню кӊаралдысыла ташайыб кетедиле.

...Бир кӊарачай элде Тохтар деген джаш джашагъанды — кӊаджыкъмагъан, кӊанмагъан, кӊуру да джолу болуучу джигит уучу. Табхан табышындан хон-

цулагъа уча этиб тургъанды, тамадаланы сыйларын кѣргенди. Адеблпиги ючюн адамла да ол уучуну бек сыйгендиле.

Бир кюн Тохтар джашнагъан чегетни ичи бла бара болгъанды. Чыпчыкъла, джазгъы джырларын джырлаб бошаб, гурт чыгъарыр къайгъылы. Джаныуарла да, адетдеча, чегетни теренде бугъуб. Кюн джарыгъы юслерине тѣюлген мазаллы эменле уа чапракъларын аз-буз кымылдата. Къара суу чыкъгъан джерде, гокка хансланы пчинде Тохтар бир акъ эчкини кѣргенди. Аны сескекли этмезге кюеше, шкогун акъыртын кѣлтюргенди. Ышаннга тутуб къараса—эчкини орнунда бир ариу кыыз сюелиб тура! Къара чачы, беш эшме болуб, джерге джете; алтын кямарында накъут-налмаз ташла джылтырай; сютча, акъ бети, ала кѣзлери, бетине салкъынлыкъ этген узун кирпиклери...

Тохтар шкогун джерге ийгенлей, кыыз тас болуб, биягъы акъ эчки чыкъгъанды. Шкокну ышаннга салгъанлай, дагъыда кыыз кѣрюнгенди. Уучуну тобукълары кълтыраб, кѣзлерине ау чабханча болуб, шкогу къолундан тюшгенди.

Чегетде кюлген таууш эшитилиб, къонгурау ауаз бла сѣлешгенди кыыз:

— Эй, джигит, сен менден къоркъма. Сен къонакъдаса, чегетни, анда джашагъан джаныуарланы да иесини къонагъыса!—дегенди.

Эми кючден-бутдан джыйыб, Тохтар соргъанды:

— Сен кимсе, ариучукъ—уучу марлаучу акъ эчкимисе огъесе дуня, а эм ариу кыызмыса?

— Мен Апсатыны кызы Фатимама, — дегенди ол.

Апсатыны кызы ариу Фатима, биринчи кѣргенлей огъуна, уучуну джюрегинде сыймекликни отун джандыргъанды. Кѣб турмай кеси да сыйгенди уучуну. Тохтар юйюнде кѣрюнмеучю бола тебргенди, кюн сайын уугъа кетиб, къуру къайта башлагъанды. Талада мазаллы доммай отлай тургъанлыкъгъа, Тохтар аны кѣрмегенди, хаман Фатиманы излер къайгъылы болуб. Аллына айю чыкъгъанлыкъгъа, Тохтар аны атмагъанды, джашауун юзерге излемей. Эчкиле бла мараллагъа шкокну кѣлтюрмегенди, Фатиманы марлай болурмамы дегенча болуб...

Амма сыймеклик алагъа къууанчдан эсе къайгъыны кѣб бергенди. Кѣкде джашагъан инсаннга джалгъашыргъа эркинлик болмагъанын экиси да билгендиле. Ол

законну бузгъаннга ауур азаб салынныкъ эди. Ол себеден Фатима кесили сыймеклигин атасындан джашыргъанды, Тохтар да — адамларындан. Экиси да тенгизни ары джанына, узакъ джуртха къачаргъа, алай бла тийрени, таулары да оноулары джетмезлик джерге къутулургъа таукел болгъандыла.

Кыыз эркинча кийингенди, башына башлыкъ кысханды. Экиси да, атлагъа миниб, къачыб тебргендиле. Джаш адамлары кѣргендиле терекле, джаныуарла, къанатлыла, Апсатыгъа хапар айтхандыла. Ачыуланганды Апсаты, кесини джумушчуларын къуугъуннга джибергенди, къачхынчылары тутуб ълтюрюгюз, дсгенди.

Адам джюрюмеген джерле бла баргъандыла Фатима бла Тохтар, тау киришге ърлегендиле, атларын да ъзенде кююб. Былайдан аууш кѣрюнеди, андан ары уа джылы тенгиз. Аны толкъунларына джетген чекде Апсатыны оноуу бошаллыкъды...

Ма былайда, тау башында, джетгендиле ызларындап къуугъунчула. Экиси да мийик къаяда ташлары арасында букъгъандыла.

Кийик кърым тауукъла—уларла, кыыз бла джашны эслеб, кычырыкъ-хахай этгендиле. Аланы кѣрмей баргъап атлыла, къанатлы тауушха къайтыб келиб, къачхынчылары табхандыла, тутуб, къаядан атыб ийгендиле экисин да.

Ол кѣзючюкде Апсатыны джюреги чанчханды: кызыны да, джигит уучуну да джакъкъсышыб, аланы экисин да къушла этиб къойгъанды.

Њхтем къанатлыла, чауул ташлагъа тийгинчи, къанатларын къагъыб, кюн таба учуб кетгендиле. Андан бери эки къуш да ол къаяда уя салыб джашайдыла. Ала тау киришни башы бла учхан сагъатда, уларла, дертден къоркъуб, кау-куу боладыла, къая джарылгъанлада бугъунадыла».

Артда, биз эски къаладан джерге тюшгеникде, Норий, мийик къаяны тюбюнден ърге къараб, меннге соргъан эди:

— Экибиз ол къушла болуб къалсакъ, къалай кѣре эдинг?

— Мен аны сѣзюню магъанасын ангыламагъан эдим.

— Ала зорлукъ джетиб болгъандыла къушла, бизге аллай къоркъуу джокъ шойду да, — деб кюлген эдим.

— Малкѣзлюк да зорлукъну бир тюрлюсюду, — де-

ген эди Норий дагыда. — Ананг ол джанына кылайды?

— Кылай боллукъду, хар кимчады,— деб мен андан да бек кюлген эдим. Энди уа ол заманда Норий алай бош сормагъанына тюшюнгенме. Анам аны атын сагъынырымы да суймсиди. «Ол адамы, джагъы болмагъан бирди, кыатына да басма»,— дегенлей турады. Норий а уллу ишленмеклиги, акъылы болгъан, таза джашды. Кеси да школуу алтын медалгъа бошагъанды. Аны бла мен бир институтха барыргъа деб тура эдик, алай а...»

Джазма ишини юзюгю эсине тюшюб, Анисат ахсынды.

— Не болгъанды? — деб сорду Ханафий анга.

— Джукъ да огъай!..

— Сора нек ахсынаса?

— Исиди...

Энди автобус элни ичи бла барады. Дауур-суйюр этиб ойнагъан сабийле болмасала, орамда хазна адам джюрюмейди. Къартла олтуруб ушакъ этпучю пыгышла да бошдула — бусагъат кезюу чалкыны кезюуюдю да, элчплени кэбюсю таулададыла.

Былыр бу заманда Анисат да баргъан эди дырын джыаргъа. Теке кийиндириб, саугагъа тюрлю-тюрлю ёчле салыб, той-оюн этиб чыкыгъан эди элни джамагъаты чалкыгъа. Анда, башында да, бек сейир эди. Джыйыла танг атхандан ашхам къарангыгъа дерп бед тюзетмей ишлей эдиле. Ингирде уа, штабны аллына джыйылыб, той-оюн эте эдиле. Норий бла Анисат да тепсей эдиле алада.

— Бюгюн иш этиб сиз экигизни тепсегенигизге къараб тургъанма, — деген эди бир джолда тойдан къайтханлай Анисатха кыыз тенги Шерифат. — Норий бла сен бир-биринге деб джаратылгъансыз...

— Анисат, нек олтураса? Кел.

Кыыз эсгериб къарагъанында, автобус элни ортасына келиб тохтаб тура эди. Олсагъатлай Анисат, кеси аллына ышара, скириб туруб атасыны ызындан чабды.

Аны ангылашынмагъан бир уллу кыуанчы болгъанын Тамара юйге келиб киргенлей огъуна сездиди.

— Экзаменни иги тындырыбмы келгенди да, кызычык тюненеден бери бек джарыкды, — деди экинчи кюн ингирде эрине.

— Школда окъугъаны иги эди, тындыргъан да болур.

Ала алай селеше тургъанлай, Анисат ийнекни саууб келди.

— Кызычык, экзаменде не алгъанынг къачан белгили боллукъду?

— Тамбла.

Ханафий, къолунда газетни стол юсюне атыб, диванига таяна айтды:

— Тамбла мени ишим кэбдю, институтха ананг бла барырса.

Тамара, тынгылаб къойду эсе да, эртденбласында кызы бла тебреди: кызыны кыуанчыны сылтауу экзаменни иги бергенмиди огъесе башха затмыды? — аны билиргеди мураты. «Анда Норийге тюбей болурму?» — ма бу сорууду аны артык да бек къайгылы этген.

Шахаргъа келиб тюшгенинде да, таулада къой кютюб айланган джашны былайда кэрюб къоярыкча, тегерегине кез джетдире барды.

— Арабин, «беш» аллыкмыса экен? — деб да сорду ол кызына.

Не алдыгъыны юсюнден сагъыш этмей эди Анисат. Норийни юсюнден келиндегин бир тегерге кюсеб тура эди да, ол джугъун да къоймай джазгъан эди. Кылай багъа салырла, арты кылай болур деб а эсине да келмэй эди. Не суйселе, аны салсынла — анга чыртда башхалыгъы джокъ эди. Сора билирге да ашыкмай эди.

— Кыайдам, — деди ол. Ичинден а сагъыш этди: «Арабин, устазла Норийни юсюнден джазгъаныма не дедиле экен? Кюлген болурла. Таб, «эки» салыб тура эселе да, хапарым джокъду».

— Кылай «кыайдам?» Не джазгъанынг билмэймесе?

— Аны уа билеме, не саллыкъларын билмейме ансы.

Кэб турмай ала институтха келиб кирдиле. Адам кэб. Ала басыныб къабыргъагъа тагъылгъан къагъытлагъа къарайдыла. Джырлагъан да, джылагъан да бар.

— Алагъа джазма экзаменледен «эки» алгъанла джазылгъандыла, — деб ангылатады эшикни кыатында олтургъан вахтер кыатын. — Кыайсы факультегге киреди кызынг?

— Устазгъа окъурукъду, — деди Тамара.

— Мында инженерге окъутхан факультет джокъду, — деб ышарды вахтер кыатын. — Кыайсы...

— Филология факультетге, — деб тюзетди Анисат.

— Сора кѳабыргѳаны ары джанына кѳарарыкѳса.

Ары дери сан этмей келген Анисат, ол алай айтханлай джюреги кѳаты-кѳаты уруб башлагѳанын сезе, аллына атлаб, тукѳумланы окѳуб тебреди.

— Быланы ичинде мен джокѳма,— деди сора, анасына айланыб.

— Насыбынг да барды,— деб ахсынды арлакѳда тургѳан узун, чырайлы кѳыз, кѳбген кѳзлерин сюрте. — Мен ѳмюрюмде джазма нишден «тѳртден» кем алмагѳанма. Мында уа «ѳки» салыб турадыла. Энди, мен юйге не деб барлыкѳма?

Аны айтханы Анисатха дауча, «ѳки» алыргѳа менден эсе, сен тыйыншылы эдинг, дегенча эшитилди. Алай болса да ол анга ачуланмады. Таб, халын ангылаб, кѳл этери келиб, аллына да тебинди.

— Бу элден келгенлери сора былай этиб бир кѳошакѳланыулары барды,— деб арлакѳда сѳелген джинсалы кѳыз ол кѳзюуде боялгѳан эринлерин чуйюрдю. — Ол алай этген джерде, мен ѳлмей кѳалай турама экен?

Кѳызны алай айтханын эшитгенинде, Анисат тѳзалмады.

— Сора сени андан ненг артыкѳды?— деди.

— Мен шахарда окѳугѳанма, шахарда.

— Сора уа?

— Не сора уа? Эл школда «беш» алгѳанынг шахар школда «ючге» тенг болмай кѳалады. Аны билмеймисе?

Кѳызны айтханы Анисатха ачыу тийди. Анга бир ачы сѳз бла джууаб этерге излеб, ауузун да ачды, алай а анасы айтыргѳа кѳоймады.

— Сени былада не ишинг барды? Орталарын кеслери айыра турурла. Кел, не салгѳанларын бир билейик,— деб, ол, билегинден тутуб, алайдан алыб кетди.

Бир заманда Анисат эсгериб кѳарагѳанында, алгѳын документлерин келтириб берген кабинетге кириб тура эдиле.

— «Беш» алгѳанды,— дедиле анда. Бир кѳаббаш токѳ киши, «студент болгѳанынг бла алгѳышлайма!»— деб, Анисатны кѳолун да тутду.

— Дерслеге кечикмей кел,— деб да кѳошду артда ол.

Кѳууанганча болса да: «Норийсиз кѳалай окѳурукѳма?»— деб, Анисатны джюрегине такѳурлыкѳ да

келди. Анасы уа, джашны мында кѳрмегенинде, кѳызына бош ишекли болгѳанын ангылаб, аны ашыкѳдырды:

— Кел энди элге бара киришейик да, хапарынгы атанга да бир билдирейик. Аз бек кѳууанмаз. Атлай кир, Анисат!

15

Тюнене Далхат Халисге тюбѳб келгенди. Сора джарыкѳды. Иги да дейсе, энди ол, алгѳынча, Халис бла иш джюрюютюб турлукѳду.

«Не джаны бла алыб кѳарасанг да, кѳымгѳанымы анга сатханым игиди,— дейди бусагѳатда да сюрюуню ызындан бара.— Биринчиси, узакѳгѳа джюрюрге керек боллукѳ тюлдю. Алгѳаракѳдан келишиб кѳюуб, табхан малымы арлакѳ чыгѳарсам, кеси келиб алыб кетерикди. Экинчиси, ол аланы тышына элте айланлыкѳ тюлдю. Кѳолуна джетдиргенлей, кесерикди да, тишликте урлукѳду да джиберликди. Сора табсанг кѳойма. Тегаран, багѳаракѳ саталсам, болду. Арабин, джети тюменден алмазмы экен? Курортну кѳызыу кѳзюуюдю да, адам кѳбдю, алыргѳа да болур».

Кѳзюуне кѳызыл тюменликле кѳрюнуб, Далхат кѳол аязларын бир-бирине ышыды. «Мен мынга да нек джалыныб кюрешеме?— деб, кѳатында баргѳан Норийге кѳз джетдирди.— Ишими да кесим этиб, шабашчыгѳымы да кесимде кѳойсам, аманмыды? Бу уа, кесине игини ангыламай эсе, айлансын, ауузун чибин кѳозлай».

— Далхат, кѳойланы бююн да Чѳртлеуюкюлю таладамы кютерикбиз?— деб сорду ол кѳзюуде Норий.

Халис бла алайда тюбеширге келишген эди Далхат. Сора джашны ары басмазча этиб кѳояргѳа изледи.

— Алайда бѳрюле айланадыла. Андан эсе, Кѳара Суула талада кютейик,— деди ол.

— Сора сюрюуню аллын ары айландырайым,— деб Норий чабыб кетди. Бир кесекден Далхатны кѳатына келди.

— Джашко,— деди Далхат, аны кѳргенлей, Норийге ышармыш этиб кѳарай.— Бу кѳайсы джаныуарны кири болгѳанын айта эсенг, бычагѳымы да, кѳынымы да сеннге береме.

Не бек кѳараб кюрешди эсе да, Норий кир кѳайсы джаныуарныкѳы болгѳанын билалмады.

— Кийик тонгузнукуь болурму?— деди ол.

— Айталмадың, джашко,— деди Далхат, чуругу-ну бурну бла кирни ары тюрте.— Кийик тонгузнукуь быллай болмайды. Башха тюрлю болады. Бу айюнюкюю.

— Тохта, былайда айюле дамы бардыла?

— Иги да боладыла,— деди Далхат. Сора кьачан эсе да бирде кьойчуланы биринден эшитген хапарын кесини юсюнде болгъанча айтды:— Бир джолда кьалай болгъанымы билемисе? Алайда ол уллу кертме терекни кьргенмисе?

— Бал чибиллери болгъан терекни?

— Хо.

— Кьргенме.

— Бир кюн, чибилле бал джыйгъан эселе, бир кьарайым деб, терекге ёрлеб тебрегенлейиме, бир мазалы айю, чырпыладан чыгыб, юсюме атылды да, кючден башымы алыб кьачдым. Ары баргъанынг болса, эслеб джюрюй тур, джашко.

Джаш тынгылагъанында, ол дагыда башха хапарла кьурашдырыгъа кюрешди. Хапарны теренине кыриб тургъанлай, бир мор «Жигули» келиб тохтады да, аны сезюн бьлдю. Машинадан санлы, токь джаш чыкьды.

— Далхат, мени тапьялмайма, кьонакь сюймеген кьонакьбайча, кенгендн нек кьарайса? — деди ол.

— Сен хылыккэ этсенг да, тапьялмай кьарайма,— деб Далхат, амалсыз болуб, аллына атлады.

— Ассалам алейкум, мубарекле!

— Алейкум салам!

Тьбенден келген, Далхат бла саламлашды да, андан сора Норинни кьолун тутхан кибик этди. Тынчлыкь-эсеплик сорду.

— Турабыз, бир хатабыз джокьду,— деди Далхат.— Кесигиз а кьалайсыз?

— Биз да турабыз.— Тьбенден келген джаш, Далхатны билегинден алыб, арлакь элтди.— Мени сеннге Хаджосну анасы джибергенди. Сапарма мен.

— Хаджосну анасымы?— Далхат сескекли кьарайды.— Не керекди?

— Бу айны аягында Хаджосха сют этерикдиле. Далхат ол айтханы бла не болуб тура эсе да, бир биллиб кел, деб джибергенди Нюрсият.

— Алай дегени? — Ол анга сынаб кьарады: «Арабин,

Нюрсиятны кими болады экен бу? Огьесе милицияны адамымыды? Тейри, аладанды ансы, мен Нюрсиятны Сапар деб джууугьу болуб билмейме».

— Андан мени хапарым джокьду. Алай айтсанг, кеси ангыларыкьды, дей эди Нюрсият.

— Сен аны кими боласа?

— Нюрсиятны кьарнашындан туугъанма.

— Джууукь адамыса сора?

— Хо да, узакь адамы тюлме.

— Кьайда джашайса?

— Нарсапа джанында.

— Сора Хаджос сени юсюнгден меннге джукь нск айтмагъанды?

— Аны уа билмейме. Сюдге келлик болурса?

— Бош болсам...— дей тебреб, Далхат кесин тыйды да Сапаргъа дагыда сакь кьарады.— Кьысхасы, сеннге менден не керекди?

— Не кереклисин айтдым шойду да. Сюдге келликмисе?

— Негерлерими бири бир сабий, бири бир кьарт, кьошну кьоюб кетер амалым джокьду. Таблыкь тьшсе, кьюрме.

— Нюрсиятха уа не дерикме?

— Не затны юсюнден?

— Хаджосну юсюнден.

Далхат, кьоркьгъанынга тюбегин дегенлей болуб, не джууаб берирге да билмей, талай заманы джерге кьараб турду. Ол бу адамдан башын кьалай алсын? Муну керти да Нюрсият ийген эсе, сюд болгъунчу ол кьайгьы этмезча бир зат айтыргъа керекди. Милициядан эсе уа...

— Кьарнаш, сени меннге ким джиберген эсе да, джангылыб джибергенди. Мени не Хаджосда, не аны анасында ишим джокьду,— деб, Далхат Сапаргъа таукел кьараб тохтады.— Мен аланы билмейме, билирге да сюймейме.

— Андан сора Нюрсиятха айтырынг джокьмуду?— деди Сапар сабыр ауаз бла. Далхат абзырады. Айтыр сьз табмай, айылы асыры кьаты тартылгъан атча, тургъан джеринде тебджилдеди.

— Огьай!— деди ол, джашха айланьб, эрши тукьум кьычыра.— Аны кьайгьысын кьой эсенг, мен кеси башымы кьайгьысын да эталмайма.

— Да, сора сау кьал,—деб, Сапар, аны кьолун да тутмай, машинасы таба бурулду.

Олсагъатлай Далхатны джюрегин кьоркьуу алды. «Керти да Нюрсиятны кьарнашындан туугъан болурму? Ызындан джетиб, бир амал этерми эдим?»—дей, ол аллына тебинди. Алай а эки-юч атламдан кѣб баралмады. «Милицияны адамы эсе уа?»—деген акъыл аны терк тохтатды.

Сапарны машинасы, джолну букьулата, энишге эниб кетди. Далхат аны ызындан талай заманны кьараб турду. «Ариу, Нюрсият джиберген эсе да, Сапар сени кьарнашын болгъанын билмей эдим, дерме,—деди сора кеси кесине, узайыб баргъан Норийни ызындан тебрей.—Къызылджагъаладан болур деб тура эдим. Ачханы уа, кесимден да аллай бир кьошуб, Хаджосну ешин джюрютгенлеге берген эдим. Ала тюшортгендиле ансы, джашынга андан эки кьатха аслам болджал берирге деб тургъандыла, дерме да кьоярма. Тегеран, сюдно дженгил этиб, ол аманы бу райондан ары бир теркирек кьората кирге эдиле. Андан сора келсин да джылктымдан тай тутсун».

16

Къызла, бирге барырбыз, сабыр бол, деб кюрешсе ле да, Анисат диспутдан сора тепсеулеге кьалыргъа унамады.

— Сиз кьарагъыз, мен бара барайым,—деб, институтну уллу залындан чыгъыб кетди.

Общежитиени экинчи этажны узун коридоруну кюн чыкьгъан джанында орналгъан бѣлме анга шош тюбеди. Ол, чыракъны джандырыб, орундукъну тюбюнде чемоданны бери чыгъарды да, кьагъытларыны арасындан Норийни суратын алыб, анга кѣб кьараб турду. Сора аны кѣкюрегине кьысыб, юнню бир мюйюшюне кѣзлерин чыракъ ийди: Норий мени бу институтха киргеними эшитгенмиди экен? Билсе, менден аз кѣлю кьалмаз. Устазны ишинден огъурлу, андан сыйлы иш болмагъанын а ангъларгъа керекди. Дуниягъа кѣз ача башлагъан сабийге биринчи харифни ол танытады. Алимни да, тюз ишчини да, кьрал башчыны да, космонавтны да...—хар адамны окъургъа, джазаргъа ол юретеди. Тюз айтады профессорубуз Халим Магаметович, джерни

юсюнде устазны ишинден хурметли иш джокъду, боллукъ да тюлду, деб. Ах, кьалай иги боллукъ эди Норий да биргеме болса...

Анисатны сагъышлары коридорда аякъ тауушла бѣлдиюле. Ол, суратны дженгил огъуна ызына салыб, чемоданны орнуна тюртдю.

Эшик ачылыб, Анисат бла бирге джашагъан кьызланы экиси кирдиле.

— Асыры эртде келиб кьалдыгъыз да,—деди Анисат,—ѣрге тура.

— Джашла Файруз таба джити-джити кьарай башлагъанларында, сюйреб кетмесинле деб кьоркьгъандан кьачырыб келеме,—деб Рая, бурмачач токъ кьыз, Анисатха кѣз кьысды.

— Алдагъан этеди, Анисат,—Файрузну акъ бети кьызарды.—Рая, бир да кьоркьма, сен болгъан джерде, сени кьоюб, меннге киши да эс бѣллюк тюлду.

— Ары кьара дагъыда аны айтханына! Джашла, кѣзюу-кѣзюу келиб, тепсерге чакъыргъан сагъатда уа айтмай эдинг, бу джол мени кьоюгъуз да Рая бла тепсегиз деб.

Анисат кюлдю.

— Аны эшитген кертда демеймиди,—деди Файруз, бети кьып-кьызыл болуб.—Алдай турады, Анисат. Мен бир кере да тепсеменге.

— Накъырда этеди, аллай бир чарлама,—деди Анисат.—Сапиназа уа не болду?

— Санларын масара кьымылдата, джангы кюеулюк бла чарльстоннга чайкъала кьалды,—деб, Рая Сапиназаны орундугъуну баш джанында рамкадан кьарагъан аскерчи джашны суратына кѣз джетдирди.—Бу джзыкъ солдат а анга ышаныб турады, сюйген кьызым барды деб, хар ыйыкъ сайын эки письмо джибереди.

— Ким джангы кюеулюк бла?—деб сейирсинди Анисат.

— Роберт деб биреу бла,—деди Файруз.

— Алай бош Роберт бла тюл, тюкенде ишлеген, ача-бочка джюрютген Роберт бла,—деб кьошду Рая да.—Энди биз джукъ керекли боллукъ тюлбюз. Не кереклибизни да Роберт табыб берликди.

— Ол аны кьарнашы болады,—деди Анисат.

— Ким айтады алай?—деб сорду Рая.

— Кеси,—деб джууаб этди. Анисат.

— Ой, кѳурусун ол огъесе, — деди Файруз. — Ол ай-
тханига тынгыласанг, бу шахарда анга джууукъ джет-
меген эркиши джокъду. Къарнашым болады деб, Мах-
ти деб бирге тагъылыб айланды, андан сора Хасан деб
бирни табды, энди... Аз-кѳб айтсагъыз да, кызла, аны
ортагъа алыб, букъусун былай бир иги къакъмасакъ,
боллукъ тюлдю.

— Керти алай эсс, сѳлешейик, — деди Анисат.

— Файруз, сен а не айтаса?

— Кесибиз кибик бир джетген кыызгъа не дерик-
биз? — дей, Файруз столгъа бир затла тизди. — Анамы
эгечини кызын эрге берген эдик да, анга кѳлген сый-
дан юлюшчюк джибсргендиле. Тойдан кѳлгенни аша-
гъа муратына джетеди дейдиле. Мураты болмагъан а
джокъсуз. Къайда, узалчыгъыз.

Кызла, столну тѳгерегинден алыб, шиндиклеге ол-
турдула. Туура ол кѳзюучюкде Сапиназа, узун бойлу,
чырайлы кыыз, кирди.

— Приветик! — деди ол, тенглерине да къарамай,
кюзюню аллына сюеле. — Джангы прическамы джара-
тамысыз?

— Къайын ананг сюерикди. Аны къой да былай ол-
тур, — деди Анисат. — Оу, ол алапат эшмелеринги къай-
да кесдириб келесе?

— Джолда келе-келе Роберт кесдиргенди. Не, джа-
ратмадынгмы?

Анисат ючюн Рая сѳлешди:

— Сора, сеннге оноу этерча, Роберт кимннг бол-
гъанды?

— Къарнашымды. Аны биле тургъанлайынга, нек со-
раса?

— Былай къарайма да, сеннге асыры кѳб къарнаш-
ла чыгъыб тебргендиле, бир кесек эсле.

— Не зат-не зат? — деб Сапиназа Раягъа джити къа-
рады, сора ол джууаб къайтармагъанында, кызлагъа
бурулду. — Ий, бу не къарнашланы хапарын айтады?

— Не къарнашланы юсюнден айтханын бек иги ан-
гылагъанса. Бу чотунгу тохтат ансы, кесинге айыб эт-
дирликсе, — деди Анисат.

— Мен айтырыкъ да алайды, — деб сѳз кѳшду Фай-
руз да. — Чырайынг, акъылынг да барды. Оюмсуз атлам
этиб, кесинги насыбынга кесинг чырмау болма. Ючю-
бюз да сеннге джаныбыз ауруб, аны ючюн сѳлешсебиз
былай. Аны да ангылаб къал.

Сапиназа кызлагъа джууаб этерге изледи, алай
а аузуна сѳз кѳлмеді. Ол, амалсыздан бери атлаб,
столда лимонад шышаны алды да, лыкъ-лыкъ этдире,
башындан ичнб тебреди.

Кызла бир-бирине къараб кюлдюле.

— Сапиназа, тузлу гютдюню ашагъанса? — деди Рая.

— Ашатхан эсенг, биле болурса, — деб ышарды Са-
пиназа, анга гурушха кѳзден къарай.

— Роберт къабдыргъан болур.

— Тузлу гютдю ашатханлыкъгъа, джукъ болмаз,
мыстычыкъ къабаргъа кюсетмесни ансы, — деди Фай-
руз, халыуа гыртны эки сындыра. — Бизни элде...

— Файруз! — деб, олгагъатлай Анисат аны сѳзюн
бѳлдю. — Болдугъуз. Керта деб озмагъыз.

— Озуб биз анга не этебиз? — кѳлкъалды болгъанча
сѳлешди Файруз. — Терс атлаб, кеси насыбынги кесинг
кесме дейбиз, андан сора Сапиназадан биз излеген
джокъду. Аны ангыламай эсе, антсызды къаядан се-
кирмесе.

17

Эртденбла Далхат, гѳзетден къайтханы бла орун-
нга кирсе да, джукълар къайгъы этмеді. Шамил бла
Норийни сюрююшю алыб кетерлерин ашыгъыб сакъ-
лады. Бир заманда, эшик аллында шаш болгъанын-
да, тѳрезеден къарады. Кѳшчу нѳгерлери кѳйланы
анга керекли джанына, ѳрге, сюрюб бара! Олгагъатлай
Далхатха джан кирди. Эрлай кийиниб, кѳшчу тѳбен
джанында джолчукъ бла ѳрге айланды. Кѳб турмай
Чѳртлеуюкю таланы къатында ауушчукъгъа джетди. Со-
ра бир «газикни», ташлы кѳургъакъ джолну букъулата,
ѳрге чыгъыб кѳлгенин кѳргенинде, Халисден эсе алгъа
джетгенине кѳууана, барыб, кириш къаячыкъны джол
таба джанына сюелди. Машина бир кесекден алайгъа ке-
либ тохтады. Андан, Далхатны кесича, бир орта бой-
лу токъ киши тюшдю. Ала саламлашдыла.

— Хазыр этгенмисе? — деди Халис, кѳзлерин джыл-
тыратыб, хыйла ышара.

— Огъай.

— Нек?

— Сюрюю алкъын бери джетмегенди.

— Къалай джетмегенди? Ол сюрюю болмай не зат-

ды? — Халис, къяаны артындан ары чыгыб, дупшур таба кѣргюздю. — Къымылда, алан. Сакълай турургъа заман джокъду.

— Тс-сс. Къычырыб сѣлешме, самырланы сагъайтыб къяаса. Добар деб бир аллах ургъан итибиз барды да, тауушубузну эшитгенлей, дуняаны юсюбюзге къаратырыкъды. Ненча мал аласа?

— Беш тюменден берсеңг, он.

— Джети тюменден учуз бераллыкъ тюлме.

— Хаджос 'тѣрт тюменден ѳрге сатмай эди.

— Джети тюменден берсем да, къууаныб къой! Сен хар малгъа берген ачхангы эки-юч къат къайтарлыкъса.

— Иги адам тюлсе, Далхат. Хаджосну бери чыгъартыб, аны орнуна сени джыйдыртыргъа керекди, ансы озуб башлагъанса.

— Джыйдырт, къарпаш, джыйдырт. Эрикмез ючюн, сени да биргеме ала барырма. Къысхасы, алты тюменден ненча мал аласа?

— Тюу, къалай осал адамса, Далхат! — деб Халис джерге тюкюрдю. — Бу джолдан сора сен мени бла... Ну ладно, алтыдан огъуна болсун, сегиз мал сюр бери.

— Къычырма, былайда сангыраула джокъдула, — деб Далхат, анга ачыулу къарады да, тикчикни 'акъыртын ѳрге чыгыб, сюрюуно бир джанындан шыкыртсыз 'кирди. Къоркъгъандан джюреги чанча, сегиз малны аманны кеминде айырды. Бир чѳгелей да, бир 'къойланы орталарына бугъуна да, Шамил бла Норий таба къарай, малланы энишге тюшюрдю. Мазаллы иркленн кѣргенинде, Халис, ачыуун унутуб, кесин ышартыргъа кюрешди.

— Къымылда, алан.

— Тс... — Акъыртын сѣлеш деген магъанада Далхат къолу бла ауузун кѣргюздю. — Ачхангы бер.

— Джетер-джетмез богъурдагъымдан алыб тохтама да, бу мангырамазланы машинагъа атмагъа бир къой, — деб, Халис малланы артларындан теберирге, башларындан ѳутуб, алларына тартаргъа кюрешди. Къойла уа, ары-бери къача айланган болмаса, машина таба барыргъа унамадыла.

Шамил бла Норийни къатында джатхан Добар, Далхат бла Халисни даурларынамы сагъайды да, секириб туруб, къулакъларын къайырыб, сюрюуно ары

джаны таба талай кере юрдю да тѣбен угулуб кетди. Бирси итле да, хаб-хуб эте, аны ызындап чабдыла.

— Джукъму барды экен, была кимге чабадыла? — деб Шамил, ѳрге туруб, итлени ызларындан къарады. — Оллахий, была не эсе да сезиб къозгъалдыла. Былтыр былайда онеки къоюбуз тас болуб къалгъан эдиле. Энтда джанлы-зат чабыб, малгъа хата салыр да.

Къош тамада сѣзюн айтыб бошагъынчы огъуна, Норий, джерде джатхан къойчу таягъын алыб, итле баргъан джары угулду.

— Бѳрю-зат болуб джунчутмасын, сакъ бол, — деб кычырды Шамил аны ызындап, кеси да алгъа силкине.

Итлени тауушларын эшитгенинде, Далхат къайгылы болду.

— Къычырыргъа калдынг да, къан джаудурдунг. Мен, самырланы алларына чыгыб, аланы эслерин кесиме бѣлдюрюрге кюрешейим. Сен, малланы машинагъа ат да, былайдан дженгил къора, — деди ол шыбырдаб. Сора, юсюн да къара тер басыб, кириш къаячыкъны онг джаны бла ѳрге чыкъды да, итлени атларын айтыб таууш этди. Далхатны чакъыргъанын эшитгенлей, Бойнакъ бла Акъбоюн, тиллерин салындыра, аны къатына келдиле. Къайыр да, кысыла келиб, арлакъда тохтады. Добар а къайтмады. Машина таба мыллык атыб кетди.

— Добар, Добар! — деб Далхат дагъыда аны кесине чакъырыргъа кюрешди.

Ит къайтыргъа унамады. Бир кесекден аны кимге эсе да хырылдагъан тауушу эшитилди. «Ай, энди Халис мындан къутулалгъа эди, — деген къайгъы кирди Далхатха. — Ол аман кесин тутдуруб къояргъамы тебреди экен? Аллах, сен сакъла!» Нѳгерине болушур мурат бла ызына тюшер умут эди Далхат. Алай а Норийни чабыб келгенин кѣргенинде, бутлары кыйылыб, анга аралыб тохтагъан болмаса, тургъан джеринден тебалгъан да эталмады. Норий а, кеси да эсгермегенлей, аны туура юсюне келиб къалды.

— Джашко, былай гузаба этиб къайры бараса? — деди Далхат амалсыздан.

Далхат алай айтмаса, Норий аны кѣрлюк тюл эди. Чабыб бара тургъанлай, ким эсе да атын айтха-

нын эшитиб, таууш чыккыган джары къарагъанлай, Далхатха къараб къалды.

— Далхат, сенмисе?

— Менме, джашко, мен.

— Къошда кългъан эдинг да, бери къайдан чыкдынг?

— Соруу ала турма да, былайдан ары чыгъаргъа болуш, — деб Далхат анга кълун узатды. Норий, аны кълундан тутуб, бери чыгъаргъанлай, ол бир затланы кълурашдырыб тебреди;

— Тютюн-мютюн табала эсем, бир кърсейим деб, былайда элге бара тургъанлайыма, ташха абыныб джыгылдым да, азаб чекдим. Къошха баралмазлыгъымы таныгъанымда, бир да кълуруса да сизни кълтыгъызгъа джыйылайым деб келе турама.

Далхатны түтюн бла алай уллу шохлугъу джокъ эди. Анда-санда бир иче эди. «Орундукъ түбюнде талай пачкасы бар эди да, аланы бошамагъанлай, түтюн нек излейди?» — деб ссирсинди Норий ичинден.

Ол кълуючукде Добарны кимге эсе да чабхан тауушу эшитилди.

— Бу анда не этеди? — деб джаш энишге къларды. — Адам-затмы барды экен?

— Аягъымдан бошаб кълэ эдим, — деб Далхат, джерге олтуруб, бутун сылагъан кибик этерге кълешген болмаса, Норийни сорууна джууаб бермеди. — Насыбыма...

Аны сълзюн Добарны хырылдагъан, чабхан тауушу бълдю.

— Ий, мынга не болгъанды? — дей, Норий биягъанлай энишге къларады.

Сора бир адамны Добардан арты бла-арты бла джанлай баргъанын эслеп, ташдан ташха секире, энишге чабды. Ол адам а, Норий джетгинчи, эрлай машинасына миниб, думп болуб кетди. Добар дагъыда тынч болуб кълмады. Бери чыккыды да, иесин кесине чакълургъанча, анга айланыб, талай кере юрюб, кълэны ары джанына чабыб кетди. Добарны алай бош этмегенин сезиб, Норий аны ызындан барды. Барса, аллайгъа барсын — сегиз кълэ кълэны кълуушуна кълсылыб тура.

— Норий! — деб кълчырды ол кълуюде Шамил.

— Не?

— Кълэдаса?

— Мында, кълэны түбюндеме.

— Не этесе анда?

— Джукъ да огъай.

— Да, сора бери чыккы.

Бир кесекден Норий, кълэны аллына сълрюб, ёрге чыккыды.

— Быланы уа кълэдан сълрюб келесе? — деб къларт, малланы тегереклерине айланыб, сейир этиб къларды. — Тобаасто, была бизни кълэла шойдула да?

— Бизникиледиле, Шамил, — деди Норий, аланы кълэлай табыб келгенин хапарын айтды.

— Сора кълэлайла баргъандыла ары?

— Аны уа билмейме. Далхат, аягъын аурутханды да, алайда олтуруб турады. Шамил, сен малланы сълре бар, мен, аны кълэша джыла эсем, бир кълрейим.

— Далхат кълэша кългъан эди, сора кълэлай мында болады?

— Майна, алайдады.

Норий аллында, Шамил аны ызындан, ала экиси да Далхатны кълэны келдиле. Ол, аланы кългенлей, биягъы бутуна кълдалды. Ынгычагъан кибик да этди.

— Далхат, юде джукълэб кългъан шой эдинг да, бери кълачан келгенсе? — деб сорду къларт анга.

— Норийге аны айта эдим, — деди Далхат, биягъы бутун сылай. — Не эсе да тынгъларгъа сълмедди. Тютюн-мютюн излей, былайда элге түшнуб баргъанлайыма, джолда ташха абыныб джыгылдым да, бутуму бир бек ачылдым. Не этерге билмей, алай джол джанында олтуруб тургъанлайыма, насыбыма, бир машина келиб кълэлыб, бери чыгъларыб барады. Шоферу, сау кълэлыкъ, бир иги джаш кълре эдим, ачха да алыргъа унамады.

— Сени ол «газикми» келтирген эди?

— Хо, — деди Далхат, Норийге къларамай. — Геологлары джюрютеди.

— Кимни джюрюте эсе да, шолёрну этгенин асыры джараталмадым.

— Нек?

— Кълэдам, мени кългенлей, кимден эсе да кълчхан аманлыкълыча, машинасын ташлагъа урдур, бир тюрлюле этиб кетди. Асыры кълзыу баргъандан джардан кълулуб кетерге да аздан кълалды.

— Ызына ашыгъа болур эди.

— Не эсе да бек гузаба бара эди. Къоркъгъаны болмагъан алай этерми?

Норий алай айтханында, былтыр былайда тёрт токълуну биреуге сага тургъанлай Далхатны юсюне келиб къалгъаны эсине тюшоб, Шамилни джюрегин ишклик алды. «Тейри, тютюн ючюн сен алай узакъ джолгъа чыгъарыкъ киши уа тюлсе,— деди ол ичинден.— Бу маллагъа сени хатанг джетген болурму?

— Норий, ёрге турургъа бир болуш, — деб Далхат, кесин мыдахсындыра, джашха къолун узатды. — Сюрююню къатында ол терекни салкъынына барала эсем, бир кёрейим.

Джаш, аны билегинден тутуб, ёрге къобарды.

— Бекми ачыйды?

— Тейри, ачыйды, Шамил. Чыкъгъаны-сыннганы болмагъа эди.

— Сора мында не этериксе? Ол машина дегенинг бла къошха кетиб къалсанг а.

— Къайдам, сизин кёргенимде, ары ётюб да кеталмадым ансы, ол джаш, сау къаллыкъ, элтиб келейим деб, кёб кюрешген эди.

— Бир да къуруса да, бу табсыз джерге тюшюрюб кетмей, ёрге чыгъара барса уа. Былайда джол да джокъ шойду да. Былай къарайма да, бу малла ары, тюбюне, кеслери энмегендиле. Ким эсе да...

— Не малла?— деб Далхат Шамилге къарады.

— Майна ала. Норий быланы эншгеден сюрюб келгенди.

— Алай деген неди?

— Алай деген а алайды.

— Мени кёргенлей, ол адам, машинасына миниб, думп болуб кетди,— деб сёз къошду Норий да.— Къойла да ол машина болгъан джерде эдиле.

Халис малланы къоратханды деб тура эди Далхат. Къойчу нёгерлерни, алай айтыб, къойланы кёргюзгенлеринде уа, ол аланы къоюб кетгенин ангылаб, ичинден анга кючлю хыршыланды. Энди ол бу экисинден башын къалай алсын? Малланы ары бу тюшюргенин билиб, къан джаудурургъа тебренгендиле.

— Мен а ол тегерекде мал болуб джукъ эслемеген эдим,— деди ол, тынгылаб туруб.— Не чыкъгъан эсе да, Добардан чыкъгъанды. Кесини да тауушу андан эшитиле эди.

Къош тамада, Далхатны кёзюне къараб туруб, мыйыкъ тюбюнден ышарды. «Ай, сени къарнынг аурусун огъесе, этеринги да этиб, дагъыда терсликни Добаргъа салыргъа кюрешесе»,— деб Шамилни ышаргъанын Далхат алай ангылады.

— Алай дегенинг? — деди къарт.

— Добар юрקותгенди ансы...

— Юркген малла джол излеб айланмайдыла, Далхат. Баргъанларыча барыб турадыла. Былайда уа, кесинг кёресе, джол джокъду. Юркселе, бири къалмай къаядан къюулуб кетерик эдиле.

— Сора, Шамил, была ары къалай баргъандыла? «Аланы ары сен элтгенсе,»— дерик эди Шамил. Алай а ажымлы селешиб, гюнахлы болмайым деб, кесин тыйыб къойду; тюзюн билгинчи, аузуна келгенни силдеб джибериучю адети джокъду аны.

Атын эшитибми, огъесе кеси алаймы, Добар, келиб, Далхатха, джыртаргъа башлагъанча, эрши къарады да, къартны къатына барды.

— Аны да айырырбыз, Далхат, — деди Шамил, ийилиб итни башындан сылай.— Ма, ит десенг, ит! Бу болмаса, бу сегиз къойдан айырыллыкъ болгъанбыз.

Къош тамаданы айтханын Далхат кесича ангылады. «Мени къагъа тургъанлыгъыды,— деди ол ичинден.— Бу бары да Добарны палахыды. Ол болмаса, была джукъ да биллик тюл эдиле. Тохта, ингирде къошха бир джыйылайыкъ. Мен, Акъбоюн бла Бойнакъгъа талатыб, къабчыгъынгы алдырмай къоймазма».

— Норий, атны кишенин ал да бери тартчы,— деди бир кесекден Шамил.— Анга минсин да Далхат юйге барсын, ансы былайда къыйналлыкъды.

Къач келиб, чегетле, сыртла, алтын суу ичирилгенча, саргъалгъандыла. Тау башлагъа къар тюшгенди. Эртден, ингир сайын сууукъ аязла тарайдыла тегерекни. Езге былайда, кюнбетледе, отлау алкъын игиди; ханс къатыб бошамагъанды. Къойла ингирде стауатха тоюб къайтадыла. Отлау артыкъ да бек мийик къаяны къатында игиди.

Норий малланы кютерге былайдан маджалыракъ джер да табаллыкъды. Алай а огъарыдагъы стауатдан бери тюшгенли, бу мийик къаягъа чыгъыб, теге-

реке къарагъандан сюйгени джокъду. Былайыны табигъатыны ариулугъундан къараб кезюнг тоймазчады; бир-бирине ушамагъан сунджыр таула, терен ёзенле, чууакъ кюнледе, миялача, джылтырагъан, табигъатха джан бериб тургъан суула. Чегетле уа! Учукъыйыры болмагъан тенгизге ушайдыла ала. «Хайт дегиз, марджа!» дегенча, Минги Тау да бери къараб турады. Бурунгу ата-бабала джерин джесалигине эсгерте, джигитни эрлигине шагъатлыкъ орнуна кеси къоллары бла салыб кьойгъанча, ёхтем сюелечиле аны эки башы. Ала булутсуз, чууакъ кюнледе акъ тонлары кюнню кызылдым нюрюне бёленитен джигитлени ауаналарыча ушайдыла.

— Алий Алиевич, бизни ата-бабабыз кимле болгъандыла? Бери, бу тау джуртлагъа, къачан келгендиле, огъесе ёмюрлюри да былайда джашабмы тургъандыла? — деб соргъан эди бир джолда Норий школда сагъатында устазына.

Алий Алиевич а, иги джашагъан киши, акъбылы, билими болгъан адам, анга джууаб этерге ашыкмагъан эди.

— Ол сенге неге керекди? — деб соргъан эди.

— Билирге излейме.

— Сора мени бла кел, — деб, Норийни юйлерине алыб баргъан эди, анда талай китаб бла газетни берген эди. — Быланы окъуб чыкъсанг, сорууларынга джууаб табарыкъса.

Эки-юч кюнню ичинде окъуб чыкыгъан эди Норий аланы. Алай а сорууларына толу джууаб табмагъан эди. Алимлени бир-бирлери къарачайлыланы дуниягъа джаратылгъанын татарлыла-монголлула бла байламлы эте эдиле, бирсилери уа — аланла бла. «Къарачайны тамыры тюркютле бла джанашыб турады, башхасы бары да бошду», — дегенле да тюбей эдиле. Бу халкыны тюрлю-тюрлю миллетлени адамларындан къуралгъаныга санаб, «эм ахырында анга башчылары Къарчаны аты аталыб квалгъанды», дегенле да бар эдиле. Сора Норий къайсы оюмда тохтаргъа билмей квалгъан эди. Китабларын, газетлерин къайтарыгъа келгенинде, устазына да айтхан эди ол аны.

— Бу затны юсюнде алимлеге дау салыргъа керек тюлдю, — деген эди Алий Алиевич, анга сагъышылы къараб туруб. — Тюсюн айтыб кьоймакълык алагъа да тынч тюлдю. Устазынг эсем да, мен да бил-

мейме аланы къайсысы тюз, къайсысы терс айтханын. Къарачайлы ёмюрледен бери да бу таулу джуртланы адамыды — ол затха уа мен ишексизме. Эм алгъа аны халкыны ёзегин болгъанды. Къошулгъан анга къошулгъанды. Алайды, тарихи, тили, энчи шарты, джурту болмагъан халк халк тюлдю. Тамбласы боллукъ халкны тюненеси да болмай амалы джокъду. Къарачайлыны да болгъанды тюненеси; джарсыуу да, зауугъу да. Ол джер сюрюб, мал ёсдюрюб джашагъанды. Шохунá шохунача, джаууна джауунача тюбегенди. Ашхы иннет бла келгенге туз-дамын кызгъанмай бергенди. Зауугъун эте билгенча, къыйынлыгына тёзе-чыдай да билгенди.

Ол, биразны джерге къараб туруб, базыкъ, ариу ауазы бла «Эминаны» да джырлагъан эди:

Шхайтыдан бир къара кьаргъа кычырды,

Къарачайгъа бир кюзлюк ёртен ычынды.

Ол а ёртен тюлдю, къанлы ёлетди,

Акъыллы башланы тели этди, сер этди.

Андан бери Норий халкыны тарихини юсюнден кёб окъургъа, кёб билирге тырмашханлай турады. Ариу, зынгырдауукъ ауазы бла «Эминаны» джырлай, ол палах чыгыб, эллени шындык этген заманлада, аман аруууна башхалагъа джукъдурмаз ючюн, тах кьабыргъа саулай кириб, ахыр кюнлерин алада сакълагъан, кеслерине кьоркъмай, ёлгенлени асыраб айланган адамланы кезюне кёргюзюрге кюрешди, джигитликлери, эркишиликлери ючюн алагъа бюсюреу этеди. Кертиси бла да, ала олсагъатда этген джигитлик, эркишилик тюлмюдю!

Бююнню Къарачай, уллу къралны бир кесеги болуб, Минги Тауну мийиклигича, мийик мураты, уллу иши бла джашагъанына керти кёлю бла да кьууанады.

— Эге-гей, учсуз-къыйырсыз Джуртум! Салам сенге уланынгдан! — деб, къаяланы зангырдата, мийик тауну башындан толу ауазы бла кычыргъаны да болады.

Андан сора ол чууакъ кёкча кёксюл гокка хансха келеди. Ышыкъ джерде ёседиде да, анга не джел, не буз кьоркъуулу тюлдю. Ол хаман да бирча ариу чакъгъанлай турады. Кеси да мал тиер, адам кьолу дже-терча тюлдю; тюбюнден да, башындан да — киши баралмазча, тик кьабыргъа. Эки джаны да алай.

Биринчи кюнлеринде Норий аны ариулугъуна, артыкъ да бек эртденниги кюнню алтын таякълары тийген сагъатда аны юсюнде ойнагъан бояулагъа кез къакъмай къараб туруучан эди. Артда аны джюрегин гокка хансха тийиб, сылаб кёрюрге талпымакълыкъ кючледи. Ол, къаягъа ёрлеялмагъанында, джибни бир къыйырын терекге, экинчи къыйырын да белине байлаб, башындан тюшерге дыгалас этди. Алай а андан да хайыр чыкъмады: не этиб гокка хансха джууукъ баралмады.

Джашны кийимлери джыртылыб, болгъаны сьдырылыб тургъанын кёргенинде, Шамил сейирсиниб сорду:

— Норий, айю бла джагъалашыбмы келесе?

— Огъай.

— Сора юсюнг-башынг былай некди?

Джаш джунчуду.

— Неме...

— Кесин текеге сюйретиб этген болур, — деб, Далхат анга сынаб къарады. — Алаймыды, джашко?

Къойла исилеген кезюуде къойчула, текени кеслерини аякъларына бир зат бла байлаб, салкъын джерде къалкычуларын биле эди Норий. Малла джайылыб тебрегенлей, теке, аланы ызларындан барыргъа излеб, джибни тартады да, къойчуну уятыб къояды. Сора ол да, сюрюу къозгъалгъанын ангылаб, эрлей туруб къалады. Норий а алай этиб кёрмегенди. Теке сюйреген не зат болгъанын да сынамагъанды. Алай болса да Далхат соргъанига огъай деб кюрешмеди — юсюн гокка алама деб джыртханын уялмай къалай айтыб къояллыкъ эди!

— Алайды, — деб джууаб этди ол.

— Ёгюзча, бир кючлю затды ол теке, — деб Далхат кесин ышартды. — Сюйреб тебресе, тохтай бялмей, джанынгдан этиб къояды, хэ-хэ-хэ...

— Сора сен да сынагъанса эркечни кючюн.

— Сынагъанма, Шамил! Эркечге аягъындан сюйретиб, сыртыны терисин бир-эки кере сойдурмагъан къойчу къойчумуду сора?

— Хэ-хэ-хэ. Туура мунуча былай а сюйретмегенме кесими. Не, джашко, алай къатымы джукълаб къалгъан эдинг?

Джаш джууаб бермеди.

— Джунчутханды, оллахий. Шамил, бери бир къара, юсюнде сау джери джожьду.

— Башха зат болмасын ансы, теке сюйрегени ючюн хата джожьду, — деди Шамил. — Норий, иги джашча, эслес джюрюй тур. Таулада уллу кёллюлюк керек тюлдю.

Экинчи кюнюнде Норий, четегте барыб, бир узун чыбыкъ алыб келди. Къаяны башындан аны бла узалыб, гокка хансны тамыры бла юзюб алыргъа умут этиб, кёб кюрешди. Енге бу джол да муратына джеталмады.

Энди уа ол затла эсине тюшселе, кеси кесине айыб этеди. Кийик къаяланы арасында хынылыкъны хорлаб джаратылгъан бу сейир-тамаша затха къол джетдирирге излегенине уялады.

Арт кезюуде Норий, аны кёрсе, Анисатны кёргенча болады. «Эртден ашхы болсун, Анисат!» — деб къычырыб джиберирге аз-буз къалады. Аны къалай бек сюйгенинден, джюрегинде джашаугъа къууанганындан, ашхы, джарыкъ муратларындан анга хапар айтыры келеди. Туурасына олтуруб, кезлери бла ийнакълай, ол анга къараб турады. Не медет, сюйген къызыны тюрсюню Норийге кез-къаш бермейди. Анга кёлкъалды болгъанча, биягъынлай, башын энишге ийиб, мыдах сюследи. «Анисат, сени бла бирге окъургъа баралмагъаным ючюн меннге бош гурушха этесе, — дейди Норий, бу сурат кез аллына келиб сюелгени сайын. — Келир джыл мен да барлыкъма институтха. Ары дери анам да иги болуб къалыр деб умут этеме».

Анисатха кесине ышанганча ышанады ол. Аны бла байламлы хар зат эсиндеди. Чырт бир джугъун унутмагъанды. Къызыны институтха киргенине да бек къууанганды. Устазны ишин кеси да бек джаратады. Мадар болгъанлай, анга джетиб да келликди. Анга айтыр заты кёбдю аны.

«Ол устаз, мен врач болуб, туугъан элибизде ишлерикбиз», — деб бусагъатда да джюрегин къууанч бла джумушакъ мыдахлыкъ къатыш бир сезимле кючлеб, ол биягъы гокка хансха къараб турады. — Анам да къууанныкъды. Джазыкъны саулугъу къалайды экен? Джожьламай тургъаныма къыйнала болур. Анисатны устаз институтха киргенине уа не айтды экен?»

— Норий! Но-рий!

Джаш, къаяны тебенирегинден чыкыгъан бу сангырау тауушха сейирсиниб, джюреги къаты-къаты ура,

төгерегине къарады. Анисат болурму кычыргъан? Бир ишексиз, олду! Мен аны унутмагъанча, ол да мени унутмагъанды, мен анга тансыкъ болгъанча, ол да меннге тансыкъ болуб турады! Кёремсе, мени кийик таулада излеб, кирмеген тешиги къалмай айланганын!

Норийни акъылына алай келди. Тенгиз толкъунча, бурма чачын, кюнню таякълары джылтыратхан джукъа акъ чепкенин джел тарай, чабыб келген Анисатны кёрюрге изледи. Ма бусагъат...

— Норий, эшитемисе? Норий...

Айхай да, эшитеди. Алай а «ой» деялмады. Ол умут этгенча болмагъанында, мындан алгъа баргъанында, тенги Исмаилны айтхан сёзлери шаркъ деб эсине тюшюб, ауузун ачаргъа онг бермей тохтадыла. «Мангырамазланы ызларындан айланганын къой да, Анисатны ызындан бол ансы, андан къуру къаллыкъса, — деген эди ол. — Хапарлагъа кёре, бир генезир анга къабхан къуругъа кюрешиб айланады». Олсагъатда Норий анга ийнанмагъан эди. Энди уа... «Исмаил айтханча болуб квалса, не этерикме? — деб сагъышы болду. — Огъай, огъай, алай болургъа мадары джокъду! — деб сора къайгъылы этген сагъышларын башындан кери кыыстаргъа кюрешди. — Мен Анисатны суйгенча, ол да мени сюеди. Мен анга бош ишекли болама». Аны джюрегинде кызгъа ышанганыны джилтинлери джандыла.

— Не дейсе, Шамил? — деб кычырды ол учунуб.

— Былай кел, айтырым барды.

Джаш, ташдан ташха секире, тюбюне чабыб тюшдю.

— Далхат а къайдады?

— Былайда эди. Далхат! Ой Далхат! Не болду бу?

— Табылмай эсе, къой. Аны излей туруп заман джокъду. Мени колхоз тамадала чакъырадыла. Машинасы бла келиб, Рамазан алайда сакълаб турады. Далхат да, сен да, мен къайтхынчы, маллагъа сакъ болугъуз. Мен эки-юч кюнден кёб турлукъ тюлме анда.

— Шамил, малла ючюн къайгъылы болма, инджит-мезве кюреширбиз. Мадар болса, бизге да бир къайта келирсе. Санаторийден къайтханлы, анамы саулугъундан хапарым джокъду. Меннге къайгъы этмесин. Нем да игиди, де.

— Болсун, Норий, болсун, — деб, Шамил машинагъа минди. Сора дагъыда, чыгъыб: «Далхатдан сакъ бол», —

дерге да бир тебреди. Амма тили айланмады. «Ушагъы-усуз затны айтыб, джаны къайгъылы этмейим», — деб ичинден аллай оюмгъа келе, джашны кёолун тутуб, ызына олтурду.

Машина кёзден ташайгъанлай, Далхат, къайдан эсе да чыгъыб, Норийни къатына келди.

— Не, джашко, къартдан къутулдукъму? — деди ол, джол таба къарай. Аны ауазы, кёл кенгдирген, неге эсе да къууанган адамны ауазыча, джарыкъ эшитилди.

— Эки-юч кюнден къайтырыкъды.

— Хы, къайтыр энди, иги сакъла, — деб Далхат, мыйыкъ тюбюне ышара, бир джанына бурулуб кетди.

Норий, аны алай нек айтханындан джукъ ангыламай, ызындан къараб квалды.

19

Институтну окъуу залы адамдан толу болса да, чибин учса, эшитилерча, шошду — студентле шыкыртсыз олтурадыла; ким окъуйду, ким джазады. Анисат да, къатында олтургъан Сапиназагъа дженгил-дженгил кёз джетди, джазаргъа кюрешеди — тамбла философиядан боллукъ семинаргъа доклад хазырлайды. Сапиназа уа олтурады, аллында диаматха алай бек сингген болур, андан айырылыб, былай бери бир къарагъан да этмейди.

Арт кёзюуде Анисатсыз болмайды ол — ары-бери да аны бла бирге барады, дерслерин да аны бла бирге этеди.

Фахмусу, ангыламакълыгъы болгъан кызды да, Анисат да сюеди аны.

— Сапиназа, — деб шыбырады Анисат.

— Не? — деди ол, кёзлерин китабдан алмай.

— Бошамаймыса?

— Бир кере къой эсенг, эки кере да окъуб чыкъдым.

Сен а?

— Мен да бошадым.

— Сора кетдик.

Ала, тёртюнчю этаждан тюшюб, эшикке чыкъдыла. Олсагъатлай кызланы бетлерине ингирги салкъын аяз урду.

— Ий, Сапиназа, насыблыса деб, биягъында меннге не ючюн айта эдинг? — деди Анисат, тенгини кёолтугъундан кире.

Сапиназа ышарды.

— Кесинг билмеймисе?

— Огъай.

— Окъугъанынг иги, кесинг ариу, институтда сыйынгы кѳрмеген джокъ. Насыблы болмай несе?

— Ол джаны бла мени сенден артыкълыгъым болмаз да.

— Барды, — деб бегитгенча айтды Сапиназа. — Болмаса, ол сениге суйюнюб къарагъанла меннге да бир эс бѳлюр эдиле.

— Ким къарайды меннге?

— Къайсы да къарайды. «Бу институтда Анисат къошулмай бир иш этилмегенча алайды. Ол къадар джумушну да баджарыб, алай иги да окъургъа къалай джетишеди бу?..» «Ол сени бла айланган ариу кыыз кимди? Мени аны бла бир танышдырсанг а...» Кимге тюбесенг да, нени юсюнден сѳлешсенг да, «Анисат, Анисат, Анисат...» Устазы, студенти да сенден сора кишини кѳрмейдиле. Сапиназаны атын сагъынган а джокъ. Менден артыкълыгъын джокъ эсе, алай нек болады?

— Сен айтхандан, бютеу институт мени ызымдан айланады, алаймыды? — деб Анисат харх этиб кюлдю.

— Бютеу институтну билмейме, айланганла уа бардыла... Юйю кзурусун, Анисат, джашауда тюзлюк джокъду; биреуге насыб ѳлчеленмей билеледи, биреуге уа джукъ да джокъ. Анамдан эрши болуб туугъаным ючюн мен джашауну аллында не терслигим барды, ха? — Сапиназа, накъырда этгенча айтды эсе да, кѳлюндегисин айтды.

— Фидософияны оздуруб окъубму джибергенсе? Къыз, бюгюн былай тюрлюле нек сѳлешесе? Тохта, тамбла семинар бир болсун, Науруз Азретовичге айтуб, сени бу темагъа бир иги сѳлешдиртмей къоймазма.

— Айт-айт, — деди Сапиназа, анга къысыла. — Сени унутуб, меннге да бир эс бѳлюр эсе уа.

Олсагъатлай Анисатны кѳзюне Науруз, — узун сюскли, чырайлы джаш, мында айтычуларындай, философия илмуланы джангы кандидаты, институтну махтауу, — тюндю.

Устазланы, студентлени арасында да бар эдиле андан умут этген къызла. Кеслерин эслетирге излеб, аны аллына терж-терж чыгъуучула, къаты бла къубула, ышара озуучула. Аланы бири эди Фатима, саны, чырайы, акъылы болган къыз. Ол да илмуланы джаш кандидаты, институтда аты айтылыб турган физик.

Алай а Науруз не анга, не башхалагъа эс бѳлмей эди. Юйге барса, не эсе да джетмегенча болуб, джукъ эталмай эди. Ары-бери бара тура эди юйде. Сора Анисатны кѳрюрге, аны бла сѳлеширге излеб, институтха джѳнелиб кете эди. Бир джолда тюбѳб, сѳлешген да этген эди. Муратын да айтхан эди. Анисат, джерге къараб, анга намыслы тынгылагъан эди. Сѳз бериб, ышандыргъан а этмеген эди.

— Науруз Азретович, ол боллукъ иш тюлдю. Бу сагъатда мени аллай къайгъым джокъду, — деб джарашулу сѳлешиб, джанлаб кетген эди.

Ауузун джарыб аны юсюнден кишиге сѳз а айтмаган эди. Сора Сапиназаны айтхананы магъанасын къалайгъа ангъларгъа билмей, сагъышлы да болду, алзай а ортаны айырыб да кюрешмедди. Тенг къызына накъырда бла джууаб этерге излеб, ауузун ачды. Алай а Сапиназа айтургъа къоймады.

— «Сагъынганын босагъа тюбюнде» деб, майна, кеси да келеди, — деб шыбырдады ол.

— Ким келеди?

— Науруз Азретович.

— Къайда?

— Майна, терекни ары джанына къара.

Анисат, башын кѳлтюрюб къарагъанлай, Наурузну кѳрдю. Ол, джукъа санларын тири-тири къымылдата, ала таба келе эди. Къолунда да портфели.

— Къызла, къайдан келесиз? — деди Науруз, алагъа джетгенлей, ышарыб.

— Окъуу залдан, — деб джууаб берди Сапиназа, сора Наурузну туракълагъанча, Анисатха сѳлеширге излегенча таныгъанында, аланы кеслерин къоюб, арлакъ кетди. Алай а Анисат кѳб сакълатмады аны, бираздан ызындан джетди.

— Не дей эди? — деб сорду Сапиназа.

— Докладны юсюнден хапар сора эди, — деди Анисат. Кертисинде уа джаш, «мен айтхан бла не болуб тураса?» деб сорган эди. «Ол кюн айтханыма къошар затым джокъду», — деб кетген эди кеси да.

— Алдама, — деди Сапиназа, къызын кѳзюне джити къараб. — Аны нени юсюнден сѳлешгенин мен бек иги билеме.

— Къайдан билесе? — Анисат анга сейир болуб къарады.

— Наурузну кёзлеринден, сени къатынгда кесин тутханындан... Къысхасы, не джууаб бердинг?

— Не джууаб берлик эдим сора? Эталлыкъ тюлме, дедим. — Ол, джунчуб, тюзюн айтыб сирелди.

— Чий тели кёреме сен, — деди Сапиназа, керти кёлю бла ачыуланьыб. — Аллаһ джашха чабханлай барыргъа керек эдинг. Кет-кет, сен да башынга табын ангылагъан къыз тюлсе. Кесингден кёлюмю чыгъардынг. Норий де да тур, ол да сени сакълаб турса бир иги.

Ол кече Анисат Норийни юсюнден кёб сагъыш этди. «Мен аны кёрмегенли къаллай бир замаң болду? Андан бери бир да къуруса да бир письмо джазыб къалай аталмайды? Огъесе «кёзден кетген кёлден кетер» деб, меннге къолун силкибми кьойгъанды?..» Акъылына не келди, не келмедди. Алай а кесин аман джорагъа хорлатыб да кьоймады. «Хаман мынга ишекли болуб нек турама? Ол таулада айланган бир адам. Письмо джазса да, кимден джиберликди? Анасы айтханыга кёре, андан бери элге тюшмегенди. Алайды, аны мадары болмай турады былай бери келиб кетерге ансы, ол мени унутмагъанды», — деб эм ахырында кесин алайгъа ийнандырыб, джукълаб къалды.

Тюшонде уа Норий бла бирге ариу таулагъа чыгъыб, гокка хансла джыйыб айланганын кёре эди.

20

Шамил элге келген кюнюню эртденбласында колхозну председателине барды. Ол кабинетге киргенлей, стол джанында олтургъан чалбаш, джукъа киши, ёрге туруб, аны къолун тутду.

— Не эгесе, Шамил? Олтур кесинг да.

— Игилик эт, Мекер, турабыз. Хатабыз джокъду, — деди Шамил, стол джанында шиндикге олтуруб, председателге къарай.

— Ишигиз а къалайды?

— Аман тюлдю, бардырыргъа кюрешибиз.

— Тюз айтаса, кёргюзюмлеригиз аман тюлдюле, — деди Мекер. — Тогуз айны эсебине кёре, сени къошунг колхозда биринчи орунга чыкыгъанды. Мындан ары да былай ишлесегиз, джылны бек иги бошарыкъсыз.

— Да ишлерге кюрешрик болурбуз.

— Кюрешигиз-кюреш.

Ала, селеше келиб, бир-бирн кёзлерине къараб тох-

тадыла. Шамил председателни юсюнден сагъыш этди. «Иши кёбдю да, татый болур. Ол кесек заманны ичинде джукъарыб къалгъанды». Председатель а, андан ары сёзюн неден башларгъа билмей, аны юсюнден сагъыш этди. «Арабин, ол тарыгъыуну Далхатдан, Норийден кьайсы джазгъанды экен?» — деди ол ичинден. «Энци кьойларың колхоз сюрюу бла бирге кютеди. Кесини ауруулу малларың мюлкню иги малларына ауушдурады. Ишин баджармайды. Кече-кюн да кеси кьайгысына айланады». Тарыгъыуда джазылгъан сёзле эсине тюшюб, ол столну бир кьыйырыны тюб джанында орналгъан кнопканы басды. Олсагъатлай кабинетге секретары, тегерекбет, токъ къыз кирди;

— Мекер Умарович, джукъму керек эди?

— Токъмакъны былай бир чакъыр.

Къызны ары чыкыгъаны бла парткомну секретарыны кабинетге киргени тең болду. Ол, хончаларына кьырау ургъан узун джаш, Шамилни кёргенлей, председатель нек чакъыргъанын ангылады. Къарт бла джылы саламлашыб, столну бир джанында шиндикге олтуруб, ол Мекерге къарады. «Сёзю неден башлайбыз?» — алай эди аны магъанасы.

— Шамил, — деди председатель, кёзлерин парткомну секретарындан къартха кёчюре, — биз сени кьуру джеттишимлеринги айтыр ючюн чакъырмагъанбыз, — деб ол, столну яцигинден бир папканы алыб, аалына салды.

Шамилни юсюнден джазылгъан тарыгъыу ол папкада болгъанын биле эди да, Мекер аны бери чыгъаргъанында, ачыб окъуб тебрер да деген къоркъуу алды. Токъмакъны джюрегин. Сора председатель сёзюн башлагъынчы, къарт бла эм алагъа башха затны — кьойланы тау джайлыкълада энгда талай заманны туууну — юсюнден селеширге ашыкъды.

— Тауда отлау къалайды, Шамил? — деб сорду.

Председатель, аны алай нек соргъаныны магъанасын ангылаб, парткомну секретарына ичинден бюсюреу этди.

— Тейри, Токъмакъ, къолай тюлдю, — деди Шамил. — Энди эл кьыйырына тюшсек да боллукъ эди.

Парткомну секретары Мекерге къарады. «Андан арысын кесинг айт», — деди аны кёзлери. Мекер бир кесекни тынгылауну басыб турду — тынч тюл эди бу сагъатда ол Шамилге айтыргъа излеген сёзлени айтхан.

— Шамил, — деди председателъ, аны аллында бир терслиги болгъанча, къартны кѣзюне къараялмай, — кесинг билесе, къургъакъ джыл болгъанды да, быйыл мал аш бла чотубуз бираз къолайсызыракъды. Бусагъатдан огъуна къойлагъа аш бериб башлар таблыгъыбыз джокъду. Къыйналлыкъ эсегиз да, тау джайлыкълада энтда бир кесек турсагъыз а. Токъмакъ бла мен башха къош тамадаланы да чакъырыб сѣлешгенбиз да, ала да къар тюшгюнчю таулада кечинирге айтыб кетгендиле.

Колхозда халны биле эди Шамил. Алай а туура былай боллукъду деб турмай эди. Джашла да, кеси да эдден узакъда джашаудан эрикгендиле. Арт кѣзюуде тиширыуну къолу бла этилген ашарыкъны ашаргъа кюсеб тебрегендиле — алай бек талшыйдыла элге къайтыргъа. Бери къайтыр кюнлерин да ашыгъыб сакълайдыла. Аны ол былагъа къалай ангылатсын? «Биз да адамлабыз. Юйюбюзге, юйдегибизге къайтыргъа, биз да, сизнича, таза, джумушакъ орунда джатаргъа, адамларыбыз бла бирге болургъа сюебиз. Бусагъатдан огъуна элге тюшмей амалыбыз джокъду», — деб тохтаса, председателъ да, секретаръ да анга джукъ эталлыкъ тюлдюле. Шамил аны биледи. Алай а быллай къыйын кѣзюуде алай этиб къалай къоялсын? Джашау да къазауатча бир затды — ишни бир къыйырын къайыргъанынг бла хорлам келиб къалмайды. Хайт деб кюреширге керекди, къаллай тюрлю табсызлыкъны да хорлау ючюн.

— Тейри, айтханымча, таулада да къолай отлау къалмагъанды. Къалай этейик, къайдам? — деб колхоз тамадалагъа соруулу къарады. Сора аланы салпыланганча эслегенинде, дагъыда къошду: — Алай болса да бир кѣзюуге дерн къойлагъа джулкъар затла табыллыкъдыла. Болум, сиз айтханча, алай къыйын эсе, къар тюшгюнчю, анда кечинирге кюрешейик. Айтыб ангылатсам, джашла да огъай дерик болмазла.

— Алай эсе, игиди, — деди Мекер, бети джарый. — Бек сау бол, Шамил.

Андан сора сѣзню Токъмакъ алды.

— Шамил, нѣгерлеринг а не эте турадыла? — деб сорду ол.

— Ала да турадыла, хаталары джокъду.

— Бир нѣгеринг Норий шойду да, къалайды? Ишин баджараламыды?

— Бек тири джашды. Ишлегени да игиди. Норийни кесине да, ишине да бир сѣзюм джокъду.

— Далхатха уа? — деди председателъ.

— Далхатхамы? — деб Шамил бир кесек мурукку этди. — Далхат... Ол да борчун толтурургъа кюрешеди. Аны юсюнден да аман зат айталлыкъ тюлме. Нек дей эдинг?

Мекер бла Токъмакъ бир-бирине къарадыла. «Эшта, Далхат муну асыры къууандыра болмаз», — деди-ле аланы кѣзлери бир-бирине.

— Кесим алай бош сорама, — деди председателъ. — Сюрюуде энчи малы болгъан бармысыз?

— Мени беш малчыгъым барды. Къарт къатын аурургъа къалгъанында, джаз элде къояр амал табмай, биргеме алыб кетген эдим.

— Норий бла Далхатны уа?

— Аланы джокъду.

— Кесинги малынгы колхоз малгъа ауушдургъанынг болгъанмыды? — деб сорду Токъмакъ.

— Огъай!.. — Шамилни ауазы кѣлкълды болгъан адамны ауазыча чыкъды.

— Хайыр, — деб Мекер, аллында папканы алыб, кимге эсе да ачыуланганча, столну яшигине быргъады. — Ол затланы юсюнден соргъаныбыз ючюн кѣлюнг къалмасын. Къойчуланы ичинде кеслерин тюз джюрютменгенле бардыма. Алай болмазгъа керекди. Аны юсюнден башха къош тамадала бла да сѣлешгенбиз.

Шамил, бир кесекни тынгылаб турду да, башын кѣлтюрюб, председателге къарады;

— Мекер, мени да сизге бир уллу тилегим барды.

— Айт, къолдан келлик зат эсе, толтурургъа кюреширбиз.

— Къыш турлукъ къошубузгъа ремонт этерге керекди. Мадарыгъыз бар эсе, бир-эки адам джибериб, аны ары-берисине къаратыгъыз. Хаджосха сюд этилиб бошалгъынчы, мен да мында боллукъма. Бош кѣзююмде мен да кѣз-къулакъ бола туруп эдим.

Председателъ не эсе да айта тебрегенлей, телефон зынгырады.

— Хо, Мекерме. Не дейсе, Расул? — деди ол, трубкины алыб. — Адам керекдими? Неге? Биченни ташыргъамы? Бусагъатда биченни ташыгъанны къоюгъуз да, кюнню шекер чюгюндюр бла нартюхге салыгъыз. Кюзлюкле себиллик сабанланы сюрюб бошаймысыз?

Сора не сакълайсыз? Джетиширге керексиз. Огъай, Расул, адам бла болушаллыкъ тюлме. Кеси мадарыгъызыны кёрюгюз.

Трубканы орнуна салыб, Мекер къартха къарады. — Айтханын тюздю, Шамил, — деди ол. — Алай а къачхы ишлени тындырыб бошамай, къошланы джарашдырыгъа бёлюналлыкъ тюлбюз. Бусагъатда бош адамыбыз джокъду.

Шамил сабий тюлдю, битимни зыраф этмей, джыйыб алыргъа кереклисин ангылайды. Алай а председатели джууабы бла хош болуб къалалмады.

— Биченгиз да аз эсе, мал оруила заманында джарашдырылыб къалмасала, тейри, къюю, ийнеги да къыш джунчурла. — деди ол, ёрге туруб, эшик таба тебрей.

Ол затланы юсюнден тюнене Мекер бла Токъмакъгъа партияны райкомуну бюросунда да къаты айтхандыла. Къысха болджалны ичинде ишни тюзетирге борч салгъандыла кеслерине да.

— Шамил, — деди парткомпу секретары, къартны ызындан барыб, кёзюне джылы къарады. — бираз кечирек ашатыб башласакъ, мал ашыбыз къышыбызгъа озуб джетерикди, энгда къолдан келгенни этерикбиз. Къош ючюн да къайгылы болма. Сиз таудан къайтыргъа аланы хар иелерин да джарашдырыб туруруб.

— Ашхы сора, — деб къарт аллына атлады, кабинетден чыгыб а кетмедн. Эшикин къатына джетгенлей, тохтаб, неш юсюнден эсе да сагъыш этгенча, биразны джерге къараб турду да, ызына айланыб сорду:

— Мекер, чюй, къанга дегенча затла бла къалайсыз?

— Табыллыкъдыла, нек дей эдинг?

— Бусагъатда колхозну иши, сиз айтханча, алай кёб эсе, аладан озуб, джууукъ заманда къошлагъа къарайлыкъ болмазсыз. Чюй, къанга кереклими элтдиртсегиз, сизни да къыйнамай, къошну ары-берисин кесим джарашдыра кетер эдим.

— Аланы уа тамбла огъуна табдыртайым, — деб, Мекер столда кнопканы басды. Олсагъатлай кабинетге секретарь къыз кирди. — Завхоз кетдими? — деди ол анга.

— Огъай, былайдады.

— Бери чакъырчы.

21

Къойла, уллу сыртны саулай алыб, рахат отлайдыла. Алагъа къараб тургъанлай, Норийни эсине Шамил тюшдю. Къалай иги эди ол мында сагъатда. Кёб тур-

лю сейир хапарла айта эди, эски джырланы джырлаб, кёз ачдыра эди. Ол кетгенли, къошда дам джокъду. Не эсе да джетмегенча, къуу-шуу болуб къалгъанды. Арабин, былай кёбге нек къалыб кетди экен? Ауруб-зат этиб тура болурму? Огъесе кертн да келмей къалыргъамы тебреди?

— Бюгече тюшюмде Шамилни къолун тутуб кёргенме, бюгюн келлик болур.

— Къалай-къалай? — Далхат Норийге ышарыб къарады. «Шамил ызына къайтырыкъ тюлдю...» Бу сёзлени къайтара да айта, ол кесин аны къошха келмезлигине ийнандырыб къойгъанды.

— Бюгече тюшюмде Шамилни къолун тутуб кёргенме, бюгюн келлик болур, дейме.

— Келлик болурму? — Ол магъанасыз затны эринмей къалай айтдын дегенча къарады Норийге Далхат. — Келир хо, сакълаб тур. Ха-ха-ха!

— Не затха кюлесе, Далхат? «Эркеч адамча сёлешкб башлагъанды», — демей шойма да.

Олсагъатлай Далхат, кюлгенин къоюб, анга къашларын тюйюб-къарады. «Эркечинги кёргюзюрме кёзюнге сен аманны», — дери келди. Алай а айталмады — дюргенлик этгенден бусагъатда хайыр джокъ эди анга.

— Джашко, — деди ол, кесин джумушатыргъа кюреше, — адам айтханын бир ангыла: Шамил энди келлик тюлдю.

— Нек?

— Ишинден чыгъаргъандыла. Қолхозгъа аны айтыр ючюн чакъыргъандыла.

— Не ючюн чыгъаргъандыла сора аны шшинден?

• Далхат сагъышланды: кертиси бла да, не ючюн чыгъарыргъа керекдиле Шамилни шшинден? Келиб, мен джазгъан тарыгъыуну тинтген да этмей, аны юсю бла къартны къошдан къыстаб джибералырламы? Бекирден соргъан болурламы? Тейри, алайды — андап соргъандыла да, ол «тарыгъыуда джазылгъан тюздю», — деген эсе, къошха къайтыргъа эркилик бермей къойгъандыла. «Кёб турмай къартыгъыздан айырыллыкъ болурсуз», — деб Бекир аны ючюн айтады...

— Аны мен къайдан билейим? — деди Далхат, кийиз бёркюн башына кие. — Хапаргъа кёре... Къысхасы, джашко, энди аны бла башыныгы бош аурутаса. Ол къайтырыкъ болса, андан бери къайтырыкъ эди.

— Ауруб-зат этиб тура эсе уа?

— Бекир айтханга кёре, ауругъаны-заты да джокъду. Элдеди.

— Бекир элге барыбмы келгенди?

— Хо.

Далхат айтханга Норий дагыда ийнаныб къалалмады. Шамилни аллына къарагъанлай турду.

Добар да унутмады къартны. Ингирде къошха сюрбоден алгъа чабыб келиб, тегерекни аулаб чыгъады. Табмаса, эки ал аягъы бла къабыргъагъа туруб, терезеден юйчюкню ичине къарайды. Анда да кёрмесе, джылагъан адамча, сынгсыб тебретди. Эртденбла да, къойла бла джайлыкъгъа кетгинчи, арбаздан арлакъ чыгъыб, кимни эсе да сакълагъанча, джолну энишге къараб турады.

Аны алай этгенин кёргени сайын Далхатны къойнуна джилтин тюшгенча болады. «Анча кюн этгенинде да, ити да, кеси да Шамилни унутмай турадыла. Меннге уа чырт илеширге унамайдыла»,— деб темирчилейди ичинден. Тышындан а «Ариу сёзде ауруу джокъ» деб, джашха ариу селеширге, Добаргъа да кесин алдырыргъа кюрешеди.

Бир кюн эртденбла Добар, ол берген ашны ашаргъа унамай, джолну энишге къараб тохтагъанында уа, Далхат бютюн да бек ачыуланды.

— Кесинг сууукъса да, итинг да сууукъду меннге. Былай къара тутуб турурча, мен сеннге не этгенме?— деди джашха да.

— Нек болама сууукъ? Бир тукъум бир сууукълугъум джокъду,— деди Норий. Ичинден а, кесингсе терс, деди.

— Джашко, энди биз бир-бирибизни ангылаб джашаргъа керекбиз,— деб къошду дагыда Далхат.— Ансы бирге ишлеялыкъ тюлбюз.

Далхатны сёзюню магъанасын толу ангылаб къоялмаса да, Норий аны Шамил бла байламлы болгъанын сезди. «Къарт кертиси бла да келмей къалыргъамы тебрети экен? Тейри, бу бир зат билиб айта болур алай. Шамил да, къайтырыкъ болса, андан бери къайтырыкъ эди. Эшта, къалгъанлыгъы болур»,— деб Норий эм ахырында кесин ол оюмгъа хорлатыб къойду.

22

Кёлю такъыр болуб, ичин къайгъы, бушуу кюйдюре, сагъышха батыб тургъан адамгъа ушайды бюгюнню кюн. Кёкню булут басханды, тегерек мутхузду. Джау-

аргъа тырмы тартыб турса да, джаууб къалмайды. Нюрсият да алайды— бек мыдахды бюгюн. Иги да дейсе, бир кесекден мында, элни клубунда, Хаджосха сюд этилликди. Сора ол, эртдеракъ огъуна келиб, джууукъ джетген эки къатын бла Сапарны орталарында, башын энишге ийиб, шош олтурады.

Сюдге къараргъа келген адамла, аны таба кёз джетдире, къушмуш этедиле. «Эшта, джашны ачытырыкъ болурла», «Колхозну къоюн урлаб, тюбегенине сатыб айланса, иги да ачытадыла», «Къой-къой, ол джарлы анасын адамны кёзюне къарамазлыкъ этди», «Къой-къой, ол да кёз сууларын бош тегеди..» «Къалай бош тегеди?» «Ма алай. Джашы этиб айланганны ол да билмей турмагъанды...»

Айтылгъан сёзюню къыйыры-бучагъы Нюрсиятны къулагъына да чалышады. Ол, алагъа тынгылай туруб, терен ахсынды, башын кёлтюрюб, эгечинден туугъанга къарады:

— Сапар, Шамил бла селешалдынгмы?

— Селешдим.

— Не дейди?

— Джангы зат айтмады.

— Кеси урлагъандымы дейди?

— Хо, сёз урму алайыракъды.

— Бир ишексиз, была ючюсю да бирге урлаб, арта Хаджосха къалаб къойгъандыла,— деди Апуа, эки къатынны бири.

— Шамил аллай затха къошулдукъ тюлдю,— деди Тюйме, экинчи къатын, эснеб ауузун ача.— Чыртда аны къатышдырыб селешмегиз ансы, гюнах аллыкъсыз.

— Аны уа айтма,— деб шыбырдады Апуа, тегерегине кёз джетдире.— Асыры баштебени, не аманлыкъ да аллайладан чыгъады. Кеси да, майна, эшикни къатында сюледди.

Тёртюсю да Шамил таба къарадыла.

— Ол бири келмегенмиди?— деб сорду Тюйме, тегерегине къарай.

— Огъай,— деди Нюрсият, ёрге тура.— Далхатны чакъырмагъандыла.

— Нек?

— Къайдам.

Бир кесекден эшикден ауазла эшитилдиле:

— Хаджосну, алыб келедиле!

— Келтирдиле!

— Сюд бусагъатдан башланлыкъды!

Адамла эшикге юрюлдюле. Нюрсият да джашын кё-
ржге мыллык атды. Алай а залдагыла кёозгъалыб
джолну джабхан эдиле да, ары ёталмады.

— Нюрсият, бусагъатдан бери кийирликдиле, анда
сен анга этер зат джокъду, бери олтур да къал,— деб
Апуа бла Тюйме аны ызына къайтардыла.

Сагъат он болгъанлай, «Сюд кследи, ёрге туру-
гъуз!»— деген таууш эшитилди. Хар ким ёрге кёобду-
ла. Олсагъатлай Хаджосну да кийирдиле. Ол, залгъа
кёз джетдирди да, кёргюзген джерлерине олтурду.

— Аман болуб кългъан кёреме,— деб Апуа Нюрси-
ятны джюреги андан да бек кёозгъады. — Ай, зийпа-
дан туугъан, теллигинг бла бу джазыкъ анангы не
кюннге джетдирдинг! Тохта сени...

Сюдню председатели,— акъбет, токъ киши,— аны
эшитгенлей:

— Эсгертиб кёяйым: тынч олтурмагъанны залдан
чыгъарлыкъбыз,— деди.

Залны ичи, чибин учса эшитилирча, шум болду.

Председатель сюдню къурамы бла танышдырды. Ала
уа ючдюле: кеси, дагъыда бир чалбаш киши бла бир
чырайлы тиширчучукъ.

— Сюдню кенгеси бу къурамда барырына разымы-
са?— деб сорду ахырында Хаджосха.

Хаджос,— узун бойлу, джукъа джаш,— эки кёолун
артына тутуб, ёрге турду:

— Разыма.

— Олтур.

Хар затны белгили этиб бошаб, председатель Ха-
джосха сорду:

— Не ючюн терсленгенинги айыблау къагъытын
алгъанмыса?

— Алгъанма.

— Анда айтылгъан затланы мюкюл этемисе?

— Этеме...

— Ой бетсиз, ой памысы болмагъан!..— Залдан ал-
лай сёзле эшитилдиле.— Уятсыз!..

— Алай а мени ол малланы урлар акъылым джокъ
эди.— деб башлады дагъыда Хаджос.— Кесибизни сю-
рюден бёлюнуб кългъан болурла деб...

— Терслигинги мюкюл этемисе огъесе этмеймисе?—
деб председатель, аны сёзюн бёлюб, джангыдан сорду.

— Этеме, алай а мен кёойланы урламагъанма. Ке-
сибизникиледиле деб, сюрюб бара эдим...

— Нюрсият, джашынгы терслиги болмагъанлай

кыйнай болурламы, ха-а?— деди Тюйме.— Малларын
ызына къайтаргъан эсе, Иммолат бла Хаджи-Мурат да
былай этиб нек айланадыла?

— Сёлешгенни кёюгъуз,— деди председатель, сора
эки джанында олтургъанлагъа не эсе да айтды. Олса-
гъатлай сюдню онг джанында олтургъан джаш тиши-
рчучукъ Хаджосха соруула бериб башлады:

— Сен малла бла тутулгъан кюн къайсы кюн эди?

— Июнну тёртюсю.

— Июнню ючюнчю кечесинде сен гёзетде болгъан-
са, алаймыды?

— Алайды.

— Сизде джюрюген адетге кёре, сен, ол кюн кёошда
кълалыб, солургъа керек эдинг, алаймыды?

— Хо, алайды.

— Сора сен ол кюн сюрюню ызындан нек барыр-
гъа керек болгъан эдинг?

Хаджос джунчуду.

— Ол джаш адамчыкъны хыйла сора билгенине къа-
ра,— деб шыбырдады къайсы эсе да.— Тарбуууннга тый-
ыб кёйдю да.

— Бир да кьоркъма, ол анга да джууаб таба би-
лир,— деди дагъыда бир тиширчу ауаз.

Ол сёзле Нюрсиятха чыгъанакълача чанчылдыла.
Джашына мыдах къараб туруб, ол башын энишге ийди:
«Арабин, не дерикди экен?»

— Джатыб джукъалаймагъанымда, пёгерлериме ба-
рыб, ала бла бирге болайым деб тебреген эдим.

— Ийманынг алай болсун сени огъесе,— деди Иммо-
лат бла Хаджи-Муратны джууукълары олтургъан джер-
ден кимни эсе да тиширчу ауазы.— Ёлюб да бёлюнуб
эдинг сен джукъунгдан... Аны кёой да, ары дери ненча
кёойларын урлагъанынгы, ким бла урлагъанынгы айт!

Сюдю кёонгурауну зынгырдатды.

— Сёлешгенни тохтатыгъыз ансы, эшикге чыгъар-
лыкъбыз.

— Алдамасын сора. Бурпундан къаны келиб, ма-
нгылай кыйыны бла алгъан ачхасын ол джазыкъ ки-
ши, сабийлерини ауузларындан юзюб, была урлагъан
маллагъа тёлеуге бериб тургъанды. Сволочи, керти айт-
ханыма, тоба!

— Тюз айтады!— деб джакълады аны ким эсе да.

— Сиз да, бош затланы сора турмагъыз да, тюзюн-
кертисиз айтдырыгъыз. Хар зат ачыкъ болуб кълыр-

гъа керекди,— деген тауушла эшитилдиле дагъыда залдан.

— Кимни не терслиги болгъанын биз кесибиз айырлыкъбыз. Былайда базар ачаргъа излегенлени да джорукъгъа бойсундурургъа къолубуздан келликди. Аны ангылаб, тынч олтуругъуз, огъай, тынч олтурааллыкъ тюлбюз дегенле бар эселе, залдан къорасынла, сюдно ишни этерге чырмау болмасынла,— деб къаты айтды сюдо. Клубну пчи шош болгъанында, ол Хаджосха сорду:— Ол кюн сизни сюрюу къалайда джайыла эди?

— Къара Къая деген джерде.

— Иммолат бла Хаджи-Муратны сюрюую уа?

— Кертмели талада.

— Ол эки джайлыкъ бир-бирине джууукъдамыдыла?

— Огъай, экиси эки джанындадыла. Орталары бешалты километр чакълы бирди.

— Ол кюн сизни сюрюу къайда джайылгъанын билемиз эдинг?

— Биле эдим.

— Къайтарыб сорама: ол кюн сизни сюрюу къайда джайылгъанын билемиз эдинг?

— Хо, биле эдим.

— Кимден билген эдинг?

— Далхатдан.

— Ол кесими айтхан эди, сен сорубу билген эдинг?

Джаш сагъышланды. Далхатны, бюгюн биз малланы Къара Къая деген джерде кютерикбиз, дегени эсине тюшю.

— Мен кесим соруб билген эдим,— деди ол, тили бюлдюрге эте.

— Кесигизни сюрюу къайда болгъанын билирге сенне нек керек болгъан эди?

— Алай бош.

— Алай бош керек болгъанды сора?— Сюдною сол джанында олтургъан чалбаш киши анга джити къарады.— Ол алай огъуна болсун. Аны биле тургъанлайынга, Кертмели талагъа нек баргъан эдинг?

Хаджос, не дерге билмси, джерге къарады. «Кертмели талагъа нек баргъан эдинг?»— деб ол чалбаш кишини соруун ичинден къайтарыб айтды.— Ол кюн да, ары дери да малланы урларгъа сюйюб бармагъанма. Далхат къоймай элтиб тургъанды. Урлагъан ол бола тургъанлай, мен аны нек джашырама? Аны ючюн башымы отха нек салама, джангыз анамы джерге нек къаратама? Тюзюн айтыб къоярмы эдим?»

Акылына ол оюм келгенлей, Далхатны айтханы эсине тюшю: «Хаджос, мени сатсанг, эшитмедим деме. Мени адамларым аны сеннге кечиб къоярыкъ тюлдюле. Кесиги табмасала да, анангы табарыкъдыла. Мени атымы сагъынганлайынга, андан бошарыкъдыла. Кесиги иги тутсанг а, ала сени андан чыгъарыр ючюн, не мадар да этерикдиле...»

Башны акырын келтюрюб, Хаджос Нюрсиятха къарады: «Кеч, анам, терсме»,— деди аны мыдах къарамы. Аны алай къарагъанын кѳргешинде, Нюрсиятны джюреги эзилди. «Балам, джашырмай, тюзюн айт»,— деди ол, Хаджосха мыллык атаргъа тебрегенча, олтургъан джеринден ѳрге силкине. Алай а джылары тамагъына тыгъылгъандан, тауушу чыкъмай, къуру къургъакъ эринлери къымылдаб къалдыла.

Къалай къыйын эди бусагъатда джаныны кѳзюне бу болумда къарагъан! Ол бютеу джашауун анга бергенди. Эринден джашлай къалгъанында, ненча адам тилеб келген эди аны. «Сабийинге да кесими сабийинмеча къарарма...» Ненча кере эшитгенди ол аллай сѳзлени! Огъай, бош адамла тюл эдиле ала бары да, иги кишиле эдиле. Санлары, чырайлары болгъан адамла. Нюрсият а унамады— сабийин киши къолуна къаратыргъа сюймеди. Энди уа... Быллай кюнге къалай джетди бу? Кесини акылы бла джюрюген бала тюл эди. «Кел»,— дегеннге «огъай» дей билмей эди, биргесине къошуллуб кете эди. Былайда да аллай бир зат болгъанды...

Ауур эдиле бусагъатда Нюрсиятны джюрегини кючлеб тургъан сагъышла. «Кесимме терс,— дей эдингден,— заманында юрете билмегенме...»

— Сен ол кюн Кертмели талагъа нек барыргъа керек болгъан эдинг?— деб чалбаш киши соруун джангыдан берди.

Джаш дагъыда джууаб этмеди. Чалбаш киши да экинчи соруб кюремеди. Ангылашынды дегенча, шиндигини сыртына таяныб, залгъа рахат къараб тохтады.

Председатель ары айланыб сорду:

— Прокурорну сорлугъу бармыды?

— Барды. Ол кюнге дери кишини малын урлагъаныгъыз болгъанмы эди?

— Огъай.

— Дагъыда бир соруу берейм: Иммолат бла Хаджи-Мурат айтханнга кѳре, ол кюн къойланы экеулен бслуб урлагъансыз, алаймыды?

Хаджос залгъа къарады. «Далхатны излей болур»,— деб келди Нюрсиятны кѣлюне.

— Огъай, мен кесим эдим.

— Джангыз кесинг урлагъанса сора?

— Джангыз а джангыз эдим, алай а, айтханымча, мени малланы урлар акъылым джокъ эди. Кесибизден аджашхан къойла болурла деб, сюрюу таба сюрюуб бара тургъанлайыма, Иммолат бла Хаджи-Мурат хахайлаб башладыла да, алапкъыла болгъанларын ангылаб, къоюб кетдим.

— Къачыб кетдимми дейсе?— деб сорду сюдю.

Джаш джукъ айтмады.

— Далхатны Иммолат бла Хаджи-Муратха сенми джиберген эдинг?

— Хо.

— Къачан?

— Ол кюнню ингиринде.

— Андан сора айтыргъа излеген затынг бармыды?

— Огъай.

— Олтур.

«Аман къадалгъандыла. Эшта, тутулмай къаллыкъ болмаз»,— деди Нюрсият ичинден. Джашына кѣлю толуб къарады. Аны джазыкъсынган да, анга ачыуланган да этди. «Энди мени атым гудучуну анасы боллукъду. Элчилеге бетими къалай кѣргюзюрюкме?»— деб сагъыш этди ол.

Бир заманда эсгериб къарагъанында, Иммолат сюдно аллында сюелиб тура эди. Малланы урлаб алыб баргъанын кѣзюм бла кѣргенме—бу келбетли киши айтхандан Нюрсият айыргъан ол болду.

— Хаджос джангыз кесими эди, огъесе нѣгери да бармы эди?

— Аны тюзетиб айталлыкъ тюлме. Эм аллында экеуленча да кѣрюндюле, артда...

— Хаджос джангыз кесими эди, огъесе нѣгери да бармы эди?— деб сюдно председатели къайтарыб сорду.

— Алайчыгъын толу бегитиб айталлыкъ тюлме.

— Артда ким келген эди сизге?

— Далхат.

— Не излей эди?

— «Ишни тышына чыгъармагъыз, не этген эсе да, джашлыгъы бла, ангыламагъанлыгъы бла этгенди»,— деб тилей эди.

«Кертиси бла да Далхат была бла кѣб кюрешген кѣ-

реме. Дагъыда мен анга кѣлкълды болуб тургъанма»,— деди Нюрсият ичинден.

— Сиз а не деген эдигиз?

— Ары дери да он малыбыз тас болуб тура эди. Аланы да ол урлагъанды дедик, ызларына къайтарсын. Алайсыз законнга берлигибизни айтдыкъ. Аны бла кетген эди.

«Арагъызны джарашдырыб келгенме деб, Далхат мени алдагъанмы этген эди?— деди ичинден Хаджос, Иммолатны айтханын эшитгенинде.— Мен а анга ийнаныб тургъанма. Къалай ит адам эди ол адам».

— Андан сора уа?— деди сюдю Иммолатха.

— Экинчи келмеди.

Адвокат, сѣз алыб, сорду:

— Иммолат, сеп айтханынга кѣре, Хаджос ол джыйырма малыны иш этиб келиб урлагъанды, алаймыды?

— Енге уа.

— Аны не зат бла бегитирге боллукъса?

— Кѣзюм бла кѣргенме, бу эди аланы сюрюуб баргъан.

— Сюрюуге кириб, малланы бѣлюб алгъанын кѣргенмисе?

— Огъай.

— Экинчи сорлугъум: ары дери да он къоюбуз тас болгъанды, дейсе. Ала тасмы болгандыла, огъесе урлапнганмы этилгендиле?

— Аны уа билмейме. Мен кѣломе келгенни айтама.

— Андан сора мени сорлугъум джокъду,— деди адвокат.

Хаджи-Мурат да Иммолат айтхан затланы айтды. Адвокат анга да Иммолатха берген сорууларын берди. Ол да Иммолатча джууаб этди.

Эм ахырында Шамил чакъырылды.

— Июнну тѣртюсюнде Хаджос къайда эди?— деб сорду анга председатель.

— Кече гѣзетде эди да, кюнортагъа дери къошда солуй къалгъан эди.

— Далхат а?

— Мени бла эди.

— Ол кюн Далхат сени къатынгдан ары-бери джанлагъанмы эди?

— Была Далхатха да ишекли болуб тура кѣреме,— деб шыбырдады Тюйме Нюрсиятха.— Кертиси бла да ол джабхан болурму джашынгы эшигин?

— Енге уа,— деди Сапар.

— Огъай, джанламагъан эди,— деб джууаб этди Шамил.

— Джашыргъан этесе, Шамил,— деб кычырды залдан ким эсе да.

— Джашырмайма,— деди Шамил.

Председатель кьонгураучугъун зыгьрдатды.

— Кесинг а?

— Мен да сюрюу бла эдим.

— Хаджосну ишлегени къалай эди?— деб сорду адвокат.

— Аман тюл эди.

— Гуду-муду ишлеге къатышыб эслегенинг болгъанмыды?

— Аллай затын кёрмегенме.

— Иммолат бла Хаджи-Муратны ол кюннге дери маллары тас болуб эшитгенинг болгъанмы эди?

— Огъай.

Адвокат орнуна олтургъанында, председатель прокуроргъа къарады:

— Сорлугъунг бармыды?

— Джокъду.

— Ахыр сёзюнде не айтыргъа излейсе? Сюдден не тилейсе?— деди председатель Хаджосха, прокурор бла адвокат сёлешиб бошагъандан сора.

Джаш, эки кьолун да артына тутуб, ёрге кьобду да, башын энишге ийиб, сагъышланды: «Терсме, кечигиз. Тюрме азаб бермегиз, дерми эдим?» Ол, алай айтыб тилерге разылыкъ алыргъа излегенча, башын акъырып кёлтюрюб, анасына къарады. Сора Нюрсиятны, клуб бла бир адамын кез туурасындан къайры къачыб бугъунургъа билмегенча, мугур болуб, джерге битиб тургъанын кёргенинде, анга джаны асыры бек ачыгъандан, айтыргъа излегенин айталмай, симсиреб къалды.

— Сюдден тилер затынг джокъмуду?— деб сорду дагъыда председатель.

«Барды! Адамла, мени бу кюннге Далхатны антсызлыгъы, кесими ауузсузлугъум джетдиргенди. Анычалагъа джол бермегиз. Сюдден тилерим а олду: Шамили, ол аламан адамын, айтханына кьулакъ салмай, кесими Далхатха алдатханым ючюн, оу-шоу болуб ёсдюрген, ёмюрю халал кыйыны бла джашаб келген огъурлу анамы джерге къаратханым ючюн, меннге не къадар уллу тюрме азаб беригиз»,— деб тилери келди. Алай а ол сёзлени бирин да айталмады.

— Анама аманлыкъчыны анасынача къарамагъыз.

Аны бу затда чьртда терслиги джокъду,— деб кьуру алай айтыргъа джетди кьарыуу.

— Джангыз олмуду тилеринг?

— Хо, олду.

— Нюрсият, джашынга бир джукъ айт,— деди Апуа.— Тюрмеге салмасынла десни.

— Ары таууш эт,— деб ашыкъдырды Тюйме да.

Нюрсият, не этгенин да билмей, секириб ёрге турду. Кьолларып ары-бери силке, бир затла айтды. Алай болгъанлыкъгъа тамагъы кьургъакъсыгъандан тауушу чыкъмады. Бютеу санлары бирден кыйылыб, эришлери, сакъал тюбю, имбашлары къалтырай, орнуна олтурду. Аны халын кёрдю Хаджос.

— Анам, кыйналма, мен гудучу тюлме,— деди бери айланым.

Аны ол сёзлерини магъанасын Нюрсият бла Шамил кеслерича ангыладыла. «Далхатмы джангылтханды экен?»— деген соруу кымылдады аланы экисини да акъылларында. Башхала уа эс да ёлмедиле. «Чынты кесин ариулагъанлыкъыды»,— дегенча этиб, бюсюрмей кьойдула.

— Уятсызны дагъыда сёлешгенине къара,— деди залдан къайсы эсе да.— Гудучу болгъанынг къадар ауругъа эди кьарнынг, аман зат.

Сюд Хаджосха къаллай айыб саллыгъын ачыкъларгъа кетди...

Экинчи кюн Нюрсият джашына тюберге барды. Дагъыда Хаджос анга Далхатны юсюнден аман зат айтмады. Кесин ариулаб да кюрешмеди. Ауузундан сёз чыгъармай, джерге къараб турду. Нюрсият берген соруулары бирине да тынгылы джууаб бермеди.

— Тюсюн айт: урлагъанмыса?

— Анам, мен гудучу тюлме.

— Тюбешу бошалды,— деди конвоир.

— Далхат...— деб не эсе да айтыргъа излеб кычырды Нюрсият джашыны ызындан.— Ишинге джангьдан къаратырмы эдим?

— Огъай, анам, кесимме терс...

Хаджосну сёзюн къалайгъа ангыларгъа билмей, Нюрсият аны ызындан къараб турду да, джылай-джылай, эшикке чыгыб кетди.

Шабат кюн, институтда дерсле бошалгъанлай, Ани-сат, эрлай кьуралыб, общежитиеден чыкъды. Бууунунда

сагъатына кѣз джетдирди: автобус элге кетер заман болады. Ол, джол джанына сюелиб, къаты бла озгъан машиналагъа къол кѣлтюрюб тебреди. Не медет, аны автостанциягъа ашыкъгъанында кишини иши джокъду. Ол къадар машинаны бири да тохтамайды. Зуу — ары, зуу — бери, аны таба башын буруб къарагъан да болса уа. Ахырсы, адамла былай некидле? Тохтаб, аны автостанциягъа ата барсала, не боллукъду! Аны машинасы болса, джолда бир адамны къоймаз эди. Была уа...

Сакълай-сакълай тѣзиюмю тауусулгъанында, Анисат, джаяу барыргъа деб, сумкасын къолуна алды. Марлаб туруб, къайдан эс да чыкъгъанча, бу кѣзюуде, шыбыла таууш эте, тюз къатында бир «Москвич» тохтады.

— Ауур сумканы да кѣлтюрюб, къайры ашхы джолгъа тебрегенсе, Анисат?

Машинаны тохтагъанына къууаныб, несине, автостанциягъа бир джетдир, деб тилерге башлагъанлай, билмеген, танымагъан адамы хырха ауазы бла атын айтханында, къыз джунчугъанча болду. «Мен муну къайда кѣрген эдим?» — деген соруу башын асыры бек кючлегенден, тургъан джериинден тебалгъан да эталмай, рульну джанында олтургъан дуплукъбурун, тегерекбет джашха къараб къалды.

— Нек туракълайса, Анисат? Олтур, сеннге деб тохтагъан шойма да.

Не этерик эди, къыз, сумкасын машинаны арт джанына салыб, кеси джашны къатына олтурду.

— Бек ашыкъмай эсенг, автостанциягъа бир джетдир. Автобуса кечигиб къалама.

— Абрек сенича ариу къызланы андан ары да элтир, аны ючюн къайгъылы болма. Къайры бараса?

Абрек дегенлей, аны къайда кѣргени, аны хырха ауазын къайда эшитгени Анисатны шаркъ деб эсине тюшдю. Институтда шахарны джазыучулары бла тюбешу болгъан эди алгъаракъда. Абрек да ала бла бирге келген эди ол кюн.

— Бу джаш инженерди, проект институтда ишлейди. Арт кѣзюуде назмучукъла джазыб башлагъанды. Энди мынга да бир тынгылайыкъ, — деген эди тамадалары да.

Ол да, белгили артистча, кerpеслениб чыкъгъан эди трибунагъа. Залгъа талай заманны уллу кѣллю къараб тургъан эди.

— Бусагъатда уллу литературада «адам не этсе да, кесича терс тюлдю» деген гуманист оюм джюрюйдю, — деб башлагъан эди сора сѣзюн. — Мен кесими творче-

ствомда адамны джазыкъсыныугъа иги таиг орун береме.

Олсагъатлай кюлкую къабынган эди залда.

Огъай, Анисат да ангылаялмагъан эди терслиги болгъан адам кесича нек терс болмагъанын. Абрекни айтханында белгили оюм, магъана, кесгилик джокъ эди. Назмулары да — аллай кибикле. Сора ол аны не кесин, не назмуларын джаратмагъан эди. «Хар ким да билген, эртде чайпалыб бошагъан затланы бир-бирине такъгъан кибик этиб, уллу киши, уялмай, халкыны аллына да къалай чыкъгъанды?» — деген эди ичинден да.

Марат дегенлерин а бек джаратхан эди. Кенг, ачыкъ мангъалайлы, огъурлу ала кѣзлери, суююмлю къарамы — бютеу келбети адам илеширча эди аны. Айтырын да биле, айта да биле. «Марат бизни миллет литератураны джарыкъ джудузларыны бириди, — деб тамадалары да бек махтагъан эди аны. — Бу къаламын сынамагъан жанр джокъду. Къайсысында да фахмусу теренди. Мындан ары да бизни джангы чыгъармалары бла къууандырлыгъына ишек джокъду...»

Кеси да бек ариу, бек таб сѣлешген адам. Ма джазыучу десенг джазыучу! Аны къатында Абрек дегенлери джукъ да тюл эди. Дагъыда кесин уллу кѣллю тургарга кюреше эди...

— Анисат, — деб, Абрек, машинаны джолгъа джарашдыра, къызгъа къарады.

— Не?

— Соруума нек джууаб этмейсе?

— Не соруунга?

— Къайры бараса?

— Элге.

— Нарт деген элде джашай шойса да?

— Сен аны къайдан билесе?

— Абрек билмеген зат джокъду, ариу къыз. Не, мени таныялмадынмы?

— Джазычула бла тюбешу юбюзде кѣрген эдим.

— Ким болгъанымы уа билмейсе, алаймыды?

— Проект институтда ишлей шойса да?

— Сен мени неми да билиб тура кѣреме, — деб ышарды! Абрек.

Къыз тынгылаб къойду, Абрек а, рульну уллу кѣллю тутуб, эртде джаш айтханлай, «Москвични» бурун сюеклерин тургузуб, автостанцияны къаты бла, окъ атылгъанча, зуу деб ѳтдю да, шахарны энишге баргъан кенг, сыйдам джолгъа джарашды.

— Абрек, мени автостанцияда кыоя бар,— деб тиледи Анисат.— Анда тенглерим, билет алыб, сакълаб турдыла.

— Не автостанцияды ол? Быллай машина бла барыргъа табсанг, автобусну не этесе?— деб мыйыкъ тюбюнден ышарыб кыойгъан болмаса, Абрек «Москвични» буругъа излемеди.— Мен да бюгюн сизни элге джетиб кыайтыргъа керекме.

— Тенглерим бла бирге барыргъа айтхан эдим.

— Кыайгырмаз.

Джаш кабиннада кыая джарылгъанча олтурады. Эртде кишилей, сёз бла джолну кыысхарта келеди. Чам-пакырмада этер ючюн да кыалмайды. Кыыз биягышлай джукъ айтмады. Сёзге кыошулуб кюрешмеді. Алай болса да кёз кыыйыры бла аны таба кыарагъанын кыоймады. Аны джарыкылыгы, чырайы, машинаы таб джюрютгени кыыз джюрекни джылытырчадыла. Былайы Норийники болса, муну бу заты Норийге кёчсе, деген акыыл да кымылдайды башында.

— Тюбешиуде кимни бек джаратдың?— деб сорду Абрек.

— Не тюбешиуде?

— Джазыучулары тюбешиуюнде.

— Хы-ы,— деди Анисат.— Маратны.

Джаш. аны джууабына хош болмагъанча, эринлерин чюйюрдю. Алай а былай деб джукъ айтмады.

Москвич элге ингир ала келиб кирди.

— Сау бол, Абрек,— деб разылыгын билдире, Анисат машинадан тюшдю.

— Сен да сау бол, Анисат, джол нёгерлик этиб келдинг,— деб джарык ышарды Абрек да. Сора «Москвични» ызына буруб, бир бурху заманчыкны ичинде тас болуб кетди.

Ол кюнден сора Абрек, кёлеккеснча, кызыны ызындан сюргенлей айланды. Тюбегени сайын Анисатсыз джашауу болмазлыгыны юсюнден хапар джасаргъа кюрешди.

— Анам да, атам да келиб сени джашыртын кёрюб кетгендиле,— деб да силдеди бир джолда.— Сени бек джаратхандыла. Энди келтир дегендиле да тохтагъандыла.

Сапиназа да эки арада келечи болду. Бир кюн баргъа алыб барыб, бир токъ санлы уллу кишини да кёргюздю.

— Бу кимди, билемисе?

Анисат аны институтха кире айланган кёзуююнде акт залда литература бла тилден джазма иш джаза тургъанлай терезеден кыараб кёрген эди. Аны ким болгъанын билдире да бек талпыб тура эди. Сора Сапиназа алай айтханында, тынгысыз болуб, сорду:

— Кимди?

— Иги кыарачы: кимге ушайды?

— Тохта, Абрекни атасы болурму?

— Тюз айтаса: кыайын аталыгынгыды. Джаратамыса?

— Кет ары... сен а озурмай бир да кыояр эдинг. Эсинге келгенни силдесе да джибересе,— деб Анисат ёпкелегенча этди.

— Мынга кыара: онгсунган башы бла дагыда чарларгъа кюрешеди. Кёрге эдинг, сенден сора бу тегерекде чспкен кийгенми барды. Кертда деб...

— Хы-ы, болдунг, Сапиназа,— деди Анисат, ышара.— Кыайда ишлейди?

— Былайда.

— Кыалай былайда? Базаркоммуду?

— Хо, базаркомду.

— Оу-оу, мен а бир уллу кзулукъда ишлейди деб тургъанма. Аны ючюню махтайса муну аллай бир?

— Базарком болгъанлыгына, бютеу шахарны кюлунда тутхан кишиди ол, иги кыыз. Былагъа келин болуб барсанг...

— Ма биягы сен эитда тебретдинг,— деди Анисат, аны сёзюн бёлюб.— Мен, Норийден сора кишиге барлыкъ тюлме деб, сенге ненча кере айтханма! Мен анга сёз бергенме, аны ангыламаймыса?

— Хы, бек кзулагъында эди сени сёзюнг. Мен да берген эдим биреуге сёз, ол а... Мен эркишилени бирине да ийнанмайма. Кука сёзлери бла сени башынгы кыатышдырыб турадыла да, бир кюн башха кызыны келтиредиле да кыоядыла. Дагыда турадыла да терсликни аталарына, аналарына саладыла. Сен да, менича, ат-бет аталыб кыалыргъа излемей эсенг, ол Норий дегенинге таралыб турма да, Абрекге бар да кыал. Байлыкъгъа батыб джашарыкъса. Мен да мында, шахарда, бир табыракъ джер табсам, кыарт-джаш деб кыарарыкъ тюлме, барыб кыаллыкъма.

Анисат дагыда чарларгъа кюрешди. Алай болса да Сапиназа айтхан сёзде аны сагышылы этер ючюн кыалмадыла. Норийден айырылгъан кюню эсине тюшгени

сайын джюрегинде джашха экилик тууа барды. «Норий ол кюн алай тюрлюле этиб нек кетген эди?—деб терктерк ойлашуучу болду.—Анасыны ауругьанын ары дери кёрмөйми тургьанды? Бир ишексиз, аны сылтаугьа салыб, менден джанлаб кетгенлиги болгьанды. Алай тюл эсе, андан бери былай кёрюнюб кьалай кеталмайды? Мени сюйсе, алай этиб турлукьму эди? Ол да, Сапиша айтханча, бир таша акьыллашы джюрюте болурму?»

«Мен Норийни сюйгенча, Порий да мени сюеди» деген оюм бла, «огьай, ол мени сюймейди» деген оюм кьызы джюрегинде кёб кюплени узагьына бир-бирине кьаршы кюрешиб турдула. Эм ахырында экинчи оюм хорлады. Ол Абрекге кёл салды. Аны атасыча, хар ким да сый берген, хурметни кёрген юйге келин болуб барьуну кесине насыбха санады. Машинасы бар, юйю кенг, ачхасы, башхасы эркин, кесини да окьууу, иши бар—андан сора меннге, тиширыугьа, не керекди? Джукь да огьай! Сюймеклик а... Джашай барсакь, ол да келир. Арну, ол болмай кьалса да, уллу джарсыу джокьду. Аны не болгьанын да билмегеплей, пенча адам джашаб кетгенди, энгда кьаллай бир адам джашарькьды.

Андан сора Абрек бла Анисат бирге джюрюучю, элге бирге барьучу болдула. Алгьын Норийсиз джашаялыкь тюлме деб тургьан Анисат энди аны эсине тюшюрюб да кюрешмеди. Абрекге дженгил илешиб кьалгьаныча, Норийни да дженгил упутуб кьойду. Алгьаракьда джараталмагьан Абрегинде энди эм багьалы, эм джууукь адамын кёрдю.

— Бизни бир-бирибизге джазуубуз тюбешдиргенди,—деди бир кюн Абрек.—Энди меннге сенсиз джашау джокьду. Эшта, джууукь заманда мен сизге келечиле джибертирик болурма, ансы тынчлыгьым бузулгьанды.

Кьыз чарламады.

— Ол сени ишингди,—деб ышарьб кьойду.—Анам да, атам да хапарьбызны биледиле. Огьай дерик болмазла.

24

Далхат, ашыкь-бушукь ауузланыб, эшикге чыкьды. Сора, кьой орун таба тебрегенлей, кёзлери Добаргьа илиндиле. Ит, Шамилни мал кьыстауучу таякьчыгьын ауузуна кьабыб, ёрге-энишге чабыб ойнады. «Бу аман-

ны не кьууанчы барды? Огьесе бир джукь сезибми этеди? Ол кьатхан кьабыргьа кьайтыб келиб кьалыр да,—деб Далхат анга кьайгьылы кьарады.—Эшта-эшта. Бекир айтхан тюз эсе, энди ол бери кьайтырыкь тюлдю»,—деб ол башына келген акьылны дагьыда кесинден кери кьыстады. Сора Норийни чакьырды. Джаш, малланы кьой орпундан тышына джибериб, аны кьатына келди.

— Джашко, итинги халын таб кёрмейме.—Далхат Добаргьа кьарады.—Не эсе да тюрлениб айланады.

— Алай дегенинг?

— Уллу итни, кючюкча, ол таякьны ауузуна кьабыб, ёрге-энишге чабыб айланганы иги ышан тюлдю. Кёзлери да кьызырыб турадыла. Силегейи да келе болур дейме. Былайда ийнек фермада мал врач барды, анга кёргюзюб келирми эдинг?

Норий итине кьарады. Ол анга башха кюпледен эсе джарыкь кёрюндю. Бюгюн анда арт кёзюуледе болуучу салпылыкь джокьду. Андан сора Добарда тюрлениу барды деб танымады Порий.

— Шамилге тансыкь болуб этеди былай ансы, кьоркьуулу заты джокьду.

— Дагьыда кёргюзюб кьойгьанынг игиди. Кьутургьаны-заты болуб, бир палах этмесин. Бар, иги джашча, кёргюз да кел. Андан кьайтсанг, юсюнге-башынга кьарарса. Сакьалынг да джегиб, чачынг да тозураб, агьач кишича, сен неге ушайса? Кергда кьойчу болгьанма деб, кесинги былай бошлаб кьойма. Кьойланы бюгюн мен кютерме, сен тамлагьа хазырлап.

Кьошда кьаллай бир ишлей эсе да, аны быллай затына тюбемегенди Норий. Эртденбла эртде туруб, сюрююню ызындан бармаз ючюн, Далхат хар кюн сайын джюз тюрлю сылтау этиб тургьанды. Бюгюн а кьойла бла кесп барыргьа излейди. Бу былай этиучю кьалай болду? Ол затха сейирсине, Норий итин хоншу фермада мал врачча алыб барды.

— Кел, джигит, кел,—деди ветврач, мазаллы токь киши, джашны кёргенлей, стол джанындан тура.

Саламлашыб бошагьандан сора, Норий нек келгенин айтды.

— Тохта, Шамил хапарын айтхан Добар бумуду?

— Хо, буду.

— Аперим-аперим. Сени атынг да Норий болур?

— Хо, алайды.

— Бек ашхы, бек иги. Шамил кесинги да, итинги да бек махтайды. Кеси уа кьайтмай турамыды?

— Сора Шамил ызына кьайтырыкьмыды да?

— Иги да кьайтады. Алай нек сораса?

— Да кьайдам, кьайтырыкь тюлдю дегенча айтады-ла.

— Ким?

— Далхат.

— Далхатмы?

— Хо.

— Кьайтмасамы сюеди?

— Кьайдам.

Нек эсе да ветврачны кезлери, эринлери билинир-билимез ышармыш этдиле.

— Кьайтырыкь тюлдюю дейди?— Ветврач ол сезлеин кимге эсе да ачыуланганча айтды.— Кёр аны сен!.. Шамил кыш турлукь кьошугьузгьа ремонт этеме деб кьалыб кетгенди. Бюююн келмесе да, тамбла келликди. Ол кьайтхынчы, маллагьа сакь болугьуз. Итинги уа бир хатасы джокьду. Кертиси бла да бек алапат итди.

Ветврачны айтханына Норий сейир этиб тынгылады. Андан айырылгьандан сора кьошха кьайта да айланмады. Эрлай джетиб, Далхатха хапар айтыргьа изледи. «Шамил кьайтырыкь тюлдю, аны кьыстагьандыла»,— дей эди да, энди пичикди?..

Норийни аякь тюбюнде чёб сыпмайды, алай уллуду аны кьууанчы— Шамил не бюююн, не тамбла кьошха кьайтырыкьды!

Ол Уллу Сыртха джырылдаб джетди— эртденбла Далхат сюрююню мында кютерикме дегенди. Баргьанында уа, кьойланы кермеди. Кьайдадыла да?

Ол, не этерге билмей, сирелиб тургьанлай, ити, башын келтирюб, Кертмели тала таба юч-тёрт кере кьайтарыб юрдю. Сора, мени ызымдан кел дегенча, Норийни аллында джоргьалаб тебреди. Норий, андан кьалмай, ызыдан барыб турду. Кертмели талагьа джетерге, Добар, тохтады да, парат, нызы терекле кьуршалаб тургьан уллу батыуну ары джапына айланыб юрдю.

Норий, ити юрген джанына кьарагьанлай, кьой сюрююню, арлакьда да бир машинаны кердю. «Была уа бизни кьойладыла,— деди ол кеси кесине.— Бу не машинады ансы? Рамазанны машинасы болурму? Анга ушар ючюн да кьалмайды. Олахий, аныкьыды. Бир ишексиз, Рамазан Шамилни алыб келгенди!»

Ол, кьууанч тыбырлы болуб, сууну джагьасы бла энишге тюшюб, «Жигули» тургьан джерге чабды. Келсе келсин— Шамилни аты-чууу да джокь. Машина да Рамазанькьы тол. Далхат бла бир орта бойлу, токь, джандрокьз киши, эки аракьы шышаны да ортагьа салыб, стаканланы кьагьышдыра тура.

Алагьа джууукьлашханында. Норийни кьулагьына аланы бир-бирине айтханлары чалышдыла: «Кеси ёледжакь, кимге не береджакь» деб, кьарт эшек не кеси ашамайды, не бизге ашатмайды...» «Хомухлукь этесе, Далхат. Мен сени орнунгда болсам, аны эки аягьыи бузда бардырыб эдим», «Власть аны джанлыды, ансы...» «Тохта, ол мени кьолума бир таб джерде тюшер...» Не айтмайдыла, не селешмейдиле!

Норий аллына тебинди.

— Ол бир пегеринг да бир пох адам болур дейме, Далхат?

— Бек апасын сатдыгьымды! Кьачан болса да боюн джигине бердириб, башын аллына тюшюртмей кьоярыкь тюлдю.

Норий, кетиб да кьалалмай, юслерине салыб да баралмай, терекни артында алай сюелиб тургьанлай, сюрюу табандап кимни эсе да «Халис!» деб кьычыргьаны эшитилди.

— Харшым, не дейсе?— деди джандрокьз киши, джайылтма кертме терекни кьатында бир кьойну тутуб тургьан сары чачлы мизбурун джаш таба зуккусуна кьарай.

— Бу ол бирсиледен семизирек керюнеди. Ол бирин кьоюб, муну алырмы эдик?

— Тарт бери, аны да ала кетейик. Артыкь боллукь тюлдю,— деди Халис, стаканлагьа аракьы кьуя.— Аны ючюн да Далхатха юч тюменчик атарбыз.

— Беш тюмен,— деди Далхат.

— Што?.. Ну ладно, тёрт тюмен. Кьышгырынга кьарама, атангы кьойлары тюлдюле.

— Алай огьуна болсун. Алыгьыз. Только Бекирге айтыб, юч малгьа да актчкьыла этдиртирсиз.

— Бир чагьыр шыша салсанг, Бекир кесинге да этиб берликди актла.

Норий машинагьа кез джетдирди: анда да, аякьлары байланыб, эки кьой джата. Санларында кьаны кьызыб, ол аллына атлады, олтургьанланы юслерине барды. Алай а кеси дауурларына болуб тургьан Далхат бла Халис анга эс белмедиле. Далхатны имбашын-

дан кесине тартыб, Халис баштёбен болуб кюрешеди. «Бекир шумурдящик болгъанлыкыгъа, акъыллы джашды. Он мой друг. Ол обещать этген эсе, сёзюн толтурлукъду. Сени тилегинги мен анга энтда къаты айтырма. Ол мени сильно уважат этеди. Мен айтсам, он умрет, но сделает. Понял?»— деген сёзле чыгъадыла ауу-зундан да. Далхат да бир затланы чалдырады.

Алай эте тургъанлай, Акъбоюн, къайдан эсе да чартаб чыгъыб, аллына чаба да артына къача, Добаргъа хырылдаб башлады. Добар анга эс бёлмеди. Не этерик эселе да, бир къарайым дегенча, джерге чөгелеб, Далхат бла аны «къонагъына» битиб турады. Далхат бла Халис, маске алай этгенинде, туююлген къабакъларын кёлтюрюб, къан чабхан кёзлери бла тегереклерине сескекли къарадыла. Сора Норийни кёргенлей, шош болуб, шыбырдашыб тебретиле.

— Далхат, ол анасын сатдыгъым бумуду?

— Буду,— деди Далхат, тили бюлдюрюге эте.

— Қъайдан чыкъдың, джашко? Кесинг да кенгден нек къарайса? Былай кел. Қъайын ананг бек сюерикди— заманында келдинг...

— Норий деген джигит бумуду?— деб, Халис стаканны толтуруб аракъы къуйду да джашха узатды, кесин ышарта.— Муну ичиб бошагъынчы, саламынгы аллыкъ тюлме. Қъайда, саулукъ болсун де да бир тартчы!

— Мен аракъы ичмейме.— Норий стаканны алмады.

— Чагъырыбыз а джокъду. Аны билсек...

— Қъойланы къайры хазырагъансыз?

— Келир-келмез соруу этиб тебреме да, муну ары ал,— деди Халис, амалсыз болуб.— Хомух, эркиши тюлюсе?

Дагъыда алмады Норий стаканны.

— Айыб этмегиз, мен ичерик тюлме.— деди ол сабыр ауаз бла.— Малланы къайры хазырагъансыз?

Халис бла Далхат бир-бирлерине къарадыла: мынга не керекди?

— Қъалай къайры?— деди Халис, ышармын эте.— Тамадалагъа. Колхозгъа къонакъла келгендиле.

— Қъагъытыгъыз бармыды?

— Тамаданга бергенбиз.

— Тамадабыз бусагъатда мында джокъду.

— Қъалай болмайды мында?— деб Халис Норийни энкледди.— Бу кимди да, тамадагъыз болмай?— Ол Далхатны кёрдю.

— Шамилди къошха тамада.

Далхат аны сёзюн сан этмеген халда айтды:

— Джашко, Шамилни къыстагъандыла.

— Ол бош хапарды.

— Нек болады бош хапар?

— Ийнанмай эсенг, ветврачдан сор.

— Ветврачданмы?— Далхат, илгенгенча, дженгил сорду.— Келликдими дейди ол?

— Ветврач айтханнга кёре, Шамил къын турлукъ къошубузгъа ремонт этеме деб къалыб кетгенди. Не бюгюн, не тамбла келликди.

Энди Далхатны биягъындагъы уллу кёллюлюгонден да, сансызлыгъындан да джукъ къалмады. «Алай эсе, чот тырды,— деди ол ичинде.— Қъойланы сатханмы билсе... Малланы ызларына къайгартырмы эдим?..»

— Қъагъытлары бар эсе, кёрюсюнле, джокъ эсе, къойланы сюрюуге бошласынла.

Норийни айтханы анга буйрукъча эшитилди.

— Бошламасала, не этериксе?— Ол анга ачыулу къарады.— Сабий, башынга джетмеген затла бла нек кюрешесе?

Халис бла Харшым, аны айтханындан кёлмю табдыла да, къойну бери сюйреб, аякъларын байладыла да, машинагъа атаргъа деб, эки джашындан тутдула. Ол кёзюуде джаш, джетиб, малыны джерге салдырды.

— Ай анангы сатдыгъым, сен а не бек оздунг! Мен сени бусагъат...— деб Халис олсагъатлай Норийге мыллыкъ атды, къагъын-согъун этиб башлады.

Далхат орча этерге чабмады. Кёл кенгдире, бир джанындан къараб турду.

Ариулукъ бла джукъ ангылаталмазлыгъын таныгъанында, Норий, Халисни къолундан сермеб тутуб, артына бурду—школда окъугъан заманында спорт бла кюрешгени болушду. Халис хахайны басды. Олсагъатлай Харшым анга болушургъа чабды. Аны эслегенлей, Добар, джетиб, Халисни бучхагъына къадалды. Кёнчегин джыртхан огъуна этди.

Болумну табсызча кёргенинде, Далхат аланы айырыргъа чабды.

— Алан, сабийлеча нек этесиз?— дерге кюрешди.

Халис бла Харшым, Норийге мангылай тюблери бла къарай, юслерин-башларын тюзетиб, бир мадар эт дегенча, Далхатны къатына келиб сюелдиле.

— Джашко, тюзюн айтсакъ, былайда терс менме,— деб Далхат да Норийге башха тиек табар къайгъыгъа кирди.— Аллындан огъуна бир-биришги танытыб, чотну

болгъаныча айтыб, ангылатыргъа керек эдим. Алай болса да энтда кеч тюлдю. Кертисин айтханда, была да бирер къуллукъда ишлеген джашладыла. Ненге джараргъа да къолларындан келликди.

— Оллахий, Далхат тюз айтады,— деди Халис да, бет тюрсюню джумушай.— Норий, ант этериме, шахарда бизни танымагъан, бизни сёзюбюз ётмеген адам джокъду. Сюйген заманында келиб къал: институтха джарашдырыргъа болушайыкъ, башха джумушунга джарайыкъ.

Харшым да сёзден бир джапында къармады.

— Сен да, иги джашча, ол юч малчыкъны юсюнде бизге чырмау болма,— деди ол.— Бир ишни юсю бла амалсыз болуб келгенбиз. Ма, ачханы сеннге огъуна берейик. Артда кесигиз юлеше турусуз.

— Ал, джашко,— деди Далхат, ачханы анга берирлерин ушатмаса да, кесин бир огъурду кишича ышарта.— Мен бу ишге кесим ючюн къошулмагъанма, сени ючюн къошулгъанма. Бу юч малчыкъдан тюшген сомчукъла бла мен бай боллукъ тюлме. Сени ол ишджилик тургъан джарлы ананг а бир джугъуна джаратыр. Қолхоз бу юч къотур ючюн джарлы боллукъ тюлдю. «Бал тутхан бармагъын джалар» дегенлей, хар ким да ишлеген джеринде бирер зат юзе джашайды.

— Иги джаш, бусагъатда урламагъан тишлемейди,— деб ышарды Халис да, анга джууукъ барыб, кёзюне къарай.

— Шамилден къоркъа эсенг, бош къоркъаса,— деди дагъыда Далхат, аны тынгылагъанына сёзюм ётдю деб умутлу бола.— Мен анга бир амал табарма, сен ауузунга бек бол ансы.

Норий алагъа эс бёлюб тынгылады. «Къалай учуз адамладыла была,— деб келди аны кёлюне, ала ючюн кеси уяла.— Дюргенлик бла къарыу эталмагъанларында, башха мадарла излеб кюрешедиле.

— Мени анам сен урлаб алыб берлик сомлагъа къараб турмайды, Далхат,— деди ол сабыр ауаз бла.— Ол биричиси. Экинчиси, къаллай шохла, къаллай адамла болгъаныгъызны оздуруб танытхансыз. Энди малланы сюрюуге джиберигиз да, былайдан къорагъыз. Мен сомлагъа сатылычуладан тюлме.

— Джибермесек, не этериксе?— деб Халис анга дагъыда къайырылыргъа башлады, алай а тиерге, къаршчылыкъ этерге базмады.

Норий анга джууаб къайтармады: Барыб, юч къойну да аякъларын бошлаб, сюрюуге джиберди. Ол алай этгенинде, Халис бла Харшым, аман сёзлени айтыб, атасын-анасын тойдура, машинагъа миниб, джолну энишге айланыб кетдиле. Далхат, салпыланыб, «Жигулини» ызындан къараб турду да, бери бурулду. Сора юсюне секириб ойнагъан Добаргъа да неле эсе да айтыб эркетете, Норийни къойла джайылгъан сыртны ёрге таяныб баргъанын кёргенинде, ол да аны ызындан тебрёди. Бусагъатда болгъан ишни юсюнден асыры бек сагъыш этгенден ол аны къалай джетгенин да билмей къалды. «Шамилге айтыб къоюб, юйюмю къурутур да! Насыб ышаным бар эсе, ол къатхан къабыргъа ызына къайтмай къалыр. Муну бла бир сёлешиб кёрюмю эдим? Эшта, сабыр эте турсам иги болур. Аллах айтыб, Шамил келмей къалса уа. Бекир айтхан тюз эсе, энди аны бери джиберлик тюлдюле. Къош тамадагъа да мени саллыкъдыла. Алай а бир этге эдиле! Мен бу тыбышыны къабына джыяр эдим, ансы кесин асыры чёрчек джюрютуб башлагъанды. Бекир айтхан ётюрюк сёз болуб къалса уа, не этерикме? Ол да асыры тутхучсуз адамды. Аны сёзюне ийнаыргъа да къыйынды. Къалай этсин адам?»

Сорууларыны бирине да джууаб табмай, арсар болуб туруб, Далхат Норийни аллына барыб сюелди.

— Джашко, Шамил ызына къайтырыкъды, дегенинг керти хапармыды?

— Кертиди,— деди Норий.— Къыш турлукъ къошу-бузгъа ремонт этеме деб къалыб кетгенди. Ветврач айтханнга кёре, кёб турмай келликди.

Далхат тили тутулгъанча болду. Норий, анга бир кесеқ къараб турду да, кетиб тебрёди. Бир мадар этмей болмазлыгъын ангылаб, ол да аны ызындан атлады. Анга джууукълашыб, мыдахсынган ауаз бла джангыдан мурулдаб башлады:

— Джашко, сен меннге айыб эте болурса. Ёмюрге этмеген ишими этгениме кесим да бек сокъуранама. Ол джаман зётла, келе келиб, джангылтдыла. Не да болсун, джашко, тилейме: Шамилге айтма, джойдуруб джиберликди. Алайсыз да ол мени не бла абындырыргъа билмей турады.

— Нек айтмайма? Аманлыкъны эте билген джууабын да бере билирге керекди.

Далхат, экинчи джукъ айтыргъа да мадар табмай,

аны ызындан къараб къалды. «Шамил келсе, болгъаны джапшамай къоярыкъ тюлдю,— деди ичинден.— Адам мынга не этсин?»

25

Ол кюнню эртденбласында, тапг атыб, юйге жарыкъ ургъашлай, Шамил, джатхан джериден туруб, терк кийинди да, арбазгъа чыкъды. Туура ма ол кезюучюкде къатыны Айджаякъ, ийнегин саууб, сюрюуге къыстаб, ызына къайтыб келе эди.

— Бир кесек джатсанг а, былай эрте некъ къобуб къалдыңг?— деди ол эрине.

— Рамазанны келиб кёрмедингми?

— Огъай.

— Ол да келе болур, саллыгъынгы сал да, хазыр эт.

— Сен аны ючюн къайгылы болма: хазырларымы хазырлагъанма. Былай ёрелеб тебреме да, кел, ол джетгинчи, ауузлана тур. Джолунг узакъды, къошха джетгинчи, ач боллукъса.

— Нек къалыб кетди экен?— дей. Шамил къатыныны ызындан юйге кирди.— Ашарым келмейди. Стакан бла бир айран ичирсенг, боллукъду.

Айджаякъ къоймады. Аны стол джаанына олтуртуб, аллына джылы ашарыкъ салды.

— А киши, бюгюн къалыб, тамбла барырмы эдинг?

— Нек?

— Письмода айтылгъан тюз эсе, бюгюн джашынг келликди. Бир да къуруса да кёре барырса.

— Къошда иш кёбдю, къалыр амалым джокъду,— деб, Шамил аллында ашарыкъгъа узала тебреди.— Таудан тюшсек, джетиб келирме.

— Ма алайса да: джашынг, къызынг келселе да, сени кёрюрге амал табмайдыла.— деб кёлкъалды болуб селешеди Айджаякъ.— Бу къошну къоуб, юйюнге джарашыр заманынг болмаймыды? Бир айны узагъына бирге джашамагъанлай джашауубуз ётюб кетди да. Энди бери бир джыйыл.

Шамил анга къарады. «Не кёрдю, не кёрмеди бу тишируу»,— деди ол ичинден. Аны бла байламлы затланы бир бёлеги кез аллы бла ётдюле: Айджаякъны, Нарт элни айтылыб тургъан эм арну къызын, келтиргени, биринчи джашчыкъ туугъаны, андан сора да — джашчыкъ

бла къызчыкъ. Юйдеги, эс джыйыб, зауукълу джашаб тебреди. Алай а кёб бармай къазауат чыкъды да, Шамил, юч сабийни да Айджаякъгъа къоуб, Джуртун дунимандан къорууларгъа кетди. Ол анда душман окъну, аджалны кезюне да къарады. Джаралы да болду. Амма, джазыуу алай болур эди, дагъыда ызына сау къайтды. Урушну къыйынлыгъы тараб кетген джарлы юйюнде анга джангыз Айджаякъ, алгъынныгъы чырайындан хазна заты къалмагъан, чачына чал ургъан тишируу, тюбеди.

— Сабийле уа къайдадыла? Алагъа тапсыкъ болгъанда...

Бу сёзлени эшитгенлей, Айджаякъ къычырыкъ этиб джылады.

— «Аман тюбге къалыр» деб, сау юйдегиден кесим къалгъанма,— деди.— Ючюсю да ачдан кёбюб ёлгендиле.

Ол дагъыда бир затланы айтды, Шамил а, къулакълары дууулдаб, саплары къыйылыб, андан сора джукъ да эшитмей къалды.

— Алай болургъа мадары джокъду, ючюсю да бирге къалай къырылдыла?— деди ол. Амма аны тамагъы къургъакъсыгъан эди да, эришлери къымылдагъан болмаса, ол айтыргъа излеген сёзлерни ачыкъ айтыб бери эшитдиралмады. Ала аны ауузунда къалыб кетдиле. Алай ачуулу эди къыйынлыгъы, алай уллу эди бушууу.

Ачлыкъ да къазауатды, эм хатерсиз къазауат. Адамны ышаннга алыб, юсюне къызгъан темирни къуйгъан урушдан, андан кайсы къыйынды? Эшта, ачлыкъны къазауатын хорлагъан окъ-тоб бла этилген къазауатны хорлагъандан тыпч болмаз. Бизни тишируула уа ма ол кючлю, ачы урушну хар кюндеги сермешнулерине къаричы туруб кюрешгендиле. Уллу джарсыулагъа чыдаб, эркишилле бла тенг хорлаб чыкъгъандыла. Сора аланы не бла болса да терслерге керекмиди? Огъай! Алагъа кереклниси къуру бюсюрюудю.

Бу акъыл Шамилге эс табдырды.

— Да, не этейик,— деди ол, биразны тынгылаб туруб, анга башын кёлтюрюб къарай.— Къыйынлыкъны киши да тилеб алмайды. Тёзерге кюрешейик. Буюрулгъанны кёре барырбыз, быллай ачы къыйынлыкъланы джангыз биз сынамайбыз.

Эри кёл этгенинде, джюреги джукъарыб тургъан Айджаякъ андан да бек оюлду.

— Энди мени не къууанчым барды?— деди ол, ичин тартыб джылай.— Бу кюннге джетерча, мен кимге не этгенме? Кимни къаргъышы джетди бизге? Быланы ючюсю бирге былай болуб нек къалдыла?

— Бизни къаргъаргъа кишини джолу джокъду. Бизни къаргъайма деген да, къармайма деген да кеси къаргъышлыкъ болгъанды. Ахратда да бир ёлсон! Къабыры къычырсын энди аны,— деди Шамил, сора сёлешгенин тохтатыб, бир кесекни тынгылаб турду да, джумушакъ ауаз бла айтды:— Сабийлени алай болуб къалгъанларына мен да кечим табмайма. Джазыугъа этер амал джокъду. Кесибизни къатдырыргъа кюрешейик. Керти джашаугъа энди чыгъа айланабыз. Эптда джашау этерге керекбиз. Иги умутла этейик.

Баш иесини сёлери сабийлерине джылай джыламугъу къуругъан анагъа эс табдырсала да, аны бушуу кючлеген кёлюн басалмадыла. Аны ангылагъан Шамил экинчи джукъ айталмады. Къыйынлыкъы ичин кюйдюре, юйден акъырын чыгыб кетиб, сабийлерини къабырларына къатларында бир кесек туруб къайтды.

Арадан талай кюн ётдю.

— Шамил,— деди бир кюн ингирде Айджаякъны уллу эгечини эри Манаф, орта сюекли джукъа киши.— Кенг Тала деген джерде джангы эл ишленеди. Мал тутаргъа да, бачха сюрюрге да алайы бек таб, бек асыулу джерди. Келингиз бирге-бирге ары кёчейик да кетейик. Анда къайгъыгъыз-бушууугъуз да бир сёл болур эсе уа.

Шамил, аны айтханына эс бёлуб тынгылады эсе да, кёчерге таукел болалмады.

— Огъай, Манаф, биз былайыч, ата-бабабыз ёмюрледен бери джашаб келген джерни, къоюб кеталлыкъ тюлбюз,— деди ол.— Джашаргъа былайы да бек табды.

— Джери асыры азгъынды. Мюрзеуге, мал ашха да къолайлыкъы джокъду. Андан эсе, ол джангы джерде юй орунлу болуб къалсакъ игиди.

— Джылы къол джетсе, былайлары да берликдиле битим. Къазауатха дери бу джерледе аламат бу дай, арпа, гардош, нартюх ёсдюрюб тургъаныбызны унутубму къойгъанса? Къысхасы, биз мындан кетерик тюлбюз.

Манаф андан сора Нарт элде кёб турмады. Джангы элге кёчюб кетди. Шамил а эртдеден бери джашагъан элинде къалды.

Бир кесекден къошха джарашды, Айджаякъны да биргесине элтди — алай таб эди аланы экисине да.

Заман акъыртын баргъанча кёрюннгенликге, къараб-къарагъынчы арадан джылла ётиуб кетдиле. Къазауатны къыйынлыкъы артда къалды. Бютеу кърал бла бирге Нарт эли да, аны адамлары да бираз эс джыйдыла. Къобуз согъулгъан таууш, «Орайда» къысха-къысха эшитиле тебретдиле. Халкъны бети джарыды. Томпур джашчыкъ тууб, кесине эс бёлдюре башлагъанында, Шамил бла Айджаякъ да, къыйынлыкъларын унутаракъ болуб, беллерин тюзетдиле. Ышаруучу-кюлюучю болдула. Аланы къууанчларына къуанч къоша, Башир да — аллай ат атагъан эдиле сабийчикге Шамил бла Айджаякъ — тиричик, джарыкъ кёллю джашчыкъ болуб ёсдю. Алай болса да ана джюрекни бушууу ёлюб кетгинчи унутулуб къалмай кереме. Елген сабийлери эсине тюшгени, аланы тенглерин кёргени сайын Айджаякъ джылагъанлай турду.

— Былай къарайма да, бу врач болургъа джаруулуду,— деди бир джолда Шамил Баширни юсюнден.— Мен муну дохтурлукъгъа окъутмай къоярыкъ тюлме.

Юйдегиде дагъыда эки сабий тууду — Джулдуз бла Бештау.

Шамил энди аланы ючюсюне да разыды. Бары да тюз адамла болуб ёсгендиле. Бирери бирер толу юйдеги болуб джашайдыла. Башир врачды, шахарда ишлейди. Кесине ушаш эки къаракёз джашчыгъы да барды. Джулдуз элде устазды, Бештау да — колхозда агроном. Ала да ёсдюредиле сабийле.

«Хар зат да ананы сютю бла, къан бла бериле кереме. Къайсы бирине да Айджаякъны халаллыкъы, тирилиги, ариу халилиги, ачыкъ кёллюлюгю — бютеу иги шартлары джукъмай къалмагъандыла», — деб келди Шамилни кёлуне, къатынына къараб тургъанлай. Сора джашауну мийик ауушуна чыкыгъан, ол къыйын джоллада, бюгюлмей, керти нёгерлик этиб келген тенгине разы болгъан адамныча, джюрегин учунмакълыкъ сезим кючлей, къарт, къатынына кёз джетдире, джарыкъ ышарды.

— Не къууанчын барды? Не затха ышараса? — деди Айджаякъ, эрини джарыгъаны кёлуне джарай.

— Сеннге тюбетген джазыуума къууанама,— деди

Шамил, ёрге тура.— Не игилик кёрген эсем да, сениге тюбегенли кёргенме.

— Аны кьой да, юююнге кьачан джыйыллыгынгы айт,— деди тиширюу, онгсуна тургъанлай, башыла черну тартаргъа алланыб.

— Таудан тюше эсек, кьошну кьоярыкъма. Ары дери тээрге кюреш...

Ол кезюучюкде эшикден таууш эшитилди:

— Шамил!

Къарт, ары бурулуб, терседен орамгъа кьарады. Анда узун бойлу, мыйыклы киши «Жигули» машина кьатында сюслиб тура эди.

— Рамазан келди,— деди Шамил, аны кёргенлей, сора эки хызенни эки кьолуна алыб, юйден ашыгыш чыгыб кетди. Айджаякъ да, бир туюмчекни алыб, эрини ызындан чабды.

26

Ингирде, кьызла, джыйылыб, тамблагъы семинаргъа хазырлана тургъанлай, юйге бир чырайлы кьыз келди.

— Фаризат, кел, бери ёт,— деб олсагъатлай Файруз бла Рая ёрге турдула. Сапиназа бла Анисат а, не дерге да билмей, кьараб кьалдыла: «Мынга не керекди?»

— Анисат, сениге энци сёзюм барды,— деди Фаризат, шидикге олтура.— Кьызла, бир кесекчикге эшикге чыкъмазмы эдингиз?

Аны келирине хазырланыб тургъанча, Файруз бла Рая олсагъатлай огъуна чыгыб кетдиле. Андан сора Сапиназа да туракълай турмады. Ол ары чыгыб, эшикни бери кьайтаргъанлай, Фаризат сёзюм башлады:

— Анисат, мени таныймыса?

— Институтда окъугъанынгы билеме, андан сора сени юсюнгден мениге белгиле зат джокъду.

— Абрекини юйдегиле болуб айырылгъанын а?

— Сора Абрекини юйдегиси дамы болгъанды? — деб Анисат, бети тюрлениб, джити кьарады.

— Болгъанды. Мен Абрекини баришчи кьатыныма. Биз айырылгъанлы джыл чакълы болады. Бир кьызчыкъ да барды. Сени Абрекеге бара айланышанынгы эшитгенimde, бир тюбейим деб келгенме.

— Мен аны юйдегиси болгъанын билмегенме,— де-

ди Анисат, бети кьызарыб, джерге кьарай.— Ол зат керти эсе...

— Аны кертилигине чыртда ишекли болма. Ёнге сёз аны юсюнден бармайды...

— Неши юсюнден барады да?

— Абрек энди мениге тыш адамды. Мени анга не аз да дауум джокъду. Аны сениге кьызгъанады деб да келмесин кёлюнге. Ол мениге керек тюлдо. Анга барам да, кесинги джазыкъ этме деб, сениге аны айтыргъа келгенме. Артда сокъураныкъса. Тилеб айтама: менича, сен да анга кесинги терилтме. Ол ичигни, хаулеликни сюйген джашды. Бюгюн ариу, кука сёзлени тизгепликге, кьолуна джыйгъандан сора, сениге бурулуб да кьарарыкъ тюлдо. «Атха минсе, атасын унутхан, атдан тюше, атын унутхан» дегенлей бирди ол.

Тынгылаб тургъан болмаса, Анисат аузун джарыб сёз айтмады. Бусагъатда Фаризатдан эшите тургъан затлары биринчи кере эшитеди. Бюгюнне дери Абрек юйдегиле болуб чачылгъанын да, Анисат чырайына, сюегине сукъланыб кьараучу бу ушагыулу тиширюу аны кьатыны болгъанын да билмей тургъанды. Сора ол Фаризатха не десни?

— Къысхасы, мен айтырымы айтдым, борчумдан кьутулдум, сен а сюйгенингча бол,— деб, Фаризат юйден чыгыб кетди.

Андан сора Анисат талай кюнню Абрекден джанлаб айланды. Ортасын айырыб а кьоялмады. Джети джукълаб акъылында да джокъ эди алай этерге. Абрекден кьаллай бир кьача эсе, анга тюберге, джылыуна кьысылыб, аны джюрегини тебгенине тынгыларгъа аллай бир талпы эди. «Фаризат алай айтханды деб, мен Абрекден нек кьачама? — деб кеси кесине гурушха этгени да бола эди.— Кьоюлгъан кьатын, кьойгъан эрин терслемей, кимни терслерикди?»

Бир кюн, Абрек аллына чыгыб кьалгъанында, ол андан джанлаб кетер кьайгы да этиб кюрешмедди.

— Анисат, былай кийик болаб кьачанга дери айланыкъса? — деб, джаш, джууукъ келиб, кьызны кезюне джити кьарады.— Менден нек кьачаса?

— Кьачсам да, кьачарчама,— деди Анисат.

— Сени кёлюню кьалдырырча джукъ этмеген шой эдим да, не болгъанды?

— Тюсюн бир айт: сени Фаризатны аллында терслигинг болгъанмыды?

— Ол мени...—деб, Абрек кызгъа джунчугъанча къарады.—Чыртда терслигим болмагъанды, дерге эркинлигим джокъду. Юйдеги джангыз бир джаныны терслиги бла чачылыб къалмайды. Мени аны аллында терслигим болгъанча, аны да мени аллымда терслиги барды. Аныкы меникинден уллуракъ огъуна болур.

— Нечик?

— Джарашыб джашаб тургъанлайыбызгъа, окъургъа башха шахаргъа кечейик, деди да тохтады. Мен атам бла анамы атыб кеталмадым. Аны сылтаугъа салыб... Къысхасы, атам-анам бла бирге джашаргъа сюймей кетгенди. Ансы ашарыкъ, кнерик, юй керекли болуб неда бир инджилген заты болуб кетмегенди.

— Ичги бла уа къалайса?

— Алай дегенинг?

— Къайдам, ичгини асыры бек сюйген хапарынг барды.

— Ол бош сёздю, Анисат. Анда-сапда болмаса, мен аракы ичмейме. Ким айта эсе да, сюймегенликден айтады. Ант этеме, сен бизни юйге кирсениг, тилиме да саллыкъ тюлме. Сени джюрегинги къыйнагъандан эсе, оллахий, ёрге асылыб къалырма,—деб ол, аны бери тартыб, къучагъына джыйды, эринлерин мангылайына джетдирди.

Абрекни айтханына ийнаныб, эсин тас этген Анисат андан бошланургъа излемеди. Джашны джюрегини къаты-къаты ургъанын, къоллары бла ары-бери узалыб кыз сапларын сылагъанларын, ийнакълагъанларын сезе, кечеги къарангы кючлеген чегет къыйырда уллунызы терекни тюбюнде алай турду. Бир заманда сыртындан джерге салыннганын сезгенинде да, этмеди кесин къоруулар амал. Бир татлы, къуджур болумгъа тюшгенча болуб, ол да джашны бойундан къучакълады...

— Анисат, джанчыгъым...

— Оу анам!—Анисат ачы къычырды. Не болгъанын да ангылады. Ёрге секириб туруб, Абрекни бууб къояры, башын суугъа атары келди. Алай а энди алапы барындан да анга хайыр джокъ эди. Сора олтуруб, эм багъалы затын тас этген адамча, тауушсуз джылады...

Ол кюнден сора Анисат кыз тенглерине Абрекни юсюнден не аз да къыйсыкъ сёз айтыргъа къоймады.

— Кертда деб, мынга аманны къуюб турмагъыз. Абрек сиз суратларгъа кюрешгенледен тюлдю,—деб ауузларына ургъанча этиб къойду.

— Да алай эсе, кесинг сюйгенча бол. Биз да сенге аман болмасын деб,аны ючюн айтабыз ансы, Абрекге джаулуйкъ тухандан неда аны сенден кызгъангандан айтмайбыз,—дегенден ары тенглери да Абрекни юсюнден экинчи сёз кызгъаб кюрешмедиле.

27

Башын ауур сагъышла кючлеб, Норийни ызындан мыдах къараб тургъанлай, Шамил Далхатны бир джанындап чыкъды. Аны кёргенлей, Далхат бу джол айыбсыз къутуллугъундан тюнпюлдю. «Энди сени джауунг болсун менлей. Къолларына къалай таб тюшюб къалдым»,—деди ол ичинден. Кесин хорлатыб къояр акъылы уа джокъду. Бюсюн этген ишини юсюнден сёз кызгъалгъаны болса, былай айтырма деб, бир оюмланы да хазырлады.

— Далхат, не болгъанды?—деди къарт, солууун кючден ала.

Аууздан сёз чыгъаралмай, ол къош тамадагъа ангарылыб къалды. Ол кёзюуде Норий, ёргеден чабыб келиб, къартха мыллыкъ атды.

— Сау кел, Шамил!—деб аны, эм джууукъ, эм багъалы адамынча, къаты къучакълады,къолун тутуб, кёзюне тансыкълаб къарады.

— Сау бол, Норий. Не эте турасыз?

— Хатабыз джокъду. Къоюб кетгенингча турабыз. Кесинг къалайса? Элде тынч-эсенмидиле?

— Сен сорлукъла бары да тынч-рахатдыла. Ананга да тюбедим. Сенге уллу салам айта эди.

— Саламы узакъ болсун. Саулугъу къалайды?

— Игиди.

— Джюрюймюдю огъесе джатыбмы турады?

— Аякъ юсюндеди. Джумушун этиб айланады. Сенге окъургъа талай китаб да, ары-бери затла да джибергенди. Бары да къошдадыла.

Норийни элге тюшюб къалыры келди. Анасына къалай бек тансыкъ болгъанды ол! Анисатха уа! Сюйген кызын кёрмегенли къаллай бир заман кетди. Не эте

турады экен? Бусагъатда ол анга тюберге табса, кесин бютеу дунияда эм насыблы адамгъа санар эди. Къайгырмаз, элге былай тюшгенлей, ол анга джетиб келликди.

— Сизшикиле да тынч-эсендиле, Далхат. Сеннге салам айта эдиле.

— Саламлары узакъ болсун,— деди Далхат, тауушу кючден эшитиле. «Хаджос а не болуб турады экен? Сюд этдилеми экен анга?»— деди ичинден кеси кесине. Шамилге сорургъа уа аллапалмады.

— Норий, не болгъанды? Ким бла туююшгенсиз?— деб сорду Шамил.

— Киши бла да огъай.

— Да сора Маджит айтхан хапар неди?

— Не хапар?

— Къайдам, къошха былай келиб тюшгенлейме, Маджит, джетиб, Кергмели талада Далхат бла Норий кимле бла эсе да туююше турадыла дегенинде, чабыб келгенме.

— Анга къара! Мени эки тенгим келген эдиле да, ала мени бла ойнаб джагъалаша эдиле. Маджит аны кёрюб чабыб баргъанды сеннге,— деб Норий джалгъап селешди.

Къош тамада бла Норийни арасында баргъап ушакъгъа Далхат, башын эшинге ийиб, сакъ тынгылады. Эки-юч сагъатны мындан алгъа былайда болгъап ишин хапарын айтмай, джашырыб къойгъаны ючюп Норийге ичинден бюсюреу этди. Алай а анга ипети тюрлениб къалмады. «Не да этиб, муну къошдан къоратмай мадар джокъду,— деди ичинден.— Алайсыз энди меннге джашау берлик тюлдю».

Далхатны арсар болуб тургъанын эслегенинде, Шамил аны бир терслиги болгъанын сзди. «Не эсе да Далхат бек мышауду. Эшта, Маджит айгханда бир зат болур»,— деб сагыш этди ичинден да.

— Алай эсе, игиди,— деди сора ол, ары бурулуб, тансыгъын алалмай, къолларыш ийисгеб юрешген Дюбарны башындан сылай.— Ол кесек заманчыкъны ичинде къалай мазаллы ит болуб къалгъанды.

Андан сора колхозну председатели нек чакъыргъанын, анда сёз нени юсюнден баргъанын айтды.

— Къысхасы, къар туююшчю, мында турургъа керекбиз, алаймыды?— деб сорду Норий.

— Амалсыз болмаса, председатель алай айтыб ти-

лерик тюл эди. Быйыл колхозда бичен азды. Къойлагъа кечирек бериб башламасакъ, къышыбызгъа джетерик тюлдю. Анда, эл тегерегинде уа, отлау джокъду. Ма алайды, джашла, чот.

— Ангыладыкъ,— деди Норий.— Башха мадар джокъ эсе, не этерикбиз, турайыкъ энгда бир кесек.

— Джокъду,— деди дагъыда Шамил.— Джокъду, ансы... Хы, сизге дагъыда бир айтырым барды: бизни ишибизге колхоз тамадала разыдыла. Къошубуз биринчи орунга чыкыгъанды... Мындан ары да хомух болмайыкъ, къарнашла.

28

Шабат кюн Анисат юйге келгенлей, анасы сорду:

— Къызчыкъ, бу хапарла недиле?

— Не хапарла?

— Къайдам, эртденбла ийнекни сюрюуге къыстаргъа чыкыгъаплайыма, Гемха тюбегенди да, орта кюн ингирде келечиле келликдиле, юйде болугъуз, деб кетгенди. Аны къалай ангыларгъа боллукъду? Ол айтхан кертимиди?

— Кертиди, амам.

— Тохта, бизге да джукъ билдирмей, кесигиз энчи тилленибми айланасыз? Атасы, анасы кимледиле, къайда ишлейдиле? Кеси уа не зат адамды?

Анисат алапы хапарларын айтханында, Тамара тынгылады. Тышындан чарласа да, ичинден къууанды: этген муратына джетерге тебегенди. Атасы, анасы, Анисат айтханы, алай болумлу адамла эселе, сора алапы ычхындырмазгъа керекди.

— Хар нелеринден да толу хапар билиб кел,— деб, ол кюн огъуна эгеч Гокканы шахаргъа джиберди.

Гокка шахардан экинчи кюнюнде къайтды.

— Ичгини суйген джашды, дейдиле. Андан сора биз къачар заты джокъду. Атасы, анасы да бек онглу адамладыла. Бир-бирин джарата эселе, бармагъа къой. «Къатын алсанг, къолунга балта ал» дейдиле. Юйдегили болса, ичгенчигин да къоярыкъ болур.

— Джашны Анисат кеси джаратамыды?— деб сорду джууукъ джетген къатын Ёлмез.

— Джаратыб турады,— деди Тамара.

— Алай эсе, тыйма да бармагъа къой,— деди Ёлмез.— Тиширыугъа суймеген адамы бла джашагъан-

дан кыйын зат джокъду. Джашчыкыны атасы, гюна-хы кбурурукъ, аман адам да тюл эди, алай болгъан-лыкыгъа биргесине ненча джыл джашадым эсе да, анга илешалмай къалыб кетдим, а къыз.

Аз-кѣб сѣлешдиле эсе да, ючюсю да бир оноуда тохтадыла: келечилеге иги тюберге; къызны бермейбиз деб аякъ тиреб кюрешмезге.

Ингирде Тамара къызны хапарын эрине айтды. Ханафий а аны эшитирге да суймеди.

— Муну ызындан да экиси джетиб келедиле. А киши, аны да унутма. Танг юйдеги хапарлары барды, бериб къойгъаныбыз игиди,— деди Тамара дагъыда.

Ханафий, не дерге да билмей, къатышына битиб тохтады. Анисат бла Норийни арасында джюрюген тылпыудан хапарлы эди ол. Эсинде-бусунда да болмай тургъанлай, аны да Тамара айтыб къойгъан эди. Артада кеси да сесе эди аны: ауузу бла алай-былай деб кюрешмегенликге, Норийни аты сагъынылгъанлай, Анисатны кѣзлери джылтыраб тохтай эдиле. Башха сѣзге, башха затха уа эс бѣлмей эди. Кесини энчи, андан сора киши билмеген сагъышына батыб, арсар болуб тура эди. Энди аны, Анисатны, башха джашха тилей айланадыла. Былай нек болду? Огъесе Норий муну сан этмейми къойду?

— Нек тынгылайса, атасы? Къызынгы тилей келсе ле, не дериксе?— деб къадалды Тамара.

— Анисат бла иги сѣлешгенмисе?

— Сѣлешгенме.

Дагъыда Ханафий къатышына былай деб бир белгили джууаб бермеди. Тынгылаб къойду. Тамара уа аны бла тохтаб къалмады. Къайтара да айта, эрин хо этдириб къойду,

Кертмели талада болгъан ишден сора арадан эки ыйыкъ чакълы бир заман ѳтгенинде да, Далхат Норийге тиш кысыб турду. Аны ол ачыуу кюнден кюн-нге ѳсе баргъан болмаса, сѣнгерге унамады. «Аны ол кюн этгенин къайтармай къойсам, мен эркиши тюлме...» Кече орунга джата туруб да, эртденбла орундан къоба туруб да алгъыш орнуна Далхат ол сѣзлене айтады.

Джашха не сылтау бла илинирге уа билмейди: Норийни ишине, кесин джюрютгенине сѣз табарча тюл-дю. Орунсуз затла бла дауур чыгъарама десе уа, джолу болмазлыкыгъын биледи. Шамил аны юсюнден аман айтдырмайды. «Быллай джаш биргезиге ишлегенине къууаныр орнуна, мынга илиниб нек тураса?»— деб ол аны ауузун тыйыб къояды. Бетден бетге тюбешиб, ортаны эркишича айырыргъа уа базмайды: Кертмели таладача, беишлик болурма деб къркъады.

Этерин джашыртын этерге излейди. Бир джолда Норийни къаяны тюб джанында джангыз кеси тургъанын кѣргенинде, башындан ташланы къуяргъа да теб-реген эди. Шамил келиб къалыб чырмау болмаса, джашдан да бошарыкъ эди. Алай уллуду анга дерти. Ачыуун ичине кючден сыйындырыб айланады.

Ма бусагъатда да Далхат, ол затланы юсюнден сагъыш эте, ингирги ушхуурну къайгысында чабыб айланган Норийге кѣз джетдирди да, бюгюнне дерти анга дерт къайтаралмай тургъаны ючюн кеси кесине дунияны аманын къуя, юзгерени эшигини чачылгъан джерин тюзетирге кюрешиб тебреди.

Ол алай эте тургъанлай, Шамил, къой орунну те-герегине айланыб, арысын-берисин бегитди да, Далхатны къатына келди.

— Бошаймыса?

Къош тамаданы таушундан илгенибми огъесе кесин сагъышха асыры бек хорлатхандан эсгермейми, чюйню урама деб, Далхат чѣгюч бла баш бармагына бериб алды.

— Тюу, ананг бергенин теъгюн,— деб сора ол, Шамилге ачыулу къарай, эрши джыйырылды.— Джанымы ала эдинг да.

— Бекми ачитдынг?

— Чѣгюч тийсе, иги да ачытады. Илгендирдинг да... Не дей эдинг?

— Бошаймыса?

— Огъай.

— Сора аны меннге къой да, Норийге ушхууур этерге болуш. Эртденли къойланы кютюб келгенди, арыгъан болур.

Норийге ичинден къайнаб тургъан Далхат, ол алай айтханында, къабынды:

— Биз да, орундукыгъа сыртыбыздан тюшюб, ал-

лахны зауугъуна батыб турмайбыз,— деди ол.— Таза хауада кьойланы ызларындан айланыб келгенди деб, ёрелеб айланма да, кьолуна алгъан ишин этмеге кьой. Былай эте, муну бузуб бараса. Алайсыз да, ким бла туйюшейим дегенча, кёкюрөкчигин тургъузуб айланган болмаса, не халини, не памысы билген джаш тюлдо.

Шамил анга сынаб кьарады. Ол андан быллай сёзлени биринчи кере эшитмейди. Хамап аманлагъанлай турады ол аны. Нек? Андан кьош тамаданы хапары джокъду. Бир игиси, Норий ол айтханча джаш тюлдо. Кьошну бютеу ишине юйлю кёздеп кьараб, хар иши да кеси этерге тырмашханлай, хамап чабханлай-джортханлай айланады. Кьойланы да кёбюсюне кеси кютеди: Добар болса, анга башха пёгер керек болмайды. Иигирде сюрююню келтириб, кьой оруннга джийгъандан сора да бош турмайды. Кьошда джюз тюрлю иш чыгъады: отун джарады, суу келтиредди, ушхууур этеди. Кьошну башха джумушларына кьарайды. Аны ючюн ол кесине бюсюреу излемейди. Кьошда адет алайды— ким кичи эсе, ол ислам чабаргъа-джортаргъа керек болады. Ата-бабадан берн алай болуб келгенди. Мындап ары да алай болуб турлукъду. Норий сабий тюлдо. Гитче улуну хатерин кёрюрге кереклисин ангылайды да, кыйып болса да, кесин тездюредди. Аны барын да кёре тургъанлай, Далхат Норийге былай ёчюгуб нек турады?

— Далхат, бир айт: Норийни джанынга тийгеш болгъанмыды?— деб Шамил сорууну сёдегей салгъанында, аны бети тюрленди.

— Огъай.

— Да сора, кече-кюн демей, чабыб айланганын кёре тургъанлайынга, алай нек айтаса?

— О кьой-кьой, Шамил, чаба эсе, биз билмеген бир таша умуту болуб, анга джетер ючюн чабады ансы, сени, мени ючюнмю чабады.

Шамил ахсинды.

— Тейри, джангыласа. Ол сени, мени ючюн да чабар керекли кьалмайды. Кеси да, бек адебли, бек намыслы джашды. Айтдырмай кьоймай эсенг, кьошну тутхан да олду.

— Кьойчу, Шамил, муну махтагъандан сора ишинг болмай кьалгъанды.

— Махтасам да, махтарчады, Далхат.

— Энди мен анча джыллы ишлеб табмагъан махтауну бу ол төрт-беш айны ичиде не бла табды?

— Иши бла, халиси бла, Далхат. Чот кьаллай бир ишлегенде тюлдо, кьалай ишлегендеди. Сен а...

— Мен а не?— деб Далхат анга эрши кьарады. Алай а Норийни ала таба келе тургъанын кёргенинде, Кертмелн талада болгъан ишни айтыб кьояды деб кьоркьгъандап кесин джумушатыб, сёзю башха джары кёчюрюр дыгаласха кирди.— Мен а не? Нактырда этеме, ансы аны кьалай ишлегенин кёрмеймеми?

— Муну ызындан кьара сабанла сюргенден ёнге оюнунг джокъмуду? Уллу кыши, хамап былай этиб нек тураса?

— Шамил, шорпа бишгенди,— деди ол кёзюуде Норий, аллына атлаб.— Сууб кьалгъынчы, келигиз да ашагъыз. Ач болгъап болурсуз.

— Ол айтханындан да кьуру тюлбюз. Кел, Далхат, ауузланайыкь.

Далхат, джукъ айтмай, аны ызындан барыб, беткьол джууду да, ауузланаргъа олтурду. Артда, ашабичиб бошагъанларында, Шамил, кьалгъан-булгъанни джийыб, тегенеге куйду да Добарни чакъырды. Сора кьой орушу тегерегине айлана кетди. Норий да сауутланы джууар кьайгъыгъа кирди. Далхат а, биягъы самырланы Добаргъа юсюрюр кьан алыб, пёгерлерине джашыртын кьарай, олтургъан джеринден ёрге турду.

30

Джылына кёре джарашуу кийиниб, Кулизар юйдеп чыкьды. Ол кёзюуде Зухра, кьатларында хоншу джашагъан кьатын, Кьобандап суу алыб келе, анга тюбөб кьалды. Бу тишрыуну былай кийиниб, джарыкь болуб чыкьгъанын кёргенинде, кесини да кёлю кёлтюрюлдо.

— А кьыз, былай омакь болуб кьайры тебрегенсе?— деди ол, толу челеклерин джерге сала.

— Тюкеннге,— деб ышарды Кулизар.— Шекерчик келтириб, эрнк кибиклени кьайнатыб, бапкалагъа кьуюб кьояйым ансы, зыраф болуб кьалыргъа башлагъандыла. Сени уа тюкеннге барлыгъынг джокъмуду?

Бу эки тишрыу бир-бирине, туугъан эгечлеча, ба-

гъалы болуб къалмагъан эселе да, кѣбден бери татлы джашаб келедиле. Къууапчларында да, къыйынлыкъларында да бирге боладыла. Ары-бери да бирге барыргъа ёчдюле, бир-бирин табсала, башха нѣгер излеб айланмайдыла. Бусагъатда уа Зухра аны юйюнден тышына чыгъарып суймедн. Ол акъыл этгенге кѣре, санаторийден келгенли, бетн-къуту джарыб, Кулизар адам болуб турады. Юсюне-башына да эс бѣлюб тебрегенди. Былай къууаныб, аурууун хорлаб баргъанлай, бир бошаууз, аллына чыгыб, Аписатны хапарын айтыб къойса, къыйналлыкъды. Таб, джангыдан ауруб къалыргъа да боллукъду.

— Тюкенгеми? — деб сагъышлы болду Зухра. — Барлыкъма... Шекер керек эсе, мен ала келирме, къыйналыб айланма да, сен юйде тур. Джол узакъды, татымасын.

— Сау бол, Зухра, сен менге болушур керекли къалмайса. Мен былай болгъанлы, непча ишими этгенсе. Сени ол игилигини ёмюрде да унутрукъ тюлме. Тюкенге уа кесим да барыргъа сюеме, мешге джюрюрге, къымылдаргъа керекди, — деб къойгъан болмаса, Кулизар юйде къалыргъа унамады.

— Алай эсе, бир кесек сабыр эт, челеклени салыб чыгъайым.

Ала, ушакъ эте, орамчы ёрге айландыла. Зухра Кулизарны ышарыб сѣлешгенине, накъырда-чам этгенине ичинден къууана келеди. Адам тюбѣб, саулугъундан хапар сорса да, Кулизарны сѣлешдире турмайды. Аписатны юсюнден джукъ айтыб къоймасын деб къоркъгъандан, аны ючюн кеси джууаб бериб, алайдан къорар дыгаласха кириб тебрейди. Кулизар а аны алай нек этгенин ангыламайды. Кеси аллына сейирсине келеди. «Бу бюгюн былай тюрлюле нек этеди?» — дейди. Сора сагъыш этиб туруб, биягъы акъылында тохтайды: «Юйюне ашыгъа болур, къызындап туугъапчыкъланы кеслерин къоюб кетгенди».

Кеслерини сагъышларына батыб бара тургъанлай, тюкени къатында уллу къанджалбаш юйю арбазыны темир къабакъ эшигини зыгырдаб ачылгъан таушу аланы экисини да эслерин кесине бѣлдю. Андан чыкыгъан орта бойлу, токъ, сепкилбет тиширыуну кѣргенлей, Зухраны джюрегине къоркъуу кирди. «Аллыбызгъа къараб тургъанча, къайдан чыкъды бу? — деди

ол кеси кесине. — Аписатны юсюнден сѣз къозгъаб, къайгъы салыр да!..»

— Сау кел, Кулизар, — деди сепкилбет къатын, къол тутта.

— Сау бол, Марзий, — деди Кулизар.

— Джаныбызны алыб къоя эдинг да, а къыз, — деб Марзий, джыламсырагъан кирик этиб, джаулугъуну къыйыры бла къургъакъ кѣзлерине узалды. — Къаллай саулугъунг бар эди! Ол фермада тюйюле-туйюле, кесинги не халгъа джетдириб къойдуи, джазыкъ? Ол кюн сени алай кѣргенимде... Аллах, кесниг сакъла биз джазыкъланы къыйынлыгъынган... Энди уа къалайса, иги боляламыса?

— Бюгюнлюкде хатам джокъду, тирилерге кюрешиб айланама.

— Игиди, джаным, игиди. Кѣрюр къыйынлыгъынг ол болсун, аллах мындан ары сениге ауруу сынатмасын.

— Сау бол, Марзий, — деб, Кулизар джанлар дыгалас этди. Ёзге Марзий аны алай джибериб къоймады. Аллына туруб, тюбюнден ёрге къарады:

— Норий а не эте турады? Кертда къойчу болдум деб, кѣрюнген да этмей къалды дейме.

— Бошай болмаз. Тюнене Шамил, келиб, тыпч-эсенди, деген эди.

— Кѣремисе аны, башда акъыл болмаса, не этериксе, къойчу болама деб, къаллай къыздан къуру къалды.

Кулизар аны сѣзюн къалайгъа ангыларгъа билмей сорду:

— Ким къыздан?

Зухра, сѣзю джукълатыргъа дыгалас этиб, Марзийге кѣзю-къашы бла билдирерге кюрешди. Алай а ол, ичинде къайнаб, ёрге уруб тургъанын тышына тѣгерге ашыкыгъан болмаса, аны кѣргюзгенин къулакъгъа да алмады.

— А къыз, — деди ол, анга кѣлкълалды болгъанча къарай. — Аписатны хапарын эшитмегенча нек этесе? Бютеу эл билген хапар сениге къалай джетмей турады? Ий, кертисин бир айт, Кулизар: эшитмегенмисе?

— Сора Аписатха не болгъанды?

— Джукъ да болмагъанды, Кулизар. Юйюбюзде ишибиз кѣбдю. Былай сюелиб, керексиз сѣзю чайнай турур кюнубюз джокъду. Кел, бара-барайыкъ, — деб

Зухра, хоншусуну билегинден алыб, алайдап кетерге умут этди. Амма биягъы Марзий джибермедди.

— Къалай джукъ да болмагъанды?—деди ол, Кулизарны къолундан тутуб.—Анисатны Абрек деб биреуге элте айланганларын эшитмей къалай тура-сыз? Огъесе меними къозуйсуз?

Кулизар, аны айтханына ийнаныб къалалмаса да, къайгъылы болду:

— Кимге дейсе?

— Шахарда кимни эсе да джашына,—деб Марзий, айтханына шагъатлыкъ этерик адам излегенча, тегерегине къарады. Аны насыбы тутханча, ол кезюуде эки хоншусу, арбазларындан чыгъыб, алагъа къалай келиб къошулургъа амал табмай, кенгден къараб тура эдиле. Аланы кѳргенлей, Марзий джарыды.

— Хурай, аллах ючюн, Шамшият да, сен да былай бир келигиз,—деб таууш этди.

Къатында, готман таукълача чайкъала, аякъларында галошлары да чырт-чырт эте, акъыртын келиб, Кулизар бла Зухраны къоллары тутдула да, кеслерин къбуулта, Марзийге не дейсе дегенча къарадыла.

— Хурай, Анисатны кимге бердиле дей эдиле?

— Шахарда бир онглу къуллукъчуну джашына дей эди анасы.

— Сѳз тауусуб бошагъанмыдыла?

— Тоба, Марзий, андан хапарым джокъду. Анисат, кютю токълуча, ол джашны, Абрек дегенлерини, машинасына къонуб айланганын кѳре уа тургъанма.

— Алай дегенинг неди?—деб Шамшият сѳйирсинген киби этди.—Мен аны бир иги къызгъа санаб тура эдим.

— Къой-къой, ол къачан да...—деб Хурай, не эсе да айта тебреб, кесин тыйды. Сора Кулизаргъа айланды:—Аллай суубаш тиширыу юйюнге келин болуб кирмегенине къууаныб къой, эгечим.

— Хо, джаным, хо.—деди Шамшият да, къобуз тиекден чыкъгъан таууш маталлы ауазып соза.—Кесин алай джюрютген тиширыу, учитил болуб да кимни неге юретирикди, ха?

— Насыбы алай болсун,—деб Марзий сѳзге джаныгъдан къошулду.—Кесини халисине юретирикди анысы... А къыз, юйлеринде биле болмазламы, былай этиб айланганына къалай тѳзедиле?

— Биледиле, биле,—деди биягъы Хурай.—Мэйна, ол бир кюн барыб, суйгенни, суймегенини арасында къызыгъызыны былай нек этдириб айланасыз дегенимде, ол спуклантка анасы меннге бир затла айтды да, хай-хай, мени джауум эшитсин!

Аны не айтырын да, бирге экини къошарын да биле тургъанлай, Шамшият дагъыда сорду:

— Не дегенди, а къыз?

— О къой-къой, аны не сѳзю, не башы... адамгъа мы санайса...

— Алай болса да не дегенди дейсе? Огъесе бизден джашыргъанмы этесе?

— «Мени къызымы оноуун этме да, доярка болуб ишлеген ол акъыллы къызынгы къайгъысын кѳр. Кулизарны джашына да джанынг алай бек ауруй эсе, кесинге кюеу эт. Бирн доярка, бирн чабан, аллах кюнюн кѳрюрле...» Къой-къой, ол бетсиз айтхан сандыракъланы къайсы бирин эсде тутхун!

— Оу-оу, мен хариб, дояркамы дейди? Не уллугъа кетгенди! Хо, бир да ол акъылы, ол окъууу бла алай сѳлешмесе уа... Сени къызынг, доярка эсе да, аны къызындап ол къатха башды. Аны Анисатыча, хар эркишиге ышарылыб айланмайды. Норийге да чабанмы дейди? Асыры кеч уянмагъанмыды? Анисатны, маске кючюкча, Норийни ызындан чабыб айланганын унутубму къойгъанды? Терс сѳлешиб, гюнахлы болгъандан аллах сакъласын, ѳнге ол къыз огъуна бол...—Марзий, Кулизарны бети агъаргъанын эслеб, терениге киргенине сокъуранганча, сѳзю башха джары бурургъа кюрсиди:—Ий, Кулизар, Норий окъумай къалыб кетергеми тебрегенди? Бет тюрсюнюн да тюрленгенча кѳрюнеди, былай атлаб, табчаннга олтурурму эдинг?

Кулизарны эсине тюнене Шамилни айтханы тюшдю. «Норий ючюн чырт къайгъы этме. Аны бир тукъум бир хатасы джокъду. Джарашыб ишлеб турады. Келир джыл институтха кириб, анамы разы этмей къоярыкъ тюлме деб, китабма дегенни да окъуб кюрешеди»,—деген сѳзлери джюрегине бир кесек кѳлтюркючлюк болдула.

— Аллах айтса, келир джыл барлыкъды окъургъа,—деди ол.—Мен айтханни этмей къоярыкъ тюлдю. Бусагъатдан огъуна хазырланыб кюрешеди.

Марзий аны айтханына ийнанмады. «Эшта, сени

джашынг, кьошну кьоюб, джукьгъа да барлыкъ болмаз»,— деди ичинден. Тышындап а биягъынлай кукаланды:

— Игисагъан, алагъа ачугъа Норий бир иги окъугъа тюшге эди.

Бир джанында къалыб кетерине кьоркьгъанча, Хурай да, аллына атлаб, аны аузуна чабды:

— Саулай мюлкюмю берлик эсем да, келир джыл мен да къыз кибики бир иги джерде окъургъа салыб, ол уялмазны спекулянт анасыны джюрегин тырс деб эки джармай кьоймам. Кёрмейсе сен аланы, тойгъанларын кёлтюралмай... Кулизар, джашым аланы къызларындан кьуру къалды деб, чыртда джюрегинги кыйнама. Норий Анисатча бирни табмазлыкъ джаш тюлдю.

Кулизар, къатынла айтхан хапарны эшитгенинде, бир-бирлерин ол сююб тургъанлары бла, Анисат алай къалай эталыр деб, сагъышха сингди.

— Къызны джюз тилейди да бири алады. Анисат да, сиз айтханча, башха джашха бара айлана эсе, джазыуу алай болур эди. Аны ючюн анга гурушха этерге керек тюлдю,— деди сора ол, кесин эсгериб,— Норийге да бир аллах айтхан болур.

— Хо-хо, тюз айтаса, Кулизар. Джашынгы пасыбы аллындады. Ол сени кьууандырмай кьоярыкъ тюлдю. Саулугъунгу сакъла, олду сенге да, анга да кереклиси,— деб Зухра да анга джап басды.

Алай болгъанлыкъгъа Кулизар кыйналыр ючюн къалмады. Эсинде-бусунда болмай тургъанлай эшитген хапары аны башын сагъышха алдырыб тохтады. «Былай нек болду?— деб кёб кечени джукъусуз ашырды.— Норийни келе кирмегенине бир къара. Ол, мында болса, барыб, орталарын кеси айырлыкъ эди. Энди Анисатха кимни джиберейим? Кимни сёлешдирейим? Кеч болгъунчу, аны ойлашдырыгъа керекди. Алай а къалай?»

Кулизар, не мадар этерге билмей, къайгъылы болуб айланганлай, бир джолда Анисатны джууукъларындан эки къатынга, Зарият бла Супиятга, тюбоб къалды. Зарият, Кулизарны кёргенлей, къатындагъы тиширыугъа не эсе да айтыб шыбырдашды.

— Эшитсин,— деди Супият.— Ётюрюкмю айтама? Онглу оноучуну джашына барыргъа, сахарда ох деб

джашаргъа табса, адамы-джагъы болмагъан Норийни башынамы урады Анисат? Къой-къой, бусагъатда суймеклик деген зат алай багъалы зат тюлдю. Ол заманла кетгендиле. Машинасы, юйю-кюню болсун ансы, суймеклик неди?

Супиятны сёлери Кулизарны сагъышландырдыла. «Ма была болурла Анисатны башын къатышдырыб айланганла,— деб келди Кулизарны кёлуне,— ансы ол кеси алай этерик къыз тюлдю». Артда, арадан талай кюн ётгенден сора, Анисатны элге келиб тургъан хапарын эшитгенинде, ол, башха мадар табмай, барыб, анга тюбобди. Алай а ненча соруу берди эсе да, «Норий кесиди терс» дегенден башха къыз анга джууаб бермеди.

Бармагъында алтын джюзюгюн чыгъара да, ызына кие, тынгылауну басыб турду.

— Окъургъа баралмай къалгъаны ючюнмю айтаса, къызым, алай?

Анисат аны ол соруууна да бермеди джууаб. Ышаргъан маталлы бир зат этиб кьойду.

— Сюйюбмю бараса?— деди Кулизар, аны огъурлу ана кёлери бла ийнакълай.— Нек тынгылайса? Иги сагъыш эт, къызым, джангылсанг, артда сокъураныргъа боллукъса. Норий сенге ышаныб турады. Келир джыл окъургъа да барлыкъды.

Ол дагъыда джукъ айтмады. Кулизар, кеси да эсгермегенлей, аны келбетин аулаб чыкъды. Къыз, тойгъа хазырланганча, ариу кийингенди. Кийимлери юсюне таб джарашыбдыла. Кёлерине кёксюлдом бояу чабдырылгъаны да аны чырайына чырай кьошуб турады. Алай а аны тюрсюнюнде алгъынны джылму джокъду. Кесин тутханы да, къарагъаны да сууукъдула. Адамны илешдирирча тюлдоле. «Айтырынгы айт да, мени барма кьой, сени бла джаншай турургъа заманым джокъду» дегенча тутады ол кесин.

«Бу ол кесек заманчыкыны ичине былай къалай тюрлениб къалгъанды? Огъесе хар заманда да быллай къыз болуб, биз элмейми тургъанбыз?»— деб сейирсинди Кулизар ичинден. Сора кеси сагъышына болгъандан, анга сау къал дерге да унутуб, бурулуб кетди.

Ипгирде кѡшха джыйылганлай, Далхат, эте юренгенича, барыб, аш берген сылтау бла эки самырны Добаргѡа юсдюрдю. Бойнакѡ бла Акѡбоюн, олсагѡатлай бери айланыб, анга хырылдаб тебретиле. Добарны ала, алгынча, тюбге салыб, пара-чарасын чыгарлыкѡларына ажымсыз болуб, Далхат терекни артына кѡысылды. Кѡл кенгдирирге хазыр болду кеси да. Алай а чот ол умут этгенча болмады. Алларына таукел чыгѡыб, рахат кѡараб тохтагѡанында, Бойнакѡ бла Акѡбоюн бу мазаллы джаш итге тиймедиле. Добаргѡа былай бурулур-бурулмаз, ким эсе да ауур чурукѡлары бла аякѡларындан басыб ачитханча, кѡычырыкѡ этиб кѡансыб, эрши тауушлары бла бир-бирин кѡоркѡута, экиси да алайдан думп болуб кетдиле. «Ай, аман кѡызбайла уа!—деб кѡычырды Далхат ичинден, джннлери кѡозгѡала.— Джюрегими не бек джардыгѡыз! Андан эсе, ѡлгенигиз ашхы эди. Тохтагѡыз, мен аны сизге джетдирмей кѡойсам, адам тюлме».

Ол кѡзюуде Норий:

Биз, биз, биз эдик,
Бирер аруу кѡыз эдик,
Кюн турушха тизндик,
Бирем-бирем юзюлдюк...

деб мурулдаб джырлай, малчы гырджынланы от агѡа-чха сюеб кѡатдырыб, кюлге кѡме тура эди.

Шамил да кѡой орунда ары-бери затлагѡа кѡарай айлапа эди. Итлени кѡансыгѡан тауушларын эшитгенлей, ала экиси да, эте тургѡан ишлерин кѡюуб, бери чабдыла. Сѡз кѡозгѡаргѡа сылтау табмай, ичинден кѡайнаб тургѡан Далхат, кѡошчу нѡгерлерин кѡргенлей, биягѡы ауузу от чагѡа, ары бла бери барыб тебрети.

— Не болгѡанды. Далхат? Нек ачыуланаса?— деди Шамил.

— Былай этиб турса, ачыуланмай не этериксе?— деб джекирди Далхат, Добар таба кѡынгырына кѡарай.— Энди бу болгѡан джерде ол джазыкѡ самырлагѡа аш берирге мадар болмай кѡалгѡанды. Туура мунуча огѡурсуз итни да ким кѡргенди.

Шамил бла Норий, мынга джукѡ болубму кѡалды деб, чабыб келген эдиле. Энди уа сѡз Добарны юсюнден баргѡанын ангыладыла.

— Аны бош айтаса, Далхат,— деди Шамил, башында акѡ кийиз бѡркюн алыб, терин сюрте.— Добар-

ны огѡурсуз дерча огѡурсузулугѡу джожкѡду.

— Кѡалай болмайды?! Ол джазыкѡлагѡа джашау бермей, кѡанларын ичиб тургѡан итге огѡурсуз демеи, не дериксе? Бу тегене амалтын ол былагѡа джетдирмеген не кѡалды?! Сен а... Оллахий, ант этиб айтайым, кѡарны ючюн ол аланы ючюсюн да ашаб кѡояргѡа артына турлукѡ тюлдю.

Норий, анга кѡараб туруб, кюлкюлюк затны айтаса дегенча ышарды. Аны эслегенлей, Далхат джашха айланды.

— Бош ышараса, джашко!— деб ол аны джерге кѡаратыргѡа изледи.— Сени итинг кѡкден тюшюб, бизникиле джерден чыкѡмагѡандыла. Кертда деб, аллахын-адамын танымай тебргенди. Орунда турсун, ансы...

— Орунда турмай, кимге не этеди?

— Кѡалай не этеди? Тегене ючюн ол юч самырны джашларындан этиб тургѡанын джукѡгѡа санамаймыса?

— Кѡой, Далхат, ала бары да бош сѡзледиле. Сен аланы Добарны сюймегенликден кеси джашынгдан чыгѡарыб айтаса, аны аллай заты болса, биз да, сокѡур тюлбюз, кѡрлюк эдик.

Далхат джашдан былай зат эшитирикме деб турмай эди. Норий, кюзюуге кѡараб айтханча, тюсюн айтиб сирелгенинде, аны ачыуу андан да бек кѡысды. Тамагѡы кѡургѡакѡсыды. Санлары кѡалтырадыла. Чарларгѡа кюрешсе да, джаш айтханнга базманлыкѡ этерча джукѡ айталмады. Аны алай абзырагѡанын кѡргенинде, Норий анга кѡл этерге изледи. Алай а бу кѡзюуде кѡолуна бир сууукѡ мылы зат тийиб, айтыргѡа баплагѡанын унутдуруб кѡюду. Кѡараса,— Добар анга кесин ышыргѡа кюреше тура. «От болмагѡан джерден тютюн чыкѡмайды. Далхат айтхандан бу да кѡору болмаз», деб келди Норийни кѡлюне, аны кѡргенлей. Сора урушургѡа алланыб, аны, биягѡынлай, кѡошчу арты таба алыб кетди.

— Ий, Шамил, бу суалик неле-неле деб барады?— деди Далхат, ол арлакѡ кетгенинде, эс джыйыб.— Энди аны ауузуна уруб, тишлерин ичине кѡуйсанг, айыб этерикдиле.

— Не, терсми айтады?

— Сени акѡылынга уа кѡалай келеди?— деб Далхат аллында сюелген кѡарт кишиге сабийге сѡлешгенча сѡлешди.

—Тюз айта болур деб турама. Добарны сен айтханча заты болса, биз да кёрлюк эдик.

— Кёрюрге суймейсиз да, аны ючюн кёрмейсиз, Шамил.

— Сен алай айтыб башлагъанлы, мен Добарны кесин къалай джюрютгенине къарагъанлай турама. Алай болгъанлыкъга мен аны тегенеге чабыб неда талашыб кёрмегенме.

Далхат бла Шамилни бир-бирине айтханлары къулагъына чалыша, Норий итине иги кесек заманы къараб турду. Алай а джашны анга урушуру келмеди. «Кертиси бла да мен мынга бош кёлкъалды бола болурмамы?»—деб сагъыш этди ол.

Бу кёзюуде дагыда Шамилни ауазы эшитилди:

— Далхат, дыгаласны къой,—деди ол.—Бизни тынгылагъаныбызга, кертда джукъ билмейдиле, джукъ ангыламайдыла деб турма.

— Не дыгаласымы?

Далхатны, ойлашыр орпуна, бери къайырылыб тургъаны Шамилни джанына тийди болур, ол, этмеучюсюн этиб, хыны айтды:

— Мен сени бла биринчи джыл ишлемейме, Далхат. Хаман адамга илинирге излеб тураса. Болду, Далхат. Добар бла Норийге къадалыб тургъанынгы да къой, ансы...

Норий андан сора Шамил бла Далхат айтханнга тынгыламады. «Была асыры теренге кириб кетдиле да,—деди ол, аланы сёз урумларын джаратмай.—Барайым да, бу даурну тохтатала эсем, бир кёрейим.»

Ол, къошну артындап чыгыб, Шамил бла Далхат таба тебреди. Джашны кёргенлей, ала, даулашханларын къоюб, анга къараб тохтадыла.

Шамил Норийни ызына къайтыб келгенин огъурамады: сёзге къошулур да деб къоркъду.

— Норий, ач болгъанбыз, къабар затынг бармыды?—деди, ол къатына джууукълашханлай.

— Барды,—деб джууаб этди Норий, къошчу нёгерлери даурну тохтатханларына кёлю джарый.—Келигиз, шорпа хазыр болгунчу, бишиб тургъан этледен къаба туругъуз.

— Да сора, иги джашча, тепсинги джарашдыра тур, биз да ызынгдан джетейик.

— Аны уа ма бусагъатдан огъуна джарашдырай-

ым,—деб, Норий олсагъатлай къошха айлашыб кетди.

Джашны келе тургъанын кёргенинде, мени юсюмден джукъ айтыргъа келе болурму, деб къоркъгъан эди Далхат. Энди Шамил, алай айтыб, аны къошха ашырыб ийгенинде, ол ичинден къууанды. Къарт, билегинден тутуб, къошха алыб тебрегенинде да, аякъ тиреб кюремеди.

— Джашла, энди мени пенсиягъа чыгъар заманым болады,—деди Шамил, ашаб-ичиб бошагъанларында, тююн къабындыра.—Кёб турмай документлеримни джарашдырыб башларыкъма. Аны айтханым, бир-биринге иги болугъуз. Бир-биринги ангылаб джашасагъыз, ишигиз да тынч кёрюншюкдю, аллына барлыкъды. Аны чыртда унутмагъыз.

Шамилни айтханына Норий бир тюрлю, Далхат да бир тюрлю тюбеди. «Къора-къора, биз излеген да олду»,—деди Далхат ичинден. Таб, къууаниган огъуна этди. Норий а, салпыланыб, Шамилге, кетме дегенча, джалыныч къарады.

32

Къаракез, бурмачач джашчыкъ, стол джанына олтуруб, «Аврораны» моделин ишлеб кюрешеди. «Ол къадар заты къайсысы къалайгъа джабышдырыллыгъын да къалай табыб баралады?»—деб Кулизар да анга сейирсиниб къарайды.

Уллу джашы Хасаннга шашмай ушагъаны ючюмю огъесе туудукъларыны ичинде джашчыкъ джангыз ол болгъаны ючюмю, ол Муратчыкъны айырыб бек сюеди. Муратчыкъ да сюеди аны. Талай кюн болады ол Кулизар бла тургъанлы.

— Мен къарт ання бла турургъа сюеме,—дегенинде, атасы зорлаб кюрешмегенди, биразгъа дери мында къоюб кетгенди.

Ал кюнлеринде юйлерине тансыкъ болуб, бир-эки кере сынсыгъан да этгенди. Энди уа, Кулизаргъа да нёгерлик эте, тынч ойнаб турады.

— Мурат,—деди ол, джашчыкъны къатына келиб, аны кёзлери бла ийнакълай.—Быллай затланы алай уста джыяргъа ким юретгенди сени?

— Кесим юреннгенме,—деди джашчыкъ, кёзчюклерин ышарта.—Хар моделин коробкасыны тышында су-

раты барды, анга къарайма да, джелим бла джабышдырама да барама. Къыйын тюлдо. Къарт ання, му-ну бошасам, самолет алырса да?

— Тюкенде бармы эди?

— Бар эди.

— Сора нек алмайма? Алырма,— деб, Кулизар диван таба тебрегенлей, эшикден кимни эсе да тиширюу ауазы аны атын айтыб кычырды.

— Ой!— деди ол, юйден чыгыб, орам таба къарай. Сора Зухраны бурууну ары джапында сюелиб тургъанын кѳргенинде, гурушха этген ауаз бла айтды:— Ичгери кел, а кызы. Орамдан кычыра нек тураса?

— Юйде болмазса деб тура эдим.— Алай айта, Зухра Кулизарны къатына келди.— Халиматны гитче кызычыгына чепкенчик тиге тургъанлайыма, машинаны ийнесин сындырдым да къойдум. Сенде бир ийне табылмазмы? Тюкеннге бара айланьыргъа заманым джокъду. Кызычыкъ, тамблагъа битдирмей къойма, дегенди да тохтагъанды. Амалсыз болгъанымда, сеннге чабыб келеме, а кызы.

— Болургъа керекди. Кел, къарайым.

Экиси да юйге кирдиле. Кѳб излеб да къыйналмай, ийне да табыла. Артда Кулизар Зухраны ашыра чыкъды. Ол кѳзюуде аланы эслерин къобуз согъулгъан, орайда айтылгъан тауушла кеслерине бѳлдюле. Къарасала,— омакъ джасалгъан машинала, бир-бири ызларындан тизилиб, бери, эшишге, келе тура.

— Келин келтиргенми барды? Была не затладыла? — деб сорду Кулизар, машиналагъа къарай.

— Анисатны элтирге келе болурла. Бююн элтирик кюнлериди деб, эртденли хазырланыб кюреше эдиле,— деди Зухра.

— Хы-ы... Алай шойду... Тюз айтаса...

Кѳб да турмай, машинала Кулизарланы къатлары бла озуб башладыла. Аланы ненча болгъанларын билирге да къыйынды. Орайда айтылгъан, къобуз согъулгъан тауушланы эшитиб, орамгъа чыкъгъан адамла аланы кѳбюгюне сейирсиниб къарайдыла. Ала бу элге келин алыргъа мынча машина келиб бир джолда да кѳрмегендиле. Сора сейирсинмей да не этсинле!

Эм алда «Волга» ѳтдю. Аны юсюнде болмагъан джокъ— кюйюзле, парча джаулукъла, гинджи... «Волганы» ызыдан келген машиналада да байракъла орнуна тагъылгъан кѳлекле, парча къумачла, парча джа-

улукъла, дагъыда аны кибик башха сыйлы затла кѳрмегендиле. Кысыхасы, эс бѳлюб къарарча зат кѳбдю.

Артдагъы машинала Кулизарланы къатларындан ѳтюрб бошаргъа, алдагъыла Анисатлагъа джетдиле. «Ариу келинчикни алыргъа келебиз, о-о-о-о-рай-да...» Къобуз согъулгъан, харс урулгъан тауушла, бир-бири не къошулуб, бютеу элге эшитиледиле. Уллу, гитче да тойгъа къараргъа юрюлдюле. Талай къатын а, юйлерине кетиб да къалалмай, келин чыгъарыкъ джерге барыргъа да таукел болалмай, тѳрт джапларына къарай туруб, Кулизарны къатына джыйылдыла.

— Аллах-аллах, къалай кѳб машина келди,— деб орта бойлу сепкилбет къатын, не айтырыкъды экен дегенча, Кулизаргъа сынаб къарады.

Кулизар а анга джууаб бермеди— аны къайгылы тюл эди ол бусагъатда. «Джашчыкъ эшитсе, къыйналлыкъды,— дей эди анда, Ханафийланы арбазларында, къобуз согъулгъан, харс урулгъан тауушлагъа сукъланыб тынгылай.— Анисат бла арасын кеси тюзетирик эсе да, былай бери бир келмеди...»

Кулизардан джууаб табмагъанында, ол къатынчыкъ онг джапында сюелген сары шинли, белине палтон джаулукъ чырмагъан тиширюучукъгъа бурулду:

— Эшитемисе, Абидат? Бир-эки деб, оптѳрт машина сападым. Сен бу затха не дединг?

— Да, Фердаус, къаруу-кючю болгъан адам болур.

— Не эсе да мен джараталмадым. Бююн бери быллай бир машина джиберирге неге керек эди, ха-а? Къуллукъда, оноуда ишлеген адам, бизничча, къарангы адамлагъа акъыл юретирни орнуна, былай этиб, халкъны терсине нек неди?

— Базарком эсе, муу не оноучулугъу барды? — деди Абидат.— Оноучу кеси да былай этерик тюлдо.

— Тохта, Фердаус, джашны атасы базаркоммуду?

— Ёнге уа.

— Да сора, уллу оноучуду деб, болмагъан хапарланы джайыб нек айланадыла?

— Базарком болгъанлыкъгъа, сахарны кѳлунда тутады, оноу, акъыл сорургъа излеген анга барады, дейдиле. Эшта, кѳлундан келген киши болур.

— Хамзатны джашыча бирди де да къойчу. Аллай бирден тизгенди машиналаны, ансы...

— Ким Хамзатны джашына айтаса?

— Загатавитил болуб туруб тутуагъан эди да, тохта, аты да къалай эди?

— Неме... Чомур,— деди юсюнде парча костюму болгъан къатын, сол джаягъында уллу къара гуммосун къолу бла сылай.

— Хы, Чомур... Анга да джюрюучен эдиле адамла сюрюу-сюрюу болуб. Ол а, колхозну мюлкюн ташыгъаным азды деб, адамланы да алдаб, аччаларын алыб, ызындан айландырыб тура эди. Анисатны къайын аталыгъы да, аныча, обирист эсе уа, эртде-кеч болса да аны халын тартмай а къаллыкъ тюлдю.

Къатынла кюлдюле.

— Не затха кюлесиз, ётюрюкмю айтама? Обирист болмай, не эди ол, Чомур деген паразит?

— Обирист деме да аферист де,— деди парча костюмлу къатын.

— Опиристми?

— А-фе-рист.

— Апиристми дейсе? Алай огъуна болсун. Мен джангылдым эсе да, айыб джокъду, сен ол затладан хапарлы болгъанча кёрюнесе. Ол сёзню къалай айтылгъанын да биле болурса.

Фердаусну не магъанада айтханын ангылаб, къатынла пых-чых болдула.

— «Арыкъ юй чамчы болур» деб, Фердаус, не затланы сандырайса?— деб тебди олсагъатлай парча костюмлу къатын.

— Арыкъ эсе да, сени бай юйюнге ауушдурмайма юйюмю, башымы да. Мени юйюм халал къыйыннга ишленгенди, кесим да ёмюрюм колхозда ишлеб, халал къыйыныма джашаб келеме. Сен а...

— Мен а не?

— Джангы джетген кызчыкъча, дорданынгы тургъузуб, дух ийс эте, пачом деб айланган болмаса, ёмюрюнгде бир кюнню къралны ишинде къыйналыб ишлеменсе. Не пох да ма сени кибикледен чыгъады.

— Ий, бу неле-неле дейди?— деб Рабият, джакълыкъ излеб, тегерегине къарады. Алай а анга киши кёзкъаш бермеди. «Тюз айтъады, айтханы кертиди» деген тауушла эшитилдиле.— Неми билиб селешесе, къатын, алай телле?— деб джанды ол.

— Ненги да билебиз, Рабият,— деди Фердаус, аны кёзюне битиб.— Майна, бара бардын да, Тёбен Къабакъда танышынгдан Сибирде биреуню адресин беш

тюменнге сатыб алыб келдинг. Сора алдаб, халкъны къол къыйынын учуз багъагъа алыб, посылкала бла ары джибериб турдунг. Аны бла да тоймай, бир сабийинги кёлтюрем болуб джатхан къарт ананга, бир сабийинги да белин тюзетирге заманы болмай, ишлеб тургъан эгечинге атыб, энди Сибирь бла былайыны джолун кызыдырыб джюрюйсе. Ол шимирджагъа эр кибигинг да, пожарник деб бир кёзбау инге джарашыб, сени ызынгдан болуб айланады. Майна, ёмюрюнде къралгъа бир гебен чакълы бир хайыры тиймеген суубурун джашын да, «Жигулиге» къонуб, эталгъанын этиб айланды да, эм ахырында тюрге джыйылды, аны бла къалмай, элибизни атын аман бла айтдырды... Ма аллайладыла бетибизни джойгъанла, бизни барыбызны да джерге къаратхапла.

Кесин ёхтем тутхан Рабият, ауузундан сёз да чыгъаралмай, тегерегине къарай турду да, алайдан джанлаб тебеди.

— Тюз айтаса, Фердаус,— деди анга эшитдире Абидат да.— Иги этедиле къабларындан чыгъыб айланганланы айыбларына джолукъдургъанларын. Алагъа андан да къаты болсала керекди...

Къатынла алай селеше тургъанлай, ёргеден бир «Волга», акъыртын келиб, Кулизарладан арлакъ барыб тохтады. Ауузларында сигаретлери тютюнлей, андан төрт джаш чыкъдыла. Аланы бири, Абрек, Анисатлары табаны кёргюзюб, неле эсе да айтыб тебеди.

— Майна, олду кюеу,— деди Зухра. Къатынла ары-ары къарадыла.

— Къайсыды?

— Майна, ары къара, Залихат. Ол мыйыкълы джашны кёремисе?

— Олмуду?

— Хо, олду.

— Башха заты къалай эсе да, чырайында уа Норийден артыкълыгъы джокъду.

— Эшта, неси да алай болур.

— Хо-хо, мен Анисатны орнунда болсам, Норийни сайларыкъ эдим.

— Кёюгъуз-къой, кызланы машинасы болгъан джашны сайлагъанларын билесиз, муну да алай этгенлиги болур...

— Ай, сокъуранмагъа эди. Джашны бир кере юйдегили болуб айырылгъан хапары барды.

— Алаймыды?

— Къайдам, алай айтадыла.

Кулизар, биягъынлай, эсин ары, той баргъан джерге, нийиб турады. Къатылла айтхан затланы къыйырлары-бучхакълары аны къулагъына да чалышадыла. Ол да сиймейди халкъны къыйынына къыйып къошмай, тынч табыш бла джашагъанланы, законнга-джерукъгъа сыйырмагъанланы. Кесини уа ёкюнюр джери джокъду. Ёмюрю халал ишлеб келгенди, сабийлерини да аруу халлы этиб ёсдюргенди. Ала атларын аман бла айтдырмазлыкъларына да ийпанады. Къууашган да этеди. Ючюсю да ишленмекликлери, тырмашуулары болгъан адамладыла...

Кулизарны эси энтда къобуз согъулгъан, харе урулгъан тауушлагъа бёлюндю. Анга ачыу этерге излегенча, ала биягъындан да джарыкъ эшитилдиле. «Анисат Абрекге сийюбмю барады экен, огъесе, бу къатылла айтханча, кесин малкёзлюкге терилтибми къойду?» — деген соруу тууду олсагъатлай Кулизарны акъылында. Ол, аны алайлыгъына шагъатлыкъ этген зат эшитиб къояма деб къоркъгъанча, дженгил-дженгил атлай, юйюне кириб кетди. Алай болса да илинмек сагъышы дагъыда кёб заманы эсин кесине бёлуб турду.

33

Анисатны келтирген кюнлеринде Абреклада уллу той болду. Махтауну сийген Амырбий къууанчында джугъун аямады. Кючю-къарыуу болгъанын кёрдююрге кюрешди. Кёб мал кесилди, алаамат хантла этилдиле. Тепсиле тюрлю-тюрлю ашарыкъладан, ичгиден къаландыла. Къаллай бир адам келгенин а сорма да къой! Джууукъ-тенг болуб, мындан хайыр тиер деб къуллукъчу болуб шахарда да, шахар тегерегинде да чакъырылмагъан къалмады. Абрек бла Анисатны саулуукълары, насыблары ючюн алаамат алгъышлы этилиб, кёб ичги ичилди...

Келин джаны джангы джууукъланы бирер зат бла атларын табыб, кёллерине джетгенинде, Амырбий энтда кесини чомартлыгъын кёрдююрге ашыкъды.

— Былайдан узакъ болмай бир алаамат юй сатылады. Аны сабийлеге алыб берирми эдик? — деди къатынына.

Кемисхан, орта бойлу, джукъа, сийюмлю тиширчу, илгенгенча, шиндикден секириб туруб, эрине джяти къарады:

— Юймю?

— Хо.

— Кёз туурабыздан кетсе, Абрек биягъынлай этиб тебрерми?

— Этмез, бираз акъыл джыйгъанча кёрюпеди.

Джангъдан шиндикге олтуруб, Кемисхан талай заманы джерге сагъышлы къараб турду.

— Къайдам, къалай этейик? — деди сора, тауушу тунакы чыгъа.— Биразгъа дери бирге тура турурму эдик? Юйюбюз эркин, не ашыгъыу барды?

— Огъай, бирге тураллыкъ тюлбюз,— деб Амырбий чорт кесгенча айтды.— Ол юйню алыб берейик да кеслерин башха джашамагъа къояйыкъ. Бизге да, алагъа да алай табды.

Мадары болса, Кемисхан джашы бла келинин бусагъатда тышына чыгъарлыкъ тюл эди. Сабийлери-зат болгъунчу, биргесине тутарыкъ эди. Абрекге кёз-къулакъ бола турургъа алай иги эди. Не келсин, Амырбий айтханын этмей къоймазлыгъын биле эди да, Кемисхан анга къаршчы болуб кюрешалмады.

— Мен биргебизге турсала сюе эдим, алай а кеслерини башха джашарыкъларын табха санай эсенг, ал да бер,— деди ол, неге эсе да хош болмагъаны аузындан таныла.

Арадан ай да ётгюнчю, Амырбий юйню къолгъа джыйды, ары-берисине къаратыб бошагъандан сора, джашы бла келинин анга кёчюрген да этди.

Анисат дуняа бла бир къууанды. Кеслерине джукъ айтмады эсе да, къайын атасы бла къайын анасына джюрегинден бюсюреу этди. Артыкъ да бек Амырбийге.

— Бир да бир огъурлу, бир да бир алаамат адамды,— деб махтады аны, Сапиназа келгенинде да.— Меннге ол этген игиликни туугъан атам да этген болмаз.

— Ийнанмай эдинг да, энди мен айтханнга келдингми? — деди Сапиназа, юйде бояулу телевизоргъа, къабыргъалада кюйюзлеге, таб джарашдырылыб салынган джылтырауукъ шкафлагъа, столлагъа, шиндиклеге, джумушакъ креслолагъа кёз джетдириб, Анисатха сукъланыб къарай.— Мен болмасам, энтда Но-

рийге тарала турлукъ эдинг. Кёрдюнгмю, къаллай джашауа чыгыб къалдың.

Анисат, джукъ айтмай, ышарыб кьойду.

— Абрек а къалайды? Кёлонге джетемиди?

Анга да джокъду Анисатны сёзю—ол аны кьол азындача тутады. Джукъ керекли этмейди. Бирге джашаган ол бурху заманчыкыны ичинде Абрек аны неча джерге элиб кёз ачдыргъанды! Хазнамыды, аллах бергенча, тюбюнде машинасы—шыф ары, шыф бери—эрлай джетдиреди да келеди.

Юй джумушланы этерге да болушады. Ингирде уа не киноа, не концертге, не къонакыа барадыла. Бир кюнлери бир кюнлеринден заукулу, джарыкъ—Анисат эрине не джаны бла да разыды. Алай а ол аланы барыны юсюнден да Сапиназаага хапар тизиб кюрешмеди.

— Нек джетмейди кёлюме? Бек да джетеди,— деди.

— Норийге термитмей эсе, игиди,— деб кюлдю Сапиназа.— Ий, тюзюн бир айт: Норийни эсинге-затха тюшюремисе?

Унутхан эди ол аны. Норий ючюн тынчылыкъсыз, джукъусуз болуб айланганы эсине тюшсе, «аллай бир аны несине кырыла эдим? Къалай тели заманым бар эди» деб, кеси кесине айыб да эте эди. Бусаагада Сапиназа джашны атын сагыниганында уа, таб ыйлыгыры огъуна келди.

— Тюшюрмейме,— деб ачуланаракъ джууаб берди кеси да.— Тюшюрлюк да тюлме. Аны эсимде джюрюторча, ол мени кимим болгъанды?

«Сюйгенинг»,— дерик эди Сапиназа, айталмады. Хурметин кёрюб, багъалатыб тургъан кыыз тенгинден нек эсе да кёлю чыкыганча болуб, салган чайын да ичмей, кетер къайгыа кириб тохтады.

* * *

Арадан иги кесек заман этгенинде да, Кемисханни джюреги басылыб къалмады—ол хаман джашына къайгы этгенлей турду.

— Быланы бош айырдыкъ. Ол экиси тышына чыкыганлы, не эсе да джетмегенча болуб, кёлюмю бир такырлыкъ кючлегенди да тохтагъанды. Ахырсы, не этерге да билмейме. Джаш кибик келинчикни джю-

реги кыйнар да деб, ичимде да джаным джокъду,— деб тарыкыды ол бир кюн эрине.

Амырбий аны къайгысыны, джарсыуун да ангыларга излемеди.

— Хы, дауур этме. Артыкъ джююнгю юсюнден атханынга кыуанырга керексе. Огъесе, онгсунуб турганлай, башынга чериу тартаргаамы кюрешесе? Бош сёзю сёлешме да, тамбла барыб, не эте тура эселе да, хапар билиб кел,— деб кыдыраб кьойду.

Хыны сёлешгени ючюн эрине кёлкъалды болду эсе да, эртденбасында Кемисхан джашына барды. Сора Анисатны Абрекге разы болуб тургъанын сезгенинде, хайт деб кёлю джарыб кетди.

— Бир хаталары джокъду. Тюу-тюу, кёз тиймесин, нелери да джарашыб, бир иги юйчюк болуб турадыла,— деб эрине да кыуаныб хапар айтды.

34

Кюн чууакыды. Огъарыдан ургъан джумушакъ, камсык аязчыкъ, ийнакылаганча, Норийни бетин сылай этеди. Ол да, Минги Тауну—эм онглу, эм айбат тауну—ортага алыб, ёхтем сюелген акъ тёпели таулаа, табигъат иш этиб кыураганча, ариу джерлеге сюйюк кырай, кенг сыртны бир эли джерин кыомаганча, тыкъ толтуруб барган сюрюню ызындан келеди.

Сени ариулугъунг тамам ушайды
Мартда чыгыучу джанкыозга,
Джашиллик хорлаб, джашауну онглаб,
Джерге юр салган джаага.

Сени ариулугъунг тамам ушайды
Кече чыгыучу толу айга,
Кёсетле бие, сабанла джете,
Зауукдан толган кёк джайга...

деб толу ауаз бла джырларга да кюрешеди. Бу тегерекде ол тартынырча инсан джокъду. Далхат аурукъсунама дегенинде, аны да, Шамилни да кьонда кыюб, малла бла кеси чыгыб кетгенди.

Энди барлыкъ джерине да кёб къалмагъанды. Кыара Кыяны, тик кыабыргъасында гокка ханс ёсген кыяны, кыатында кютерикди кыойланы. Алайыны отлауу башха джерледен маджалыракъды. Суу да джетеше-

ди. Сары эркеч аны кимден да иги биледи. Бойнунда кьонгурауу зынгырдай, ол, сюрюуно кесини ызындан тизиб, ары джол тартыб барады.

Къойла, отларыкъ джерлерине джетиб, кенг сырт-ха джайылдыла, Норий Къара Къаягъа бурулду.

Алайда суймеклик сезимден бир тюрлю бир учум-макълыкъ табыб, джюреги Анисат бла, кёзлери гокка ханс бла сёлеше, татлы сагъыплагъа батыб талай заманны турду. Анисатны эрге баргъаны аны джети джукълаб эсинде да джокъду. Биреу келиб къызы Абреклагъа келинчик болуб тургъанын айтса да, ий-нанныкъ тюлдю. Кюлюб къоярыкъды. Мен аны кёрюрге, ауазын эшитирге кюсеб тургъанча, ол да аллыма къараб тура болур, деген оюм бла ётдюредн хар кюнюн, хар сагъатын. Тау джайлыкълардан къайтханлай, барыб, ол анга тюбемей къаллыкъ тюлдю. Элге тюшерик кюнюн, бир уллу ашхылыкъныча, ашыгъыб, тёзюмсюз сакълайды...

Джюрек сезимлерине асыры кючлю кетиб, Норий заманны къалай озгъанын да билмей къалды. Къара Къаяны башындан энишге созулуб келген къара булут устуккуну гокка хансха узалгъан бускаклары анга эс джыйдырдыла. Ол кёкге, сора тегерегине сескекли къарады. Болгъанын бары эрши къаралгъанын, булутла, огъурсуз чулгъанына, тау джитиле табадан уруб келгенлерин кёргенниде, джюрегине буз болмагъа эди деген къоркъуу кирди. «Къачда буз боллукъ тюлдю, бош кюркъама, не эсе да башха затды»,— деб ол кеси кесине кёл этерге да кюрешди.

Ёнге таулары куджур ишлерине ол тюртюле тургъанды да, тынгымы болуб къалалмады— сюрюуюне чабды. Алай а къойлары стауат таба бурур мадар табмады. Ёрге чыгъыб, малланы тёбеп айландыра башлагъанлай, бир хыны джел джетди, ызы бла да бурчакъ къатыш къаты джангур. Къараб-къарагъынчы болгъан къарангыгъа кёмюлдю: не тау, не джер, не къулакъ кёрюнмей къалды. Башларын джашырып ышыкъ табмай, бир-бирине къысылгъан къойлагъа хыны джел сюрюуючюлюк этиб тебреди. Норий, чот табсыз болургъа башлагъанын ангылаб, итин чакъырды. Сора къатында тургъанын эслегенинде, ахыр мадарын тауусхан адам тенгине айтханча:

— Добар, сен малланы джар таба джибермезге кюреш, мен, энишге сюреле эсем, бир кёрейим,— деб, аны

кёзлерине джити къарады да, къолу бла къая табаны кёргюздю.

Добар, Норий айтхандан джукъ айырды-айырмады эсе да, бир юре, бир, сынгсыгъанча, къуджур, къуру аны кесине ангылашышган таууш эте, неси кёргюзген джары угулуб кетди. Джаш, юсю джик-джигинне дери джибегенине, сууукъ джел санларына сингиб баргъанына да къарамай, бир къойлары аякларындан тарта, бир сюррей, сюрюуно аллын стауат таба бурургъа дыгалас этди. Алай а муратына джеталмады. Сюрюуб ары тюшюрген къойлары, ызларына къачыб, сюрюуге къошулуб тургъан болмаса, энишге энерге уамадыла. Ма аллай болумда Норий талай заманны къазауат этиб турду.

Насыбха, бу къыямат кёбге бармады. Терк джетгенича, дженгил да тохтады. Бир кесекден кюнню къыйыры кёрюндю, тегерек джарыды.

Норий, суу ырхыдан ёталмай тургъан бир бёлек къойну сюрюуге къошаргъа тебрегенниде, бу къач кёзюуде бузну алай огъурсуз джаугъанына кёлю бла уллу сейирсинди. Айланыб, къойлары бир джерге джыйды да тёбен тюшюрдю.

Кёб турмай Шамил бла Далхат да джетдиле.

— Саумуса, Норий?

— Сау болмай, меннге не боллукъду, Шамил?

— Къырыб къоя эди да. Быллай затны да ким кёргенди. Бу къыяматда къысылыр ышыкъ да табмай, дуняны азабын чекдинг, оллахий! Муну юсюнге къабла, сууукъдан ёлесе,— деб Шамил анга илашын берди.

— Мени къыйналгъаным ючюн хата джокъду.— Норий кенг таланы энишге кетиб баргъан сюрюуюно ызындан сагъышыла къарады.— Малланы терк санаргъа керекди. Аджашхан бар эсе да, билмейме.

«Игисагъан, къойла тас а бир болгъа эдиле. Сора кёрюр эдинг мен сеннге этген оюнну»,— деди ичинден Далхат. Джашха уа къайгъыргъанча сёлеширге кюрешди:

— Къойлагъа не боллукъду сора? Быллай кёзюуде къойла джукъгъа кетмейдиле, бир-бирине къысылыб къаладыла. Ариу, аджашханы бар эсе да, хата джокъду, табылырла. Кесинги хатасыз къалгъанынга къууаныб къой.

— Дагъыда санаб къойгъаныбыз игиди. Анда-мында къалыб, бёрю азыгъы болмасынла.

— Ой юююг кьурумагъан, не санагъанга кьалдынг? Солууунгу бир ал, керек болса, быланы артда да санарбыз,— деди биягъы Далхат.

— Огъай, Далхат, санаб кьойгъаныбыз игиди. Кърал малды, джетишмегени болуб, айыб алмайыкъ,— деди Шамил да.

Андан сора Далхат сёзге кьошулуб кюрешмеди. Кьойланы саналлыкъларын ашыгъыб сакълады. Таллайы тас бир болгъа эди, дегенлей барды кьонха дери да.

Сюрююню келтириб, кьой орунга джыйдыла да Шамил бла Далхат эшикни эки джаныша турдула. Норий да, кьолуна чыбыкъ алыб, малланы кьауум-кьауумгъа бёлюб, тышына кыстаб тебреди...

Санаб бошагъанларында, онбеш кьой джетмегени белгили болду. Дагъыда санадыла— дагъыда алай.

— Бир тюл, эки тюл, онбеш мал кьайда кьалгъан болур?— деб, Норий нёгерлерине мыдах къарады.— Тейри, тегерегиме кёз джетдире уа келгенме.

— Добар а кьайдады? — деб сорду Шамил.

— Ол да джокъ шойду,— деб сорду Норий кьайгъылы болду.— Хы, эсиме тюндю: аны кьойланы ызларында джар таба джиберген эдим. Добарны андан сора кёрмегенме. Джаны сау болуб, ол сюрюуден а кьаллыкъ тюлдю.

— Тохта, джашко, итиг адам тилин дамы ангылайды?— деб ышарды Далхат.

— Ангылайды, Далхат,— деди Норий анга, сора кьош тамадагъа айтды:— Шамил, мен эрлай джетиб, энтда алайгъа бир къараб келейим.

— Норий, сабыр бол, бусагъат бирге-бирге барайыкъ,— деди Шамил, терек бутакъгъа тагъылыб тургъан плащына узала.— Норий...

Алай а джаш сакълай турмады. Кьой орунда чыгъыб, ёрге айланыб кетди.

— Оллахий, адамны алындырлыкъды бу. «Ары чаб дегенлейиме, Добар чабыб кетди да... — деб агъартыргъа кюрешгенин кёрмейсе аны...

— Далхат, ингириде сабийни таулагъа кетгенин кёре тургъанлайынга, ызындан барыр, болушур оруна, былай сюелиб, алай рахат сёлеше, кеси аллынга ышара турургъа кьолунгдан кьалай келеди?

Кёзлерин терсине-тююне джибере, дагъыда чам этерге кюрешген болмаса, Далхат Норийни ызындан

тебреб кьалмады. Шамил, анга джити къараб турду да, кьолун силкиб, стауатдан чыгъыб кетди.

Къаллай бир айланды эсе да, Добарны атын ненча кере айтыб кычырды эсе да, ол джукъ эслемеди, джукъ эшитмеди. Сора ызына бурулуб кетди. Арыб келсе да, къараб Норийни юйде кёрмегенинде, дагъыда кьайгъылы болуб, ёрелеб тохтады:

— Бу заманга дери кьайда айланады экен?

— Кьайдам,— деди Далхат.

— Бу къарангы кече джыгъылыб-зат этиб, бир па-лахха кьалыр да...

Ол сёзле Далхатны джюрегин сылагъанча этдиле. «Тюз айтаса, палахха кьалыргъа тыйыншылды, анга алай керекди. Аны болумун кёрюб, сен да бир тюрленир эсенг а»,— дсб кеси кеси бла ичинден ушакъ этди.

— Да, не этебиз да?— деди Шамил, сёзюн андан ары бардыра.— Ол фанарь кибикни да алыб, аллына бир къарасанг а.

— Келе болур, тау ранлада аны излеб кьайдан табын.

Не этерик эди, Норийни аллына къарай Шамил кеси чыкъды. Кёб да турмай аны алыб келди. Аланы салпылашыб кьайтханларын кёргенинде, Далхат Норийни да джолу болмагъанын ангылады, ичинден таба-лагъан да этди.

Экинчи кюнюнде да табылмадыла малла бла ит.

— Джер джухтанча, была кьайры тас болдула?— деб Шамил нёгерлерине сагъышы къарады.— Чегет Башы таба баргъанмысыз?

— Ол джанында болсала, мен кёрлюк эдим,— деди Норий, ауазы шош чыгъа.— Терен Кьулакъгъа да къарадым. Ма алайда башындан тёнгереб, бир таш тийди да, бутуму чачыб кете эди. Акъырын чыкъгъан болур эдим, башында джукъ эслеялмадым. Къарангы да болгъан эди.

— Далхат, сен а кьалайгъа къарадынг?

Шамилни сорууу аны джунчутду. Ол, Терен Кьулакъгъа тюшюб баргъанлай, кьойланы да, Добарны да юслерине чыгъыб кьалгъан эди. Аны кёргенлей, болушлукъ этерин излегенча, ит да анга чабыб келген эди. Ары дери Добар Далхатха алай этмей эди. Бу джол а ол анга кесин ышыб да кёрген эди. Не келсин, Далхат не итни, не кьойланы хатерлерин этмеди. Ала-

гъа къараб тургъанлай, эртденбла Шамил анга айтхан сёзле тюшдюле эсине: «Далхат, Норий сен тюлдю, колхоз къойланы урлаб сатаргъа...» Артда Хаджосну да сагъынды. «Арабин, ол къарт эшек алай нек сёлеше эди экен?» — деб сагъыш этди Далхат. «Хы, ангыладым,— деди сора ол кеси кесине.— Алайды, алай. Была мени ызымдан ызлаб айланадыла. Былада джатмагъан аманлыкъ джокъ кёреме. Харам акъылларын табсыз болумгъа тюшгенлеринде билдириб къойдула... Мени джойдуругъа излеб... Тохтагъыз, меннге къургъан къабхангъызгъа мен сизни кесигизни тюшюрөйим... Джыйырма мал ючюн Хаджосха беш джыл бергендиле. Былайда уа... бир, эки, юч... онбеш мал барды...» Аны башына къуп-къуру къанлы джауну акъылына келирге боллыкъ оюм келди. Ол, кесини сагъышы бла кесини къыздыра, ёргеракъ чыкъды да, къачар къоянча, джан-джанына дженгил-дженгил къарай, андан, башырагъындан, ташланы тёнгеретирге дыгалас **этиб тебреди**

Амма, терекле ташланы бир къауумун ол джиберирге кюрешген жары барыгъа къоймадыла. Сора малланы да, итти да къалай къырыб кетерге билмей, тегерегине къарай тургъанлай, тюб джанындан аны таба келген бир адамны кёрдю. Ким болгъанын билалмады. Аны эслегенлей, мени кёрюбюм къойду экен деб, борбайлары къыйыла, бугъунчакъ ойпагъан сабийча, ийилиб, чырпылашы ичи бла къошлары таба бурулуб кетди.

Энди Норий Терен Къулакъны сагъышнганында, ол къайгъылы болду. «Сора ол тюбюндеп ёрге чыгъыб келген бу аман болгъанды. Ташланы мен тёнгеретгеними эсегенмиди экен? Мени къакъгъанча нек сёлешеди?» — деб сагъыш эте, ол кёз къыйыры бла Норийге къарады. Сора аны кеси сагъышына батыб тургъанын кёргенинде, джюрегини къайгъысы кетиб, сабыр халда сёлешди:

— Мен да ол тегерекледе айланганма, Шамил.

— Сора тамбла бу джанына къараргъа керекди,— деди къош тамада, ёрге тура.— Сиз джатыгъыз да джукълагъыз, мен гёзетге барайым.

— Тейри, энди аланы излегенден хайыр болмаз.

— Нек?— деб Шамил, ызына бурулуб, Далхатха къарады.

— Не эсе да мен энди аланы табыллыкъларына ий-

паналмайма. Эки кюн болду биз излегенли. Табыллыкъ болсала, андан бери табыллыкъ эдиле.

— Онбеш къой саламгъа тюшген ийне тюлдю. Бары да табылмасала да, бир къаууму табылыргъа керекдиле,— деб сёз къошду Норий да.

— Ай, къайдам,— деди дагъыда Далхат.

— Табылмасала, не этерикбиз, колхозгъа багъаларын телербиз.

Къош тамаданы алай айтханын джаратды болмаз, Далхат, кесине табсыз кёзюуде этиучюсюча, эринлерин чюйюрдю.

— Къалай сюйсегиз, алай этигиз, мен бир капек телер къарыуум джокъду,— деди сора ол, тешииб орунга кире.

«Къалай эки бетли адамды бу адам. Малла ючюн сёз къозгъагъан болса, аны джууабын мен огъуна берирме деб туруб, чотну табсызча кёргенинде, бир джанында къалыб кетерге излейди», — деб чамланды Норий анга ичинден.

— Кёлюнго бас, теле деб, сени джагъангдан киши алмайды. Телерге керек болса, Норий бла мен огъуна телербиз.

Андан сора Далхат малланы юсюнден сёз къозгъаб кюрешмедди. Орундукъда къабыргъа джанына айланыб, шум болду. «Ол кесек заманчыкъгъа джукълабмы къалды?» — деб сейирсинди Шамил, аны таба къарай.

Огъай, Далхат джукъламайды. Башы джастыкъгъа тийгенлей, аны алай джукълаб къалыр рахатлыгъы джокъду. Ол онбеш малны Тау артына ётдюрюр къайгъы этмегенине неда ташланы адамыча тёнгеретиб, къоюн, итти да къырыб кетмегенине ичинден кюе джатады. «Алай болса да къайгъырмаз. Аллах айтса, мен тамбла аланы оноуларып этмей къоймазма», — дейди. Терен Къулакъда кёрген адамыны юсюнден да сагъыш этеди. Ким эди ол. Керти да Норий болурму эди? Им-молат джамникми эди огъесе? Огъай, ол болса, танырыкъ эдим. Норий да тюл эди. Ким эсе да башха адам эди. Ол мени таныдымы экен? Эшта, таныялгъан болмаз. Ол мени эсегинчи, мен аны кёрюб къойдум да...» Далхат, эсгермей, арт сёзлерин тышындан айтыб джиберди.

— Бу не дейди, Норий?

— Къайдам, ким эсе да муну эсегинчи, бу...

Шамил бла Норийни бир-бирине айтханларын эшитиб, Далхат, бери бурулуб, алагъа сескекли къарады:

— Ким?

— Сен,— деди Шамил.

— Мен не?

— Къайдам, ким эсе да сени эслегинчи, сен аны кёрюб кёюб, не эсе да этгенча бир затланы айтаса.

— Хы-ы,— деди Далхат, джунчуб.— Неме... Тюшом-де кёйлану ызларыдан бара тургъанлайыма, тюз аллыма бир уллу къара джылан чыгыб къалды да... Насыбыма, ол мени эслегинчи, мен аны кёрюб кёйдум да, таягъым бла башына уруб, сойландырыб кетдим.

— Да, хайыр болсун тюшонг. Таб джатмай, бастырыкъланган этген болурса. Джастыгынгы ёргеракъ сал,— деди Шамил. Ичинден а сейирсинди: «Къач кёзюуде тауда джылан тюбемей шойду да. Тюнюнде кёрмегенин тюшонде кёрючю къалай болду?»

Шамил гёзет этерге кетгенде сора да джукълаб къалалмады Норий. Ойнагъанмы этесе, малла, суйген ити тас болгъанлары бир джанындан, Далхатны хаман аны къагъаргъа кюрешгени, кёйлану кесинг къымгъанса дерге излеб тургъаны экинчи джанындан тюртуб, анга кёз къысаргъа кёймайдыла. Башып сагъыша алдыргъанлай турадыла: «Малланы багъаларын теллер эдим. Добаргъа къалай этейим? Не уа мен аланы кишиге сатмагъашымы Далхатха къалай ангылатайым?»

Ит юрген, ит чабхан таууш эшитсе, Добармы келди экен деб, чартлаб арбазгъа чыгъады. Тёгерекге къараб къайтады. Сора джангыдан биягъы сагъышына сишгеди: «Джардан къюлюб кетмеген эселе, была не болдула? Энди уа къайры барайым, къайда излейим?»

Джаны сау болса, Добар къошха къайтмай къалыкъ тюл эди. Сора къайгъылы болмай да не этсин?

Гёзетде тургъан Шамилни халы да Норийни халындан алакат тюлдю. Кёйлану ызындан ненча джыл айлана эсе да, бир ызгъа анча малы аджашыб билмейди. Аны пенсиягъа хазырланганын мараб тургъанча, былай болуб къалгъанына бир къара. Энди колхоз тамадалагъа бетин къалай кёрюзюрюкдю?

Дагъыда Норий эшикке чыкгъаны сайып, аны къатына чакъырыб, кёл этерге кюрешеди.

— Норий, малла да, итинг да табылмай къалыкъ тюлдюле. Былай къайгъы этиб айланма да, джат да джукъла. Тамбла, эртдерек туруб, энтда тёгерекге иги къараргъа керекди,— деб ашыргъанды джашны джарым сагъатын мындан алгъа да. Джукълай болур, андан бери ол бери чыгыб кёрюнмейди.

Ашхам къарангы болуб, сахар кечеги чыракъларын джандыргъанды. Анисат, эт хычыла этеме деб, тылы басыб кюрешеди. Абрек да бош турмайды. Эки дженгин ёрге къайырыб, полланы джууады.

— Энди уа мен этер джумушунг бармыды?— деб сорду ол бир заманда Анисатха.

— Полланы джуууб бошадынгмы?

— Бошадым.

— Солу, энди сен этер зат джокъду.

«Ичгичиди, бошбоюнду. хауле айланган джашды, деб Фаризат да, башхала да суймегенликден айта кёре эдим. Неси да бек игиди. Мадары болса, мени кёгъыш этди Анисат, эрине биягъышлай суйюшоб къарай. Шахарда хар ким да сукъланыб тургъан юдегиге келли болуб келгенине джангыдан къууанды, кесин дуньяда эм насыблы тиширюгъа санады. Абрекге тюбетиб, быллай эркин джашаугъа чыгъартханы ючюп, джазыууна да шукур этери келди. «Мынга келгениме чырт ёкюнор джерим джокъду. Бизнича, бир-бирине бал бла джауча джагъылыб джашагъан ким барды?»

Абрек анга не эсе да айта тегрегенлей, сенчаны эшиги ачылыб, ким эсе да таууш этди.

— Къычыргъанмы барды?— деб, Анисат, тылы джугъу къюларын столда акъ бусхулгъа сюртюб, ары чыкды. Юсюнде морсыман къатапа костюмю бла орта бойлу, токъ, башыны чачы джукъаргъан бир джаш сюеле эди уллу къара портфели бла.

— Келли, Абрек юдемиди?

— Кел, юдеди,— деди да Анисат, ары бурулуб, эрине таууш этди.— Сени излеген барды.

— Кимди?— Абрек сенчагъа чыкды.— Пахат, сенмисе? Кириб келмей, былай эте нек тураса? Бери ёт.

— Ишгир ашхы болсун, келли.— Пахат, ичгери атлаб, Анисат бла саламлашды.

— Ашхылыкъ кёрюгюз.

— Анисат, бу ким болгъанын билемисе?— деб Абрек, ызына бурулуб, къатынына ышарыб къарады да, Пахатны саламлашыргъа тутхан къолун джибермегенлей, ич юйге кийирди.— Пахатды! Мен сенге хаман хапарын айтыб туруучу Пахат теңгим буду. Бизни нисти-тутда ишлегенлени ичинде да, бёлюмде ишлегенлени

ичинде да не джаны бла да мынга джетген инженер джокъду. Онда артыкъ проектни авторуду.

— Онтогъуз проектни,— деб тюзетди Пахат.— Хазырлаб тургъанларым да аллай бир болурла.

— Ала да сюзюлгендиле. Барып да джаратхандыла. Кёб турмай...

— Абрек, кьойчу, мен бери кесими махтатыргъа деб келмегенме,— деб керпесленди Пахат.— Келин, сизни кьууанчыгъыз болгъан замаңда мен тышында эдим...

— Айтханма, биледи. Не джаны бла да бек асылу адамса. Сау бол, кёб джаша,— деди Абрек, аны ауузуна чабыб, сёзюн бёле.

Эрини ахыр сёзлерини магъаналарын айгыламады Анисат. «Сау бол», «Кёб джаша» деб не ючюн айтханлыгъыды?»— деб сагъышланды ол. Абрек ючюн таб Пахатны аллында ыйлыгъыры да келди.

— Институтда бир ишим болуб, кечге къалыб кетгенме да, келнини да бир тапыйым, Абрек шохум не эте тура эсе да, бир кёре барайым деб къайтханма.— Пахат, портфелинден бир конфет коробканы чыгъарыб, тенгини юй бийчесине узатды, столгъа да эки аракъы шышаны салды.— Къысхасы, келин, кьурулай келиб къалгъаным ючюн айыб этме.

— Сора нек этеди айыб?— деди Абрек.— Сен тиширью тюл шойса да къолтукъ-къоюн бла келирге. Бу шышаланы да бош излеб айланганса. Бизде да табыллыкъ эдиле.

Бир кесекден Анисат столгъа хант джарашдырды.

— Сен да олтур, келин,— деди Пахат, ёзге юй бийче унамады. Андан сора къонакъ да аны къысыб кюрешмедн.

Ол, джаңгы юйдегиге алгъын этиб, Минги Тауну мийиклиги чакълы бир насыб, Шош океанны кенглиги тенгли бир игилик, кючлю кийик саулукъ теджеб, Абрекни рюмкасына кесиникин уруб зыңгырдатды. Андан сора кюеу бла келинни къартлары ючюн ичдиле. Дагъыда табдыла рюмкалары кёлтюрюр алгъышла. Алай эте келиб, джашла экинчи шышагъа кёчдиоле...

Аланы аракъыгъа алай батыб баргъанларын Анисат, ушатмады эсе да, асыры сан этмедн. Джюрегин биягъы кьууанчы — бу юйге келин болгъаны ючюн кьуанчы — кючлеб тура эди. Иги да дейсе, ол баш билими болгъан, проект институтда инженер болуб ишлеген джашха баргъанды. Хар неси да бек игиди. Талай

джылдан Анисат кеси да, институтну бошаб, диплом алыб чыгъарыкъды. Сора...

Ол алай татлы сагъышлагъа сингиб тургъанлай, Пахат чакъырды аны:

— Келин.

— Не?

— Мени халал тенгим ючюн бучукъну тартаргъа керексе, ансы разы боллукъ тюлме,— деб Пахат, аракъы кьуюб, рюмкины Анисатха узатды.

— Анисат, ал да уртла да джибер. Нек кесинги бир джанына тартаса? Джукъ да болмаз, кьоркъма,— деб сёз кьошду Абрек да.

— Ичмесенг, кёлом къаллыкъды. Ма, иги джанымча, ары ал да бу сауутчукъну бошатыб бер. Мени тенгим, сени баш иенг ючюн тартхан сагъатда кесинги керн тутаргъа нек излейсе? Сакълатма, марджа.

Не этерик эди, ол рюмкины алды. Енге Пахат кесини рюмкасын ашыкъына неча кере къагъышдырыб кюрешди эсе да, Анисат аракъыны ауузуна тийиррге унамады. Кьонакъ, анга ёпкелегенча этиб, Абрекге бурулду:

— Тенгим, кьарыуубуз джетмесе, не этериксе. Кьойдукъ аны. Ишингде, джашауунгда да энчи сокъмагъынг кенгере, узундан узун бола барсын. Ма аны ючюн ичейик.

— Кёб джаша, кьарнаш.— Абрек, кьонагъыны ызындан рюмкины ичиндегин лыкъ деб джудду да, ауузуна да джукъ къабмагъанлай, сол кьолу бла Пахатны бойпундан кьучакълады.— Аллах айтса, кенгерген да этер, узун да болур. Ма кёрюрсе, мындан ары мен ёгюзча ишлерикме. Бу замаң дегенинги бир кесек дыккылыкъ этеди, ансы...

— Замаң керек эсе, пожарниклени командасына кир.

— Хыликке этсенг да, пожарник болуб, бир илму иш бла кюреширге огъай дерик тюл эдим.

— Джазма десенг, илму иш мында да джазарыкъса. Кабинетинг бар, столунг бар, не джетмейди? Проект салыудан планынгы толтур да, ишинги эт да тур.

— Айхай, борчунгу толтургъандан сора, кабинетде башха зат бла кюреширге мадарынг болса уа. Ол аманны бёлюмге тамада этиб къайдан салдыгъыз эсе да, чертёж линейка бла къаламдан сора кьолунга башха зат алгъанлай, къычырыкъ этеди да тебрейди. Бюгюн Ансар да бир бек ачыу этгенди.

Абрек институтну адамларыны юслеринден хапар

айтханлай тура эди да, Анисат анда ишлегеплени кё-
бюсюню атып, не кьуллукьда ишлегенин бек иги биле
эди. Сора Ансарны аты сагьынылгьанында, ол сёз бё-
люмню тамадасыны заместителени юсюнден баргьашын
ангылады. Кеси да джашлагьа кьулакь ийди.

— Ол а не дейди?

Абрек, не эсе да айта тебреди да, кьатыны кьараб
тургьанын эслегенинде, кёзю-кьашы бла кёргюзюб, аны
бирси юйге ашырды. Сора ол ары кетгенинде, теигине
бурулду:

— Тюнене экибиз этген проектни ызына кьайтар-
гьанды.

— Нек?

— Бусагьат заманны излемине келишмейди деб. Не-
си келишмейди дегенинде, Пахатха сор, ол айтыркь-
ды, дегенди. Анга нек сорургьа керекме дегенинде, про-
ектни автору олду, кьалайында неси джетишмегенин
ол кеси ангыларыкьды, дегенди.

Кертисинде да, проектни Пахат салгьан эди, ол
ишин билген адам эди. «Абрек бек алаамат проект сал-
гьанды. Мен бек джаратханма. Анда-мында кемликчик-
лерин тюзетирге да болушханма»,—деб проектни авто-
ру кеси болгьанын сездириб кьойгьан эди Ансаргьа да.

— Сёлешмеге кьой, шохум,—деди Пахат, кьолун
силке.— Аны ючюн сени ненг кьорайды? Чыртда сан эт-
ме да кьой.

— Сейирсе сен. Хар сёлешгени сайын, Абрек, сен
бери джангылыб тюшгөнсе, кесинги да, бизни да алда-
ма да, башха иш изле, деб турса, сан этмей кьалай кьо-
рыкьса?

— Кесингсе терс, шохум,—деди Пахат, ачыулу тюр-
сюн алыб.

— Нек болама терс?

— Сыйынгы сакьлай билмейсе. Менге этерик бол-
гьа эди алай. Мен аны, тамадагьа айтыб, джанын ал-
дырыр эдим.

— Мудалифни да андан алааматлыгы джокьду. Ала
экиси да бир чапракьгьа...

— Билеме,—деди Пахат.— Алай болса да ол аны
сыймейди. Аны юсюнден меннге кёб кере ачыкь айтхан-
ды. Ансаргьа не сылтау бла илинирге билмей турады.
Ишлерге кьоймайды, хаман былай этеди да турады деб
баргьанлайынга, юйюн кьурутурукьду. Сеннге да уру
кьазыб кьорешеди, абындырыгьа излейди, деб кьош-
санг а...—Пахат биягы шышагьа узалды.

— Аланы экисини да орунларын табдырыгьа ке-
ректи,—деб хыршыланды Абрек.— ансы озуб тебрен-
диле.

— Ол айтханында магьана барды. Кьартны кьула-
гьына шыбырдаб кьойсанг, ол билликди не этерин, ким
бла сёлеширин. Сора кёрюсе аякьлары бузда кьалай
баргьанларын. Хапарлагьа кёре, экисини оноулары да
этилиб бошалгьанды.

— Ким кьартны?

— Амырбийни, атангы.

— Айтханын кертимиди?

— Кертиди. Бир сёз джетдириллиги кьалыб турады.

— Оллахий-билляхий, де!

— Десенг, демесенг да, алайды,—деб, Пахат рюм-
каланы бирин Абрекге берди, бирин да кеси алды.—
Тарт, кьарнаш.

— Сора, эртде джаш айтханлай, шарыуалары битиб
турады? Оллахий-билляхий, бек кьууандырдынг. Муда-
лифни кьыстасала, тамадагьа кимни саллыкьдыла экен?
Ол орунга сенден тыйыншлы уа джокьду.

Пахат джууаб кьайтармады. «Алайсыз да мени сал-
лыкьдыла», дегенча этиб кьойду.

— Айтханынгы мычымай джашауда кёрейик, те-
нгим,—деб, Абрек рюмканы тюбюн ёрге айландырды.

Джашла андан сора да кёб сёлешдиле. Не инсти-
тутда, не бёлюмде ала сагьырмагьан адам кьалмады.
Аны бла тенгле столдан турдула.

— Кечегиде кьайры барлыкьса? Бюгече бизде кьал,
—деб кьорешди Анисат Пахатха, алай а унаталмады.

Абрек а не эсе да аны тыяргьа излемеди. Ол халны
сезгенинде, Анисат да андан кьаты болалмады. Ичин-
ден а сейирсинди: «Была, айтханларыча, бир-бирине
халал тенгле эселе, бу мынга былай сууукь некди?»

Артада Абрек Пахатны ашырыб келгенинде, Анисат
анга сорду:

— Ол джашны мында нек кьалдырмадынг? Джаша-
гьан джери узакь эсе, кечегиде кьалай барлыкьды?

— Бир да кьоркьма, аджашыб кетерик тюлдю. Мын-
да аны танымагьан джокьду.

— Алай болса да бош джибериб кьойдунг. Эсириб
тургьан адам не болады, не кьалады.

Не, эсе да Абрек кьатыныны айтханын джаратмады.

— Аны оноуун этгенин кьой да, столунгу джый,—
деб, бирси бёлмеге кириб кетди.

Эртденбласында Кемисхан салды да келди. Кече

Анисат сенчагыа чыгырыб кьойгъан шышаланы кѣргенлей, бети тюрлениб сорду:

— Келин, была не затладыла?

— Джашынг бла тенги ичгендиле.

Кемисхан, кѣзлерин шышаладан бери алыб, Анисатха къарады:

— Ким тенги?

— Пахат деб институтда биргессине ишлеген джаш.

— Абрек къайдады?

— Бирси юйдеди, алкъын турмагъанды.

Олсагъатлай Кемисхан, ачылуу тюрсион алыб, джашына кирди. Бираздан аны Абрекге кычырыб сѣлешгени эшитилди. «Бу джолдан сора ол бери басмасын ансы, тамадаларыгъызгъа барыб, экинчи бир-биринге къарамазча этерикме»,— деген сѣзле чалышдыла Анисатны къулагына. «Анасындан кьоркьуб къалдырмагъан кѣреме кече Пахатны мында»,— деб, кѣлюне алай келе, ол юйшо джыар къайгыгъа кирди.

— Энди аракъыны аузуна салса, меннге билдирмей кьойма, келин,— деди Кемисхан, бир кесскден бери чыкьгъанында да.— Ол Пахат деген ичгичини уа юйонге басдырма. Келгени болса, кыстаб джибер.

Анасы кетгенлей. Абрек къатынына учду. Анама тил этгенсе деб, анга айтмагъаны къалмады. Ол кюннге дери эрини алай ачыуланыб сѣлешгенин кѣрген да, эшитген да этмеген эди. Сора, сейирсиниб, анга битиб тохтагъан болмаса, Анисат кесин ариулаб кюрешмедди. Тишируну, аузундан сѣз чыгъармай, алай шош къараб тургъаны Абрекни ачыуун андан да бек келтирди.

— Тохта, мен аны сеннге къайтармай кьоймам,— деб, эшикни къаты уруб, чыгыб кетди.

Терслиги болмагъанлай айтылгъан ачы сѣзле Анисатны джюрегин бютюн уллу къыйнадыла. Ол, орундукъгъа бауурундан тюшюб, ичин тартыб джылай къалды.

36

Норий кечени джукъусуз ашырды. Эртденбласында эрте туруб кийинди да, атха миниб, кьойланы излерге кетди. Сырлагъа, дуппулагъа чыгыб, ъзенлеге, къулакълагъа къарай, кѣб айланды. Далхат къарагъанма дегенликке, энтда бир кѣз джетдире кетейим деб, ол ахырында Терен Къулакъ таба бурулду. Аны башына чыкьгъанында, атындан тюшюб, къаяны эрнине

джууукъ келди. «Добар! Добар! Дѣ-ба-а-ар!»— деб тѣбен айланыб кычырды. Джашны тауушу, къаядан къаягъа къайтарылыб айтыла, бютеу къулакъны зынгырдатды.

Сора тѣгерекни шошлукъ кючлер-кючлемез, Норийге джууаб этгенча, андан, тюбюндеп, ит юргеннге ушаш бир тунакы ауазла эшитилдиле. «Итми юрдю экен?— деди ол кеси кесине, джюреги къаты-къаты уруб, энишге къарай.— Добар болурму? Добар, Доба-а-а-р!»

Дагыда чыкьды биягъы таууш. Энди Норий ол таууш ит юрген таууш болгъанын кесин эшитди. Добаргъа кычыргъанын тохтатмагъанлай, абын-сюрюн эте, бир джерден бир джерге чынгай да терекден тута, энишге гузаба тюшюб башлады. Ол барыуун сериюн этмегенлей, иги кесек джол кьоратды. Бир заманда тюбюндеп ташдан ташха секире, атылыб келген Добарны эследи. Борбайлары кыйылгъанча болуб, андан ары атлам эталмады. Ёзге итип ийпакълаб чакьыргъанын тохтатмады. Ол алай этиб орнуидан тебалмай тургъанлай, Добар, джетиб, аны юсюне чыгады. Норий аны тенгинча къучакълаб, тансыкълады. Джюрегинде болгъан арну сѣзлени айтыргъа кюрешди:

— Добарчыгъым... Джанчыгъым, мен сеннге ийнама, табдым сени! Кьойла уа къайдадыла?

Норийни айханына ити бир кесек заманчыкъны тынгылаб турду. Сора бир сейир тюрлю кюч бла аны къучагъындан кесин бошлатыб, бир джанына эки кере чынгады да, терк бери бурулуб, джылагъан адамча, сынгый, джашха кѣзлерин джандырыб тохтады. Норий анга дагыда арну сѣзле айтыргъа, эркететирге кюрешди. Ёзге ит аланы эшитмедди. Ары бурулуб, энишге тюшюб кетди. Джаш ызындан атлады. Келсе,— онбеш кьой да юч джанындан кысыр къаяла кюршалаб тургъан талачыкьда джарашыб рахат отлай тура.

— Аперим, Добар, аперим. Сен болмасанг, была бѣрю азыгъы болуб къалыргъа тебреген эдиле... Далхат, табарыкъ тюлсюз, дей эди да. Энди нечикди?— деди ол, къатына барыб, аны башын сыларгъа узала.

Ит а башын сылатыргъа унамады. Бир джанына джанлаб кетди. Джаш сейирсинди: «Арабин, бу былай нек этеди?» Сора, чурумун ангылаб, тутуб, кѣзлерине джылы къарады:

— Заманында излеб табмагъаным ючюн сени мен-

ден кѣлюнг кьала эсе да, тюз кьалады. Былайгъа келирге билмей, мен телибаш терс джанына барыб айланганма. Кеч, тенгим.

Айтханындан кѣл табыб, андан тансыгъын алыргъа излегенча, Добар джашха кесиш ышыды. Алай а асыры бек да илешмеди. Бурулуб аны бетине кьарамагъанлай, ол берген эт кесек бла гырджын кесекни ауузуна кьабыб, арлакыгъа барыб ашады. Итти халисинде Норийге кѣлкьалды болгъандан эсе, аны аллында кеси терс болгъанын билдирирге излегенча бир шарт эслене эди.

— Кел, Добар, бара барайыкъ. Шамил да, Далхат да аллыбызгъа кьараб турадыла. Малланы табыб келгенибизни кѣрселе, бек кьууаныкъдыла, сениге уллу бюсюреу этерикдиле. Аперим болгъанса, кел,— деб Норий, кьойланы аллына сюре, ѳрге айланды. Добар да аны ызындан тебреди.

Ала кьошха джетгенлеринде, Шамил сюрюню сыртны ѳрге айландырыб бара эди. Ол Норийни малла бла келгенин кѣрдю.

— Далхат, бери кьайт. Норий кьойланы табыб келеди,— деб дуппурдан энишге айланыб кьычырда да, кьошха чабды. Бир кесекден джан солуу эте джетди.

Бусагъатда Далхат, былайгъа келмез ючюн, кьайры да барлыкъ эди. Алай а анда кьалыб кеталмады. Шамилни ызындан ол да келди. Анга Добар эрши кьарады. Ол, аны алай нек этгенин сезди болур, анга джукъ айтмады. Бу джол да мураты толмай кьалгъаныша ичинден кюе турса да, кесин малланы табылгъанларына кьууанганча ышартыб, Шамилни ауузуна чаба, халпар соруб тебреди:

— Кьайда табдынг, джашко?

— Терен Кьулакьда.

— Терен Кьулакьдамы?

— Хо.

— Сора тюнене ингирде мен быланы кьалай кѣрмей кетгенме?

— Аны уа, Далхат, кесингден сор.

— Алаң, сени менден кѣлюнг кьалыб тура кѣреме. Меннге бош кѣлкьалды боласа, кьарнаш. Ауузум айтханлыкьгъа, мени сениге тюк чакьлы бир харамлыгъым джокьду. Аллах ѳмюрюнгю... бек иги джашса. Быланы табыб келгенинге да бек кьууандым. Тѣлеулюк болур джерибизде... Кьысхасы, молодец, кьарнашчыкъ... Ша-

мил, оллахий, мен быланы табыллыкьларын сезиб тура эдим. Тюшюмде да кѣрген эдим.

— Да, кьайдам, тюнене уа былай сѣлешмей эдинг,— деди Шамил, анга кьараб туруб, джашха бурула.— Бары да табылдыламы?

— Хо, ючюсюно бирер арт аягы сыныб тура болур дейме, ансы бары да бардыла.

— Сора не болгъан болур?

«Ол кьадар ташны джибергенimde да, кьуру ючюсюнеми тийгенди?»— деб ичинден сейирсинди Далхат.

— Къаядан-затдан кетиб сындыргъан болурла.— деди ол, Норий не эсе да айта тебрегенлей, ауузуна чабыб, сѣзюн бѣле.— Аякьлары ючюн хата джокьду, кьараб-кьарагъынчы сау болуб кьалырла. Табылгъанларына кьууаныб кьююгуз. Норий, кьайда ол байлаулары да, кьангачыкьланы да былай келтирчи: ахырда да сыниган джерлерин бир байлаб кьояйым.

Норий юйге кирди.

— Норий табаллыкъ болмаз, мен аланы кьайры эсе да салгъан эдим,— деб Шамил да аны ызындан барды.

Далхат кеси кьалгъанында, аллына атлаб, стауатны бир кьыйырында хансны джукькьаргъа кюрешген кьойла таба тебреди. Олсагъатлай Добар, ашагъанын да кьююб, эки кьулагъын тургъузуб тохтады. Сора Далхат кьойлагъа бурулуб, аланы бирин тутаргъа ийилгенлей, джетиб, аны дженгине кьадалды.

— Шамил! Шамил!— деб Далхат, сыртындан джатыб, кесин итден кьоруулай, хахайны басды.— Шамил!.. Хир, Добар, хир!

Шамил юйден чартлаб чыкъды.

— Добар! Добар! Хир!— деб кьычыра, ол ала таба чабды.— Добар, ары кет!

Алай а ит, Далхатны сойреб кетерге излегенча, дженгинден тартаргъа кюрешген болмаса, аны джиберарге унамады. Туура ол кѣзюуде Норий да джетди. Добарны кьошчу негеринден айырыб, бир джанына джакьлады. Далхат, бютеу санлары бирден кьалтырай, бети да акъ учхун болуб, секириб ѳрге турду.

— Джугъунгу ачытдымы?

Шамилни сорууна джууаб этмеди ол. Ауузу от чагъа, юйге чабды.

— Къабхан-зат этген эсе, йод джакьаргъа керекди,— дей, кьарт да аны ызындан юйге кирди.— Далхат, не излейсе? Йод керек эсе, былайда кьууушчукьдады. Ма, мен алыб берейим.

— Итими кыанын ичгени кѣлюне джетмей, энди кесиме да чабыб тебрегенди бу кирли. Бусагыатдан мен аны...— Далхат шкокну джерледи, сора арбазгъа чыгыб, аны алагъа тутду.— Джаш, алайдан ары тур!

— Далхат, шкок бла ойнама,— деди Норий, итини кыатына сюеле.— Ол сеннге оюнчакъ тюлдю. Эшитемисе, Далхат?

— Менден, адамдан, сеннге ит багыалыды. Аман кыатынча, джаншай турма да ары джанла, эшитемисе? Кет дегенни ангыла, алай тюлмюдю, экинги да бирден агъызырыкъма. Сен да кыанымы кѣб ичгенсе. — Далхат, джаныуар халгъа кириб, эрни кычырды. Аланы экин да ышаннга алыб, самналдан басаргъа хазыр болду.

Шамил, кыуушчукъда йод шышачыкыны табыб, бери бурулуб кьараса,— Далхат юйде джокъ. Сора ол, аны излей, эшикден кьарады. Алай кьарагыаны бла Далхатны Норий бла Добаргъа шкокну быргысын айлапдырыб тургъанына кьараб кьалгъанында, бир кесек абзырады.

— Далхат, алышыб айланмай эсенг. не этесе?— деб ачы кычырыргъа кюрешди, алай а тамагы кьургъакъсыгъандан таууну иги эшитилмеди. Далхат да анга эс бѣлмеди.— Далхат, отму ашагыанса, юйюнг кьургъан? Шкокну быргысын аладан ары бур, кьан джау-дураса!

— Шамил, меннге джекирме да, бу бужманы итни кыатындан ары кьорат, ансы экисни да бирден уруб, джерге кьаблайма!

Къарт дагыда кычырды, дарманланы джерге салама деб шылгенлей, абыныб, бауурудан да джыгъылды. Дагыда биягъы хахайны баса тургъанлай, ѳрге кьобуб, орчагъа чабаргъа дыгалас этди.

— Тохта дейме да. Далхат! Ойнама, сеннге айтама. Къабынгдан чыкъма.— Ол, абын-сююн эте, джетиб, глоч таягъы бла шкокну быргысыны тюбюнден ѳрге урду, сол кьолу бла имбашларындан кесине тартыб, сауутну сыйырыргъа дыгалас этди. Алай а Далхат анга бой бермеди. Биягъы шкокну джаш бла итге бурургъа кюрешди. Къарт эки кьолу бла сауутдан кьаты тутду. Къазауатны кѣжоуюнде фашист солдат бла джагъалашханы эсипе тошоб, шкокну сампалына кьадалды. Ачы таууш болгъанын зынгырлатды. Далхат абзырагъанча этгенлей, аны джерге джыгъа, шкокну буруб, тартыб алды.

— Ангысыз ит, бу джолдан сора былай этсенг, эшитмедим деме.

Далхат дагыда кьош тамадагъа кьайырылыргъа кюрешди:

— Джанынг саулай кесинги бу аманнга ашатмы дейсе?! Огъай, кѣзлерим джана тургъанлай, мен кесими мынга мыллык этдириб кьоярыкъ тюлме. Бююн былай этген, тамбла адамны бѣрюча кесиб кетерге да артына турлукъ тюлдю.

Кьош тамада, Далхатха кьараб туруб, кьарамын итге бурду. Добар Далхатны суймейди, алай а ѳмюрде былай этмегенди. Бююн а кьараб туруб, аякълары сынган кьойлагъа баргъанлай, анга былай нек этди?

— Далхат, бу кьойлагъа сени хатанг джетген болурму?— деб Шамил Далхатха джити кьарады.

— Сора мени алагъа не хатам джестерге боллукъду? Нелени саудырайса сен?— деб джапды Далхат.

— Хатанг тиймеген эсс, ары дери шош туруб, аякълары сынган малланы кьатларына баргъанлайынга, юсюнге атылыб нек тохтады?

Далхат дагыда кьош тамадагъа джекирирге умут этди. Амма аузуна сѣз келмеди. Шамилге зукку кьарагыаны бла кьалыб кетди.

37

Кыатыныны тюрсюню кѣзюне эрши кѣрюноб, асыры ачудан джюреги джарыла, Абрек орамгъа чыкъды. Институтха джетиб, Пахатха ичин тѣксе, ачыу сѣнгерин биледи. Сора кызыууракъ барыргъа кюрешди. Ингирде да ызына кьайтмазгъады акылы. Къайда кьаллыгъын а билмейди. Бусагыатда аны юсюнден сэгъыш да этмейди. Ёнге Анисатны кѣрмез ючюн, аны бла бир юйде джашамаз ючюн, неге да хазырды. Таб, кьайры болса да кетиб кьалыргъа да. «Тохта, ашыкъмасын, мен аны анама экинчи тил этмезча этерме»,— деб хыршыланады. Аузуна уруб, тишлерин ичине кьуймагынына сокьуранады.

Алай ачыуланыб бара тургъанлай, аны ызындан кимни эсе да джумушакъ, алдыр тиширью ауазы эшитилди: — Абрек!

Джаш аны ауазын Анисатны ауазына ушатды. Эшитмегенча этиб, кетиб кьалыры келди. Алай а таукеллиги джетмеди. «Арабин, не дерикди экен? Бир ишексиз, ана-

ма тил этгенине сокъуранганын айтыргъа чабыб келеди. Былай бир джетсин, мен аны сокъуранганын чыгъарайым...»—Абрек, кеси сагъышы бла кесин кыздыра, терк ызына бурулуб, таууш эшитилген джары къарады. Сора Лизаны кѣрюб, сейир болду: «Энди мынга уа не керекди?» Анисатны келтиргенден сора ол аны джокъламазгъа, ол джашагъац юй таба басмазгъа ант этген эди. «Лиза, мындан ары сени бла мен тын адамлабыз. Сен мени танымайса, мен да сени танымайма. Экибизге да алай игиди»,—деген эди кесине да. «Танымагъаным, билмегеним сен огъуна бол»,—деб Лиза да бюсюреусюз этиб кетген эди. Ёнге Пахатдан анга салам айтдыргъанлай туруучан эди. Бир джолда Анисат бла киногъа келиб, театргъа кириб бара тургъанлай, Абрекни ызындан джетиб, тансыкъ болуб, аллына къараб тургъанын къулагъына шыбырдаб да кетген эди. Къатларында сѣлешген адамла кѣб эдиле да, Анисат аны айтханын эшитмеген эди ансы, башы палахха къалыргъа тебреген эди.

Башха заманда, башха болумда Абрек сакълай турлукъ тюл эди аны. Бурулуб кетерик эди. Бу джол а джанлаб кеталмады. Кѣзюн-къашын тойюб, алай сирелиб тохтады.

— Салам,—деб Лиза, орта сюекли, уллу ёшноило, тѣгерекбет чырайлы тиширюу, келиб, таб ышара, Абрекге акъ, джумушакъ къолун узатды.

— Салам,—деб Абрек аны къолун тутду.

— Джангы къатынынг этегине байлабмы кьойгъанды, Абрек?

Лизаны сорууу аны хыликке этген, табалагъан адамны соруууча эшитилди.

— Иги кьыз, Абрекни этегине байларыкъ къатын алкъын туумагъанды,—деди ол, асыры ачудан санлары къалтырай.—Тууарыкъ да тюлдо.

— Сора бизни таба нек келмейсе? Огъесе мен джашагъан юй кьайда болгъанын унутубму кьойгъанса?

Абрек, хыны джууаб этиб, бурулуб кетерге да бир тебреди, дагъыда Лиза тюблерине кѣксюл бояу джетдирилген арпу ала кѣзлерин сюзюб, ийнакълы ышаргъанында, эркиши сезимими кьозгъалды да, ачыуун унутуб, джумушакъ къалды. Таб, бу ариу тиширюуну истемей, Анисатха аллай бир сый бериб тургъаны юкюн, бѣркюн алыб, андан кечгиплик тилери келди.

— Не, тансыкъмы болгъанса?

— Сен а?—деди Лиза, кесин къубулта.

«Мен да болгъанма сеннге тапсыкъ»,—дерик эди Абрек, айталмады: быллай табсыз кюнонде кесин табалатыргъа сюймеди. Тынгылаб кьойду.

— Ол амац къатынчыгъынг сени кьолуна джыйыб тура кѣреме. Туура былай кьызбайса деб турмай эдим. Кесингден кѣлюмю чыгъардынг. Кьой-кьой, сени меннге джугъунг да керек тюлдо. Накъырда этеме ансы, сенича бирни табмаймамы! Майна, джалан джашла огъуна джашау бермей турадыла. Ол Пахат тенгинги да меннге гокка хансла ташыгъандан сора иши джокъду. Бар, Абрек, бар, Ол къатын кибигинг кѣрюб, къан салмасын,—деб Лиза, аны тынгылагъанын кесича ангылаб, кука ышара, азыкъ тюкеннге кириб кетди: ол анда сатыучу болуб ишлей эди.

Абрек, кьалай этерге билмей, аны ызындан талай заманын къараб турду. Артда ишге келгенинде да, Лизаны юсюнден кѣб сагъыш этди. Ашхам къарангы болгъанында уа, джѣнелиб кетди. Юйюне, ачыуу да сѣнгиб, джумушакъ, танг аласында кьайтды.

Къайгылы болуб тургъан Анисат, эри эшикден киргенлей, ачыгъан кѣзлерин кьоллары бла ууа, шиндикден ёрге туруб, аллына чабды:

— Бу заманга дери кьайда айлапаса?

— Пахатлада эдим,—деди Абрек, кюзгюню аллына сюелиб, анда Анисатны тюрсюнюне къараб, аны Лиза бла тенгледире. «Лизаны къатында бу тиширюу тюлдо. Къуру аны аякъларыны багъасы муну неси барды?»—деди ичинден да.

— Пахатладамы?—Анисат анга соруулу къарады.

— Хо. Джангы проектни эскизин сала эдик.

«Аллай бирден кечикгенди»,—деб сагъыш этди Анисат.

— Да айта барсанг а.

— Былай кечге къаллыгъымы билмей эдим,—деб Абрек, костюмун тешиб, шиндикге атды.—Пахатха тюбесепг, андан ычхынган алай тынч тюлдо.

— Бир да кьуруса да телефон бла кьайда болгъанынги билдирсенг а.

Атасы быллай болумда Кемисханнга кьыджыраб, экинчи ауузун ачмазча этиб кьоя эди. Абрекни да къатынына джекирлиги келди. Алай а кѣлю джарыкъ эди да, анга урушама деб, кесини ол халын бузаргъа сюймеди.

— Хы, болду аны юсюнден сѣлешгенинг. Керта деб

былай кѣбюб тохтама. Сен кѣайгы эте болурса деб, алайсыз да узакъ джерден джаяулай салыб келгенме,— деди ол, бери бурулуб кѣатынын кѣучакълай.

— Фу-у, ауузунгдан кѣалай аман ийс урады. Энди уа не ичгенсе?

— Коньяк! Пахат кѣоймай ичиргенди. Джылы затынг джокъмуду? Кѣлом булгъаныб, башым ауруб сѣме.

— Нек болмайды, барды.— Анисат, бирси бѣлмеге кириб, хазыр шорпаны газ ичде джылытды да анда табакъ бла бир алыб келди.

Абрек, ах-ох эте, анда иги ичди. Сора тешиниб, орунга кирди. Суукъсурагъаны кетиб, сапларына джылы ургъанында, джарым сагъатны мындан алда болгъан джери кѣюне кѣрюндю. Анда Лиза айтхан ийпакъ сѣзле кѣулагъына джангыдан келгенча болдула. Кеси алдына ышара, Абрек орундукъда бир джанындан бир джанына бурулду. «Абрек, энди менден баш джанлатама десенг, кѣайгы чыгъарлыкъма...» Лизаны ол сѣзлери эсине тюшюб, джюрегини кѣозгъадыла. Абрек, анга чамланама деб, эсгермей, ич сагъышын тышындан айтыб джиберди:

— Хаман мени кѣоркѣутуб тургъанынгы бир кѣой. Кѣайгы ачыб, меннге не этериксе?

Эрини Лизагъа айтхан сѣзлерини Анисат кесине бардырды.

— Тобасто, не кѣайгыны юсюнден сѣлешесе? Мен сеннге аллай зат айтмагъан шой эдим да,— деб ол анга гурушха этди.— Ол акъылны уа башынга кѣалай келтиралдынг?

Анисатны ауазын эшитгенинде, кесини юйюнде джатханын ангылаб, Абрек джунчуяракъ болду. Абзыраб а кѣалмады. Кесин серге-мерге ийген кибик этиб, кѣатынына сейирсингенча кѣарады:

— Не акъылны?

— Кѣайдам, мен сени кѣоркѣутургъа излегенча бир затланы айтаса. Аллай акъыл мени джети джукълаб эсима да келмегенди.

— Хы-ы,— деб созду Абрек, сѣз нени юсюнден баргъанын энди ангылагъанча.— Ой, сени огъесе, не дейсе деб турама. Кѣой, мыдах болма. Мен сеннге айтмайма. Бююн ишде ачыу этгендиле да, ол эсима тюшюб, алагъа хыршыланама.

Аны ариу сѣлешгени Анисатны такъыр болуб тургъан

джюрегине себеблик этди. Тешиниб, эрини кѣатына джатды.

— Абрек, былай кѣб ичме,— деди сора, аны ауузундан аракъны ийс ургъанында.

— Бююнден сора ауузума да саллыкъ тюлме,— деб джюкленди ол, Анисатны кесине тартыб кѣучагъына кѣыса.— Пахат кѣоймай ичирген эди ансы, бу джол да ауузума саллыкъ тюл эдим.

Алай болгъанлыкъгъа Абрек аны бла тохтаб кѣалмады. Ариу, тохтайма десе да, Лиза кѣоярыкъ тюлдю. Анисатны келтиргенден сора Абрек джокъламай кѣойгъанында, ызындан ызлаб айланыб, аны кесине кючден юйорсюндюргенди. Энди кѣолдан ичхындырыр акъылы джокъду. Адамла айыб этедиле деб да асыры джарсымайды. «Хар ким кесине кѣалай таб, кѣалай иги эсе, алай этеди. Мен да кесиме табы ючюи кюрешем»,— дейди джукъ айтханнга. Этеги-дженги джетгени бла басылыб кѣалмай, Абрекни бютеулей да кѣолгъа джыяргъа— алай ангылайды кюрешини магъанасын да. Ол муратына джетер ючюи а, Лиза андан бир затын да аямайды: не тиширюу ийнагъын, не ачхасын, не заманын. «Абрек ичгини, джарыкъ джашауу сюйген джашды. Аны ол излемлерин баджара турсам, ахыры меннге кѣалыб да кетер»,— деб акъыл этеди ол. Келгени сайын анга шышачыкъ салады, тѣерегине айланады. Сора ол тартыб джылынса, Лиза аны кеси бла кѣалдырыр дыгаласха киреди.

— Кечегиде джиберлик тюлме,— дейди ол.— Орунг хазырды, джат да джукъла. Аязысанг барыса юйюнге. Бир да кѣоркъама, ол аман кѣатынынг, сен келмединг деб, джукъусундан бѣлюннок тюлдю.

Заманын аны бла джарыкъ ашырыргъа мадар табханы Абрекни да Лизагъа тартханлай турады. Юйюне кѣайтханы сайын бююнден сора бармазгъа ичинден ант этсе да, ингир болгъанлай, несин да унутуб, анга джѣнелиб кетеди.

Ол затладан халарлы болмаса да, Анисат эри тиширюула бла байламлы болгъанын сезеди. Этер амал а табмайды. Юй джумушлагъа, институтда дерслерине булджуй турады. Джангыз кесинден сора джан болмагъан юйде орундукъгъа джатыб, джюрегини кѣайгысын кѣз джыламукълары бла суууга ашырады кечелени. Кишиге тарыкъгъан а этмейди. Биргесине окъугъан кѣыз тенглерине да айтмайды Абрек бла джашауу болмагъанын. Амма, ала сокъур тюлдюле, Анисатны кѣыйналыб

тургъанын кѣредиле. Аны хаман кюлюмсюреб туруучу кѣзлери энди мутхуздула, сагышлыдыла. Тауушу да тунакы чыгъады. Кеси да таякъдан атламазлыкъ болгъанды. Сора ала, аны джазыкъсыныб, юй болумундап хапар сорадыла. Анисат а кызлагъа тюзюн айтмайды.

— Хатабыз джокъду, небиз да игиди,— деб къояды.

— Сора былай аман нек болгъанса, ауругъанынгмы барды?

Ала алай айтсала, Анисат кесин джарыкъ этиб кѣргюзюрге кюрешеди.

— Огъай, огъай, джугъум да аурумайды, сизни озаргъа деб, китабланы асыры кѣб окъуйма да, аны ючюн азгъанма,— дейди ышарыб.

— Озгъанында хата джокъду. Кесинги джарсытма,— дейдиле ала да.

Артда уа юйге келиб, кюзюню аллына сюеледи да, кесине сынаб къарайды. Сора алгъыныгы кызыл уууртлу кызыны орнунда кѣз тюблери къаралгъан сазбет тиширыуну кѣрсе, кѣлю аз болуб, джюрексиниб джылайды. Абрек аны алай нек этгенин биледи. Эс бѣлюб а кюрешмейди. Аны аллында чыртда терслиги болмагъанча, башны ѳрге кѣлтюрюб, анга кынгырына къараб турады да, бир зат айтыб, юйден чыгыб кетеди.

Кемисхан да кѣреди, келини ичинден къыйналса да, тышына джукъ билдирмей, кесин къатдырыб тургъанын. Сора хаман келиб къараргъа, анга кѣл этерге кюрешеди. Анисат болмагъан джерде уа джашына дуняны къуюб урушады.

Бир кече, джылай-джылай кѣзлери кѣбюб, юйде олтуруб тургъанлай, Кемисхан келиб къалды. Келини джарыкъ сѣлширге кюрешди эсе да, ол аны халы таб болмагъанын бет тюрсююн кѣргенлей огъуна ангылады.

— Келин, не болгъанды?

— Бир зат да огъай.

— Абрек къайдады?

— Билмейме.

«Аман джаш муну къыйнаб тура кѣреме,— деб келди аны кѣлюне.— Аны бла къаты сѣлешмей боллукъ тюлдо.»

— Эркиши ичген да эгер, ары-бери да чыгъар, аны ючюн деб джюрегинги асыры къыйнаучу болма, келин,— деди Анисатха, ичинден джашына ачуулана.

Эртденбласында уа салыб келиб Абрекге айтмагъанын къалмагъанды.

— Не болгъанды, амам?— деди Абрек, тынгылаб туруб, Анисат юйден чыкыгъанында, кесин ышарта.

— Къарнынга талау болгъанды!— деб учду анга Кемисхан.— Кече сайын къайда айланаса?

— Тенглериме барама, амам. Проект салгъан кыиын ишди. Этиб, тамадалагъа бергиичи, аны джашлагъа кѣргюзюрге керек болады.

— Алдама, Абрек. Былай къарайма да, биз сени джюгенинги асыры бек бошлаб къойгъанча кѣреме. Сен а аллахынги, адамынги танымай тебрегесе.

— Анам, орамдан адамла бери къараб турадыла,— деди Абрек, тауушу кючдең чыгъа,— Кычырма.

— Сен алай уялчакъ джаш болсанг, кече сайын телинге айланмаз эдинг. Бу тиширыуну бу кюннге джетдирмес эдинг. Аны тюрсююн адам кѣрмесин.

— Аман болгъан эсе, врачха къаратсын. Мен анга не этерикме?

— Анга врач джарарыкъ тюлдо. Аны къой да, юйюнге заманында келе тур. Болду, ол чортакъыл атанга ушаб, терсейиб айланганынг. Бу шахарда хауле айлангандан ахыр юлюш алгъан адам бар эсе, экинчиси сенсе. Энди тохтаб къал, муну да, ол биринча, джазыкъ этме. Мени да къартлыгымда бетими джойма. Алайсыз да адамланы бетлерине къарамазлыкъ этгесе.

Ол, джюнге тюшген тауукъча, джунчуду. Тынгылауу басыб туруб, экинчи джукыгъа чыкмазгъа джюкленди.

— Къоркъма, келин,— деди артда Кемисхан кѣлю бла.— Бюгюнден сора ол алай этмес.

Не келсин, энтда тюрлениу болмады. Ючюнчю кюн ингирде ол биягъынлай думп болуб кетди. Ызына къайтханында уа, анама тарыкыгъан этгесе деб, уллу къаула ачды.

— Тарыкымагъанма,— деб кюрешди Анисат. Алай болгъанлыкыгъа эрин ийнандыралмады. Сора юсюне палтон джаулугъун атыб, арбазгъа чыкды да, Абрекге келгинчи биргелерине джашагъан кызы нѳгерлерине барыргъа таукел болуб, чыракыла джарыкъ джарытхан орамны ѳрге тебреди.

Джерни юсюн кѣрген тюбюн да кѣрмей къалмайды. Ансар аны бек иги биледи. Алай болгъанлыкыгъа ата-сыны джангыз эгечини ауушханына дуня бла бир къый-

налды. Иги да дейсе, аты сагъынылса да, джюрегинги джылытычу адамындан ёмюрлюкте айырылган тынч тюлдю. Бу дуняда Ансарны да, аны эки кърнашын да асырагыя себеб болган адам бар эсе, ол Джандет эди. Аталары къзауатда ёлюб, аны ызы бла аналары да ауушуб, ала, юч ууакъ сабий, кеслери башларына къалыб кетген эдиле. Амма адам къатында адам ёлмейди. Ала да ёлмедиле: джашчыкълагъа аналарыны эки эгечи ышыкълыкъ этдиле, джюрек джылыуларын бердиле. Джандет да унутмады ёксюзлени. Барганлай, келгенлей турду.

— Бу екиси сизде турлукъ эселе да, Махар менде турсун,— деб бир кюн аланы гитчелерин кесине алыб кетди. Аны бла ол Джандетде къалды.

Юсуф бла Ансар келселе да, джарыкъ тюбей эди. Ызларына джиберирге уа ашыкъмай эди. Къысыдырыб турган маджал затчыкъларын къабдыра эди алагъа.

Не кыйын болумда да эс ташламай эди, ачыулапмай эди. Къайсы сабийини да ийнакълаб селеше эди.

— Чабыб, джагъалашыб ойпамагъыз,— дерге уа унутмай эди.— Кёб джюрюген, чабыб, джагъалашыб ойпамагъан дженгил ач болады.

Къабарыкълары кызгъаныб айтмай эди ол алай. Аны ангылай эдиле сабийле. Сора Джандетге кёлкълалды болмай эдиле. Къыйын эди заман. Болганны къзауат тараб кетген эди да, ашарыкъ, ичерик дыккы эди. Иги да дейсе, ол кёзюуде къралны мюргеу сабанларында ишлеген адамларындан эсе, аскерчилери, урлукъ атылган джерлеринден эсе, окоплары аслам эдиле: Джуртну эркинлиги, сыйы-намысы ючюн душманнга кършчы хатерсиз кюреш бара эди. Къыйынлыкъ, дыккылыкъ а ол кёзюуно сабийлерин эртде ойлашыргъа, хар затны болганчыча ангыларгъа юретген эдиле. Ма ол болумда да Джандет ёксюзлерин кесини беш сабийинден кем кёрмей эди, артыкъ кёрмесе. Келмей кёб турсала уа, алагъа гурушха эте эди. Артыкъсыз да — Ансаргъа.

— Анагъызны эгечлери сизге менден эсе маджал къарагъанларын билеме. Алай болса да мени да унутмагъыз. Атагъызгъа союб къаблагъанча ушайсыз да, сизни кёрсем, джазыкъ Хамитни кёргенча болуб, тансыкълаган этеме,— дей эди.— Сен а, Ансар, бу экинден да тартынчакъса. Халинг ананга ушайды. Ол да бир тартынчакъ, бир уялчакъ адам эди. Зийнадан туугъан, атангы эгечинден нек тартынаса? Огъесе анангы эгечлерин менден эсе бек сюйюбмю этесе былай?

Ансар аланы барын да бирча сюе эди. Сора анга къалай джууаб берирге билмей, тынгылаб къоя эди. Дагъыда Джандет гурушха этмей эди.

— Анагъызны эгечлери айырыб бек сюйсегиз да, дауум джокъду,— дей эди.— Сизни асыраб турганла аладыла. Огъурлу адамладыла.

Артда, арадан джылла ётюб, Ансар институтха киргенинде да, хар келген сайын, анангы эгечлерине тюбегенмисе, деб сора эди.

— Тюбегенме,— дей эди Ансар.— Аладан келе турама.

Аны эшитсе, къууана эди ол. Ышарса уа, кюнню бютеу джылыуу, огъуру джыйылыб кълганча, алай сюйюмлю кёрюпе эди аны бетн. Аллай ийнакълы, аллай джумушакъ, аллай джылы келбет а къуру кенг джюрекли халал адамда болургъа боллукъду.

— Иги джаш сен, иги джаш. Аланы унутма, барыб кёргенлей тур, ансы унарыкъ тюлме,— деб разылыгъын билдире эди.

Эрлай тылы басыб, табада гырджын бишире эди, моргъа тартхан джумушакъ, татлы гырджынла. Сора джангы ауланган сют башында джау чайкълар, Ансарны аллына сала эди.

— Гырджынны кълупгъа бла сындырыб аша, бычакълары тийирме, татыуу кетиб кълалыкълары,— дей эди. Кеси да, алай олтуруб, къараб туруучан эди. Ашаб бошагъанлай, джуурт айраннга сют башыны кёшуб ичире эди.

Артыкъ сёзю, кукалыгъы болмагъан адам. Эринден беш сабийн бла кълган эди. Алай болганлыкълары джашауундан тарыгъыб неда абызыраб кёрмегенди Ансар аны.

Энди ол огъурлу адам джокъду. Аны Къобан сууну джагъасында уалу наз терекни тюбюнде кесини къллары бла басдырыб келсе да, Ансар ийнанмайды Джандетни ёлгенине.

Ол кюн аны бюгюнча эсиндеди.

— Дженгил джет, Джандетни алыб келгенбиз,— деди эртценбла Махарны, кърнашынны, юй бийчеси телефон бла.

— Къайры келтиргенсиз? Джандетге не болганды?

— Бери, шахаргъа. Къыйын ауруб турады. Мында врачлагъа кёргюзюрге керекди.

— Неси ауруйду?

— Район больницада айтханларына кёре, сапрандан

ауруйду. «Ансаргъа элтигиз, ол мени иги врачлагъа кѣргюзюн»,— дегенди да, бери алыб келгенбиз.

— Къалайдасыз?

— Шахар больницаны арбазында.

Ансар Джандетни кѣрмегенли джылгъа джууукъ бола эди. Ол заманны ичинде Джандет бек тюрленген эди. Чачы агъаргъан эди, бетни джыйрыкъла кючлеген эдиле. Кеси да бек къарыусуз эди, саргъалыб эди. Къатында да— джашы бла къызы, Махарны юй бийчеси. Бары да мыдах.

Ансарны кѣргенлей, секириб туруб, аны къучакъларгъа излеб, ёрге силкинди. Алай а къобалмады.

— Къымылдама, Джандет,— деб, Ансар джетиб аны къаты къучакълады.

— Ансар, не эте турасыз? Тышч-эсенмисиз?

Ол, алгъынча, Ансарны кѣзюне ийнакълы къарады.

— Турабыз, джокъду хатабыз. Кесинг къалайса? Аурубму къалдынг?

— Хаталы затым джокъду. Сапран деб бир палах къаныкъгъанды да, ыйыкъ болду мен тѣшекте тюшюб тургъанлы.

«Неси барды экен?— деб сагъын этди Ансар, ата-сыны эгечине эс бѣлюб къарай.— Ол амандан джугъу болмагъа эди.»

Джандетни врачлагъа кѣргюзюб чыкъдыла.

— Бош келтиргенсиз муну бизге. Биз джарардан озгъанды. Юйюме элтигиз да рахат ёлмеге къоюгъуз. Бир ыйыкъдан кѣб джашарыкъ тюлдю,— деди хирург, чалбаш киши, Ансаргъа.

— Неси барды?

— Ашхынын рак кючлегенди. Ашарыкъ джюрюмейди.

— Операция этилсе къалай болур?

— Хайыр боллукъ тюлдю. Джюреги къарыусузду да, операцияны кѣлтюрюр къарыуу джокъду. Ажымсыз болуб къалайыкъ дей эсегиз, кеси бла сѣлешигиз да кѣрююз. Огъай демесе, операция да этербиз. Ёнге энтда къайтарыб айтама: андан Джандетте хайыр боллукъ тюлдю.

Къарнашындан туугъанны кѣргенлей, аны бетини мыдахлыгъындан Джандет чотну сезибми къойду да, мени юйюме элтигиз, деб тохтады.

— Хаталы затынг джокъду, Джандет. Ашхынынгда джарачыгъынг барды. Аны кесселе, сау болуб къаллыкъса. Операция этдирирми эдик?

— Огъай, Ансар. Юйюме элтигиз. Болмаса, эки-юч кюиден келтирирсиз.

Аны ючюнчо кечесинде юйде телефон, къуугъуннга чакъыргъанча, гузаба-гузаба зынгырдады. Ансар, узун бойлу, чырайлы джаш, окъуй тургъан китабын алай салыб, трубканы алды:

— Ал-ло...

— Ансармыса?— деб сорду мыдах эркиши ауаз.

— Хо, менме. Къайсыса?

— Махарма.

— Къайдан сѣлешесе? Тауушунг да былай тунакы нек чыгъады?

— Элден сѣлешеме. Бери терк джет, Джандет...

— Джандетге не болгъанды?

Къарнашы джууаб бермеди.

— Тамбла эртденбла мында болургъа кюреш,— деб телефонну трубкасын салыб къойду.

Алай болса да Ансар не болгъанын ангылады. «Аны ауушханын айталмай салыб къойду трубканы»,— деди ол ичинден. Ийнаныры уа келмеди. Саплары къыйылыб, телефон аппаратха талай заманны къараб турду. Не келсин, аман хапар ёторюк болмаучанды— телефон экинчи зынгырдамады. «Махар айтханны тюз ангыламагъанса, Джандет сауду»,— деген болмады. Ансар сакълагъан а ол сѣзле эдиле.

Ол бери бурулуб къарагъанында, юй бийчеси, джыламукъ джугъу кѣзлерин къол джаулугъу бла сюрте, юйню ортасында сюелиб тура эди. Эки джашчыкълары да, не болгъанын толу ангылаб къоялмасала да, аналарыны джылагъанындан къыйылыкъ келгенин сезиб, анга-анга къысылгъандыла.

— Керти ракмы эди экен?

— Ёнге уа,— деди Ансар, тауушу кючден чыгъа.— Врачла...

— Тамадаларына айтыб, анга бир мадар къалай этдирилмадынг?

Ансар кеси да аны юсюнден сагъын эте эди. Сора къатыны да алай айтханында, Джандет ажымлы, къаралыр керекли ёлгенча кѣрюнюб, Ансарны джюреги андан да бек ачыды. «Къолдан келгенин барын да этдирилдыкъмы экен? Джарыргъа керек болурму эди?». Элге барыб, балаууз тюрсюн алыб тылпыусуз джатхан Джандетни къатына олтургъанында да, сал агъачдан тутханында да, къабыргъа салгъанларында да, наз те-

рекии ышыгында джангы топракъ тѣбе кѳуралгъанында да, юйдегиси бла юч кюнню туруб, ызына кете тебрегенинде да, ол илинмек сагыш тынчлыкъ бермей эди анга.

Ол юч кюнню Ансар кѳз кысмагъанны орунда ѳт-дюрген эди. Сора юйге келиб киргенлей, диванга таяныб, кѳзю бла бир чырым этерге изледи. Амма ол кѳзюуде телефон зынгырдаб, аны ѳрге тургъузду.

— Ал-ло,— деди Ансар, трубканы алыб, кѳулагъына тутта.

— Ансар, сенмисе?— Трубкада Джашарбекни, тамада инженерни, ауазы эшитилди.

— Менме, Джашарбек. Не этесиз?

— Турабыз. Атангы эгечини ауушханына бек кѳыйналдыкъ. Гюнахы кѳурусун джазыкъны,— деб Ансаргъа кѳайгъы сѳз берди да, джууабына да тынгылай турмай сорду:— Къачан келгенсе?

— Юйге бусагъатда кирдим.

— Былай бери келир мадарынг джокъмуду?

— Да, энди иш кюн бошалгъанды. Бюгюн мен, ары барыб, не этерикме?

— Ингирде беш сагъатда былай бир келирсе.

— Нек?

— Джыйылыу боллукъду.

— Не джыйылыу?

— Сѳлешшир затла бардыла, келмей къалма.

— Не болгъанды? Не затны юсюнден сѳлешширксиз?

— Келсенг, айтырбыз, бешде мында бол,— деб Джашарбек трубканы салыб кѳойду.

Ансар сагъатына къарады: бешге бир сагъат къалыб тура.

— Ким бла сѳлеше эдинг?— деб сорду Ансаргъа къатыны.

— Институтха чакъырадыла. Беш сагъатда анда болургъа керекме. Бир кесекчик къалкыйым. Эки джыйырма минутдан уятырса.

— Болсун.

Кѳзю къалкыугъа бара тебрегенлей, кичи джашчыгъы, эшикден кириб: «Ания, телевизорну кѳур, бусагъатдан мультфильм боллукъду»,— деб кычырды да Ансарны уятыб кѳойду.

— Джашчыкъ, ѳлгени болгъан юйде талай заманга дери радиону, телевизорну кѳуругъа болмайды,— деди анга анасы.

— Джандет къарт болгъан эди да, ол ѳлгенди деб,

мен энди мультфильмге къарамаймы турлукъма?— деб мурулдады Расул.

Кѳыйынлыкъгъа джарсый билмеген, биреуге кѳой эсенг, атасына, апасына да игилик этерик тюлдю. Аллаи адам сокѳурджюрек адам болады, кеси ючюн джашайды. Менге деген болмаса, башхагъа кѳайгъыра, биреу ючюн бушуу эте билмейди. Сора джашчыкъны алай айтханын эшитгенинде, Ансар, секириб туруб, анга ачулу къарады:

— Расул, не дединг?

— Хай-хай, алай айта турма,— деди анасы, аны бетчиги агъаргъанын эслеб, кесине кыса. Къарт болмазлыкъ да, ѳлмезлик да джокъду. Адам адамны кѳууапчына, кѳыйынлыгъына джарсый билирге керекди.

Анасы Расулгъа дагъыда не эсе да айтды. Ансар а анга тынгыламады. Адетни-намысны юсюнден сабийлери бла аз сѳлешгени ючюн кеси кесин терслей, диванда бир джанына таянды.

— Аття, мультфильмге къарарым келеди,— деди дагъыда Расул, кѳзлерин ууа.

— Кѳур да къара.

— Хоншуладан айыбды,— деб сѳз кѳошду анасы.— Телевизорну ишлегенин эшитселе...

— Кѳайгъырмаз, къарамагъа кѳой. Муну мыдах этгенден ѳлгениге не барды?

— Ма алай эте, быланы бузуб бараса. Бир айтхандан сора...

Аланы сѳзлерин телефонну зынгырдагъаны бѳлдю. Ансар, туруб, телефонга узалды. Алай а заман бешге джууукълаша эди да, телефон бла сѳлеширге излеген Джашарбек болгъанын сезиб, трубканы алыры келмеди. «Бюгюн мени джыйылыугъа барыр, анда олтуруб, адамлапы айтханларын ангылар болумум джокъду. Бир кере джыйылыуну менсиз бардыргъанлыкъгъа джукъ да болмаз...» Ол, ызына кѳайтыб, диванга олтурду...

Экинчи кюн ишине келгенлей, аны Мудалиф чакъырды.

— Не эсе да джыйылыугъа да келмединг,— деди ол, кѳайгъы сѳз бергенден сора.

— Халым таб тол эди да, келирге таукел болалмадым.

— Келмегенинги аман этгенсе.— Бѳлюмню тамадасыны тауушу кѳлкълды болгъан адамны тауушуча чыкъды.— Малчы кѳошланы, элчи юйлени проектлерин заказчикге дженгил салыб бериуню мадарларын этер:

ге керекди. Директор да бек ашыкдырады. Тюнене джыйылыуда да бек кьаты айтханды. Проектлеш терк тамамлаб берирге керекди.

— Бир кьаууму хазырды.

— Алагьа кьарагьанма, директоргьа да кьргюзгенме. Ол айтханига кьере, заказчикле аланы асыры джаратмайдыла. Материалны аз кьоратхан, эллени бююннго излемлерине келишген проектле керекдиле. Абрек ол борчну толтураллыкь джаш тюлдю. Кимге болса да башхагьа берирге керекди аланы. Кесп да арт кьэюуде аз кьрюнеди. Кьайдады бу?

— Бююн мындады. Ауруб тургьан болур дейме.

— Асыры кьб ауруб тебрегенди. Пахат айтханига кьере, кесин да иги джюрютмейди. Чакьыр да бир иги селеш муну бла: ишлерик эсе, джарашсын да ишлесин, алай тюлмюдю, баш мадарын кьрсюн.

39

Анисатны хапарын эшитгенинде, Кемисхан кючлю тукьум тебди. Джашына айтмагьаны кьалмады.

— Бусагьатдан огьуна барыб, келинини алыб кел,— деди ахырында.

Абрек, суймесе да, кьатыныны ызындан барды.

— Кертда деб, былайгьа кьысылыб турма да, юйге кел,— деди ол.— Мен тюлме терс, аракьыды. Мындан ары аны да ауузума салмазма.

Ауузундан сьез чыгьармады Анисат. Эри айтханы эшитмегенча этиб кьойду.

— Этме былай,— деди дагьыда Абрек.— Кел юйге. Анам да сакьлаб турады.

Аны ахыр сьезлерин эшитгенинде, Анисат кесине асыры кьб джалындырыб кюрешмеди. Абрек бла юйюне кьайтды. Артда, арадан талай кюн этгенден сора, Абреки тюзеле тебрегенча таныб, бу сьезюне керти бола айланады деген ышанмакьлыкь келди анга. Алай болгьанлыкьгьа, Абрек ол этген умутладан узакьда эди. Анасындан кьоркьуб джарашхан эди юйге, ансы аны юйдегини джылыу тылпыуун сакьлар, аны ючюн кюрешир акьылы джокьду. Кеси мында болгьанлыкьгьа, эси Лизадады. Ол, тиширыуланы дженгил суйюб кьойгьаныча, аладан да дженгил эригиб кьалады. Анисатдан да эрикгенди. Кьрлюгю да келмейди аны. «Лизаны джангыз аякьлары бла ешюнюню багьасы Анисатны

песи барды? Олду тиширыу, ансы бу неди»,— дейди. Кертиси бла да Лиза аны кесине тарта, теьерегине айлана биледи. Сора ингир болгьанлай, анга джьенелиб кетери келиб, Абрек кьыкьыныкьа кириб тохтайды. Алай а анасындан малар табмайды Лизагьа джанларгьа. Кемисхан да, аны нч сагьышын, акьылын билгенча, ингир сайын былагьа келеди да сакьлайды да турады. Джашы бери джыйылгьынчы, юйюне кетмейди. Не аз да кечикгени болса, аллай бир заманы кьайда айлапыб келесе, дейди да тохтайды. Хар затны джик-джигине дери билгинчи тынгы табмайды. «Эшитмедим деме, энтда биягьы джеринге барыб кьош салама десенг, кьонакьбайынгы да, сени да дуннягьа беришлик этерикме»,— дегенлей турады кеси да. Сора аны джукьгьа кьымылдар мадары джокьду.

Ма бусагьатда да Абрек, тютюнсюз кьалгьан тютюнчюча, юйде ары-бери барады. Тюрсюню ачыулуду. Бир терезеден орам таба кьз джетдиреди, бир сагьатына кьарайды. Не этсин, бююн Лизагьа барыргьа айтханды. Юйден кьалай сылджыаргьа уа билмейди. «Муну кьбериги, кьз сууларын джиберлиги кьулагьыма да кирмейди. Анам, мараб туруб, мен ары чыкьганлайыма, ызымдан барыб кьалса, не этерикме, не джууаб берликме?»— дейди. Ол келиб кетгинчи сакьларгьа уа чыдамы джетмейди.

Анисат, аны сагьатына терк-терк кьарагьанын кьргенинде, сорду:

— Ашыкьгьан джерингми барды?

— Джети сагьатда Пахатха тюберге керек эдим.

— Не этериксе анда?

— Биягьы проектни юсюнден селеширим барды.

— Кюндюз ингирге дери бирге шойсуз да, аны юсюнден инстутутда селеширге болмаймыды?

— Алайсыз да, сени проектленинги Пахат салады деб, меннге илиниб турадыла. Анда проектни юсюнден селешгенибизни кьрселе, мешге чьрт джашау берлик тюлдюле.

— Да сора кеч этме да бар. Джети сагьат болады,— деди Анисат, аны етюрюгюне ийнаныб.

— Биягьы анам кьычырыкьдан алыб тохтармы?

— Келгени болса, былай чыкьгьанды, бусагьатдан кьайтырыкьды, дерме. Кечге кьалыб кетме.

— Болсун,— деб, Абрек чыгьыб кетди.

Терезени кьатына сюелиб, аны ызындан кьараб тургьанлай, Анисатны кьзлери орамда ойнагьан джашчкь

гъа илиндиле. Ол, бёркчюгюн къайры эсе да быргъаб джибереди да, аны кёргюзюб, къатында томпур кючюгюне не эсе да айтыб кычырады. Олсагъатлай кючюкчюк, угулуб барыб, бёркню иесише алыб келеди. Джашчыкъ дагыда быргъайды бёркчюгюн, кючюк да аны ызындан чабады...

Аланы кёргенинде, Анисатны эсине Норийден айырылгъан кюню тюшдю. Ол кюн аны да быллай томпур кючюкчюгю бар эди. Энди ол уллу ит болгъан болур. Норий а не эте турады экен? Аз ачыуланмайды меннге. Тюбесе, танымагъанча-билмегенча этиб кетерик болур. Аймысына... Арт кёзюуде муну юсюнден былай кёб сагъыш нек этеме? Аны кююб, Абрекге баргъаныма сокъурана болурмамы? Ай-я. Сора бу кёз аллыма сюелиб нек турады? Не десенг да, биринчи сюймеклик унутулуб къалмай кёреме...

— Биз бир юйде джашагъанлыкъгъа, бир табакъдан, бир къашыкъдан ашагъанлыкъгъа, бир-бирибизге тыш адамлабыз...

Анисат илгенгенча болду. Иги да дейсе, телефильмде сёлешген тиширыу аны ич сагъышыи айтыб кюйду.

— Мен мындан ары былай джашаялыкъ тюлме. Не чачылайыкъ, не да джарашыб джашайыкъ...

«Чачылайыкъ...» Бу сёз Анисатны джюрегине ачы тюйрелди. Ачитды. «Чачылыугъа джетгендеп аллах сакъласын. Эл бедиллиги болгъандан эсе, тёзерге да, чыдаргъа да кюрешейим. Абрек менден къача эсе, аны ючюн мен кесимме терс...» Ичин кюркюу кючлей, ол телевизорну экинчи программагъа кёчюрдю. Анда концерт бара эди. Башына аман сагъышла келтиргени ючюн кесип кесип уруша, ол анга къараргъа олтурду.

Ол кёзюуде телефон зыгырады. Кёлюне Кемисхан болур деб келе, Анисат трубканы алды.

— Къайсыса?

— Пахатма, келли,— деди базыкъ эркиши ауаз.— Абрек юйдемиди?

— Огъай, юйде джокъду. Сеннге тюберим барды деб кетген эди. Бармагъанмыды?

— Эртде кетгенми эди?

— Сагъат джетиге джууукълаша...

— Андан бери джетерге уа керек эди. Юйгеми келикди экен?

— Аны уа билмейме. Къайда тюберге келишген эднгиз?

— Бюгюн тюбешиую юсюнден сёз болмагъанды.

— Къайдам, алай айта эди.

— Ашхы сора.

Анисат, трубканы орнуна салыб, кёзлерин телсви-зоргъа джиберди. Алай а энди аны концертге къарары да келмеди. «Пахатха барама деб, мени алдаб кетген болурму?— Бу соруу аны акъылына тиширыула бла байламлы келди да джюрегини чанчдырды.— Бир ишексиз, Пахатха барама деб, тосуна джюрюб турады. Аллай бирден келеди ол дух ийис этиб...»

Эркишисини аракъы ичгенине да, башха затына да тёзрикди тиширыу. Башха тиширыу бла байламлы болгъанын а кёлтюраллыкъ тюлдю — аны табигъат берген, дуния джаратылгъанлы биргесине келген шартыды ол. «Аны менден неси алааматды, мени андан нем кемди?»— деб алай къарайды тиширыу аллай затха. Анисат да тиширыуду. Эрини тосу болгъанын ачыкъ билсе, ол аны кечерик тюлдю. Бусагъатда уа кёзю бла кёрген, кюлу бла тутхан заты джокъду. Сора эсде-бусда болмай тургъанлай джюрегин кючлеб, аман сагъатлы этиб тохтагъан ишеклигине кесин хорлатыб кюяры келмеди. «Арт кёзюуде мен да хар затны терсине сюрюрге тюзелиб айланама. Анасы тюбег къалыб, Абрекни юйлерине алыб кетген эсе да, билмейме. Эшта, алай бир зат болгъан болур ансы, андан бери анасы келмей турлукъ тюл эди»,— деб, аман тюшню игиге джоралагъанча, джюрегини ишеклигин кери кыыстаргъа кюрешди.

40

Бизни джерледе кыш кеч келеди. Джангы джылгъа дери къар джаумай, ару кюле болуб тургъаны аз тюбеген зат тюлдю мында. Быйыл да декабрны ортасына дери къар джаумай турду. Сууукъла уа кеслерин таныта башладыла. Сора къош, таудан тюшюб, элли къатында кышхы стауатына джарашды. Ол кюн огъуна Далхат юйюне кетди.

— Ий, тюзюн бир айт: Хаджосну юсюнде сени терслигинг бармыды?— деб сорду, ол юйге былай киргенлей, къатыны Пазлий.

— Сеннге аны песн джетгенди?— деб Далхат тиширыууна эрши къарады.— Огъесе сен да меннге прокурор болургъамы излейсе?

— Прокурор болуб, мен сеннге не этерикме? Нюр-

сият джашыны ишине джангыдан къарата айланады, деб эшитгенме да, къайгылы болуб сорама.

— Хы, къарарла джангыдан. Къайтара да апы ишине къарай тургъандан сора сюдио ишими барды,— деб Далхат кбатышыны айтханын бюсюреусюз этди.— Сен да хар кимни сандырагына тынгылаб айланма. Джаншамагъа къой.

— Джаншагъан бла къалыб кетсе, не хата бар эди. Айтханларына кёре, Хаджосдан письмо келгенди. Нюрсият, аны да алыб, областха кетиб турады.

— Сора Хаджос джазгъан письмуу областха элтйб айланырча, анда не барды? Огъесе бир магъаналы затмы джазгъанды?

— Апы уа билмейме. Ёнге Нюрсият сеинге да дуняны къаргышыны къуяды, дейдиле.

— Сора аны менде не атасыны башы къалгъанды?

— Къайдам, этерин да этиб, болгъанны Хаджосха кюретиб тутдуртуб джибергенди, дей болур дейме. Мен аны алай къоярыкъ тюлме, деб кетгенди дейдиле.

— Кюретген эсем, барсын да джылкыымдан тай тутсун,— деди Далхат. Алай болса да сыртына сууукъ тер урду. Санлары квалтырадыла. Борбайы тюшдю.— Ётюрюк хапар болурму?

— Къоркыгъан затынгмы барды?

— Сеин кёлюнге къалай келеди: бу юй неге ишленгенди, бу рысхы неге сатылыб алынганды?

— Бир мадар этерге керекди сора.— Пазлий эринге бети кетиб къарады.

— Не мадар?

— Нюрсиятха сёлеширге керекди. Ачхачыкъ тутдурсакъ, тохтаб квалмазмы экен?

Далхат, джууаб да бермей, юйден чыгыб кетди. Кёб да турмай баштёбен болуб къайтды.

— Нюрсият кертиси бла да областха кетиб тура кёреме, — деди, тауушу кючден-бутдан эшитиле.— Болгъанны къозгъаб айланган ол Сапар деген сууалик болур дейме. Анга тюбед, иги сёлеширге керекди.

Башын кёлтюрюб айланыучу Далхат къошха мыдах къайтды. Шамил бла Норий анга не эсе да болгъанын ангыладыла. Хапар соруб а кюрешмедиле. Ол алагъа тюз джууаб да берлик тюл эди. Тау джайлыкъда заманында Норий бла Добаргъа шкок алыб чабанлы, ала экиси да мени кёрюб болмайдыла, джаула-

рына сапайдыла деб, алайды аны акъылы. Шамил бла Норий а эртде унутхан эдиле аны.

— Норий,— деген эди бир ыйыкъдан Шамил,— иги джашча, ол кюп Далхатны алай этгенин адамгъа айтма. Апы эшитген, къуру анга айыб этиб къоймай, бизге да айыб этерикди. «Эки аман бир джалпакъгъа сыйышмаз» деб, атыбызны аман бла чыгъармайыкъ.

— Да, аны алай адамгъа айтыб айланыр заты да джокъ шойду да,— деген эди Норий да.

Андан бери аны юсюнден бир кере да сез къозгъамагъандыла. Къозгъар акъыллары да джокъду. Экиси да анга игидиле. Далхат кеси да сезиб турады аны. Не келсин, кеси харам джюрекли адамды да, Шамил бла Норий да анычадыла деб турады. Алай болса да тышындан эки негерине да ышарыргъа, ариу сёлеширге кюрешеди. Бу ол Далхатды демезсе — алайды къошха къарагъаны да. Бичен келтириб, маллагъа аш салыб, тюблерин ариулаб къара къазауатдады — ол джумушланы этген сагъатда къайгысыны унутады. Ишден бёлюшюб бош болса уа, биягъы сагъышла, аман аурууча, къаныгъадыла да башын кёлтюрюрге къоймайдыла. «Шамил бла Норий тау джайлыкълада мен къаттыша айланган затланы Нюрсиятха сездиргенмидиле экен? Эшта, айтхан болурла. Таулада заманыбызда, сеини айыбынга джолукъдурайыкъ ансы, аллахынгы адамнынгы тапымай тебегенсе, деб туруучан эди бу къатхан къабыргъа. Нюрсиятны тиллендириб айланган бу эсе да, ким биледи. Ариу, бу тюл эсе да, быллай таблыкъ тюшгенинде, айтмай бек да къояр! Бир ишексиз, Хаджос бла мени бирге болгъаныбызны билиб турады. Энди мен Нюрсиятдан башымы къалай алайым?» — ма бу сагъышла бла ашырады кышхы узун кечелени да.

Нюрсиятны кесине да, Сапаргъа да тюбед кёргенди. Алай а тюб бермейдиле. «Бизши аллай къайгыбыз джокъду. Ким айта эсе да, бош айтады», — деб къойгъандыла. Ёрге-эншиге чабыб айланганларына къарасанг а, иш джюрютгенлери тапылыб турады.

Иги да дейсе, Далхат бу чотну бир да сакъламай эди. Хаджосха сюд этилди, иш апы бла бошалды, энди мени бла киши кюреширик тюлдю, деб тура эди. Энди уа ол оюмлары къуру ашхы умутла болгъанларын ангылагъанды. «Бир да къуруса да ишни кесибизни райондан адамгъа берге эдиле,— деб къайгы эте-

ди ол.—Областан келсе уа, кьолуна алгъан ишин джик-джигине дерн ачыкъламай кьоярыкъ тюлдю. Ачха-бочха дегенши да унамаз».

Бусагъатда кьалай бек керек эди Далхатха сёз пёгер, джарсыуун чачар адам. «Биз аллах тюлбюз. Алай а бир адам этгенши этерге бизни да келликди кьолу-буздан. Керек затынг болса, келиб кьал»,—деучюле ол тилекчи болгъанлы аны кьатларына да кьоймайдыла. Кёрмегенча этиб, джаплаб кетедиле. Сора сёлешир, кёл берир адам табмайды.

Шамилни аны ич дуниясындан хапары джокъду. Халы таб болмагъанын а кёреди, ачыуландырама деб кьоркьгъандан джукъ соралмайды ансы—Далхатны кеси аллына джаныб кьалгъан кылыгы барды. Бир джолда маллагъа аш салыргъа деб кьой оруннга киргенлей, Далхатны мыдах болуб, джангы туугъан кьозучукълагъа кьараб тургъанын эслегенинде уа, чыда-ялмады.

— Далхат, ауругъанынг-затынгмы барды? — деб сорду.

Далхат аны тауушун эшитгенликге, не айтханын ангыламады. «Не дейсе?» дегенча кьарады Шамилге. Кьош тамада сорууун джангыдан кьайтарыб айтды.

— Огъай,—деб Далхат, кесин зрши-буршу этиб, сансыз джууаб берди.

— Сора былай мутхуз нексе?

«Сени анда не ишинг барды?»—дерик эди Далхат башха замаңда. Бусагъатда уа алай айталмады: табсыз кёзююнде аны кесине ёчюкдюреме деб кьоркьду.

— Былай этиб турсагъыз, мутхуз болмай не этерикме? — деди.

— Кьалай?

— Сиз экинг, Нюрсият да, башханг да мени терслерге кюрешесиз. «Ашаса, ашамаса да—бёрюю аузу кьан» деб, не аманлыкъны да меннге саласыз...

— Кьой, Далхат, кьой, быллайла этме. Сени терслеб, ызынгдан кьуууб айланган адам джокъду. Нюрсият келгенши ючюн а кёлкьалды болма. Ол да терслени-тюзно айырыргъа керекди. Аны да сени терслегени джокъду. Кьысхасы, бусагъатха дерн не бола келген эсек да, мындан ары джарашыб ишлейик, ансы уллу кишиле, аман кьатынлача, бош затланы юсюнден бир-бирибизге кёбюб айлансакъ, ортабыз аманнга кетер, айыблы болурбуз.

Далхат чарларгъа кюрешди. Ёнге Шамилни айтханы анга эс табдырды. «Мен не затха кьоркьама? Кёрмегенме, билмейме, деб турсам, Нюрсияты да, башхасы да меннге не эталлыкъдыла? Шагъат джокъ, арну, тюзюн айтса да, энди Хаджосха ким ийнанлыкъды? Эталгъапларын аямасышла. Чырт сан этмей бир кьойымчы»,—деди ол кеси кесине, сагъыш этиб туруб. Ол акъыл анга биягъындай эс табдырды. Далхатха алгъынныг ёхтемлик кьайтды—энтда ёргеден кьарачу, керпеслениб джюрюючю болду.

41

Эртденбла келиб, Кемисхан джашын юйюнде табмагъанында, Пахатха барды.

— Бюгече мен аны кёрмегенме, — деди Пахат анга.

— Келип айтханыга кёре, тюенене ингирде сениге барама деб кетгенди.

— Ол меннге келмегенди.

— Сора бу кьайда айланады?

— Билмейме,—деди Пахат. Ичинден а, Биягъы Ли-зада болур, деди.

Халы бузулуб кьайтды Кемисхан юйюне. Энтда Аб-рекин юйдегиси чачылыргъа тебрегенди. Не амал этсин ол анга?

Ол, сагъышлы болуб, юйде олтуруб тургъанлай, хоншу кьатын кирди.

— Кьараб эшик аллында кёрмегенимде, не эте тура эсенг да, бир хапар билейим деб келе турама,—деди ол, диванны бир кьыйырына олтура.—Ауругъанынгмы барды, былай мыдах нексе?

Тын адамгъа джашыны хапарын айтхан анга алай тын тюл эди. Алай болса да айтыргъа керек болду.

— Энди анга не амал этерге билмейме,—деди ол.—Бирн бла алай болду, энди муну бла да чоту таб тюлдю.

— Келинлерниг терс болурламы, Кемисхан?

— Огъай, Айшат, Фаризат да аман тиширыу тюл эди, Анпсат а артыкъ сёзю, кьошагъы болмагъан адамды. Мен анга разыма, Джашды терс.

— Кьара сен анга,—деди Айшат, тынгылаб туруб, кьашларын тюе.—Алай болса да сени джашынга амал этген кьыйын тюлдю. Ма анда, Кьобан Башы кьа-

бакъда, бир алапат апенди барды. Аны дууасы джарамагъан зат джокъду. Чырт сагъыш этмей, анга барыб къал. Бизни къыз кибики апсыны эри бла джарашалмай тебрегенинде, анасы барыб андан дууа алыб келген эди. Андан бери джашаб турадыла.

Кемисхан ары дери дууагъа, халмешге ийнамай эди. Езге джашыны юйдегиси чачылмазгъа себеб болур эсе уа деген умут бла ол апендиге барды.

Арбазда тюрт-мюрт эте айланган токъ, тири къатын анга джарыкъ тюбеди. Сора Кемисхан нек келгенин айтханында, эрине элтди.

— Бу тишируу сениге иши болуб келгенди,— деди юйде юсюне джастыкъ салынган шиндикге олтуруб, мынчакъларын санай тургъан акъ сакъаллы къартха.— Мынга бир тынгыла.

Кемисхан, стол джанында эски люююлдеуюк шиндикни къыйырына олтуруб, джашыны хапарын айтды.

— Башха амал табмагъанымда, сениге салыб келгенме, апенди,— деди.

— Джашынга ким эсе да хыйны этгенди,— деди къарт, анга кез къыйыры бла къарай.— Дууа джазаргъа керекди.

— Апенди, джанынга болайым, не этерик эсенг да, бир мадар эт.— Кемисхан, шиндикге игирек олтуруб, къартха джалбарынчлы къарады. Алай болгъанлыкъгъа апенди анга кез-къаш бермеди.

— Эгечим, мен кѳблеге джараб тургъанма. Эптда джарарыкъ эдим. Алай а бусагъатда бизге, динни адамларына, джукъ этерге къоймайдыла. Ол себебден, айыб этме, мен сизге болушаллыкъ тюлме, къоркъама, — деб къойду.

Андан сора Кемисхан къаллай бир тилеб кюрешди эсе да, апенди ауузун джарыб сѳз айтмады.

— Адамланы алдаб, ачха алады деб, джанындан этиб турадыла, а къыз,— деди къатыны да.— Бу уа ѳмюрюнде кишиден бир шай алмагъанды. Мен, муну бла нечча джыл джашай эсем да, биреуино бир сокъур капегин алыб кѳрмегенме. Алай болгъанлыкъгъа айтырыкъларын къоймайдыла. Дагъыда, кимни ауузун кирит боллукъса, тѳзе-тѳзе барабыз.

«Ой, телибаш а,— деди Кемисхан ичинден, ол алай айтханында, джукъ узатмагъаны эсине тюшюб, кеси кесине уруша. — Ариу сѳзде ауруу болмаса да, быллагъа ачха берирге керекди. Аны къалай эсгермегенме!»

Ол сумкасын ачды да, андан эки къызыл тюменни чыгъарыб, стол юсюне салды. Ачханы кѳргенлей, къартны бети-къуту бираз джарыды. Алай болгъанлыкъгъа Кемисханни ишин этерге ашыкъмады. «Азсынган эте болур, эптда бир кесек къошайым». Кѳлюне алай келиб, Кемисхан эки тюменни юсюне дагъыда беш сомлукъну салды.

— А киши, сен динни адамыса,— деди апендини къатыны, ачханы кѳргенинде.— Ариу, кесинге аман боллукъ эсе да, бу адамгъа болуш. Сеннге иш этиб узакъдан салыб келгенди.

Къарт, ѳрге туруб, бирси бѳлмеге кириб кетди.

— Мынга адам келсе, киши кѳрюб тил этеди деб, джаныбыз чыгъады.— Апендини къатыны, ары атлаб, терезедеп эшикге къарагъан кибики этди. — Муну орнунда башха адам болса, къатына бир джаны да къоймаз эди. Бу джастыкъ а кесин сакълай билмейди. Диннге мунуча берилген, хар кимге да мунуча къайгъыргъан адамны кѳрмей къалдым.

Апенди кѳб турмай ызына къайтды.

— Муну джастыгъыны неда тѳшегини ичине тигиб къойсанг, джашынг тюзелиб, юйюне джарашыб къаллыкъды,— деб, Кемисханга ючгюл къара дууаны узатды.

«Ай, къайдам»,— деди Кемисхан ичинден. Тышындан а анга дуняны алгъышын этди.

— Бек мардасыз сау бол, апенди,— деди кете туруб да.

Экинчи кюн, келини юйде болмагъан заманда барыб, Абрекни тѳшегини бир джанын сѳкдю да, дууаны аны ичине салыб, джангыдан ариу тигиб кетди. Алай а тюрлениу болду деб танымады. Къачан келсе да, Абрекни юйде табмайды. Къайда айланганын а билмейди. «Керти да, хыйны-халмеш ашамагъан эсе, бу быллай нек этеди? Хар кимни баласы, тырнакълаб, юй болуб кюрешеди, бу уа телиден тели болуб барады,— деб ичинден анга къара къанны къуя кетеди.— Не сен адам болурса, неда, атанга айтыб, мен сени керегинги бердирирме».

Келиниден ыйлыгъады. Энди, ол да болумуна юренгенча, Абрекден суугъанча кѳрюнеди. Аны сезгенли Кемисханни, Анисат да, Фаризатча, Абрекни къоюб кетеди деб, ичирде джаны джокъду. Кесини къоркъ-

ууун эрине да талай кере айтханды. Алай а Амырбий аны айтханына магъана бермейди.

— Айтсызды тохтаса. Абрекге бу шахарда аны кибик бирми табылып! — деб къояды.

Бир джолда барыб, ивгирде джашын юйде табмай келгенинде, экинчи кюн ол эри бла биягъы сёзюн башлады. Амырбий а аны айтханын къулакъгъа да алмады. Газетни ары-бери аудура турду. Аны алай этгени Кемисханга ачыу тийди.

— Эшитемсе, а киши, сениге айтама да? Ол газетни алай сал да, бери бир тынгыла. Ёмюрюнде газет окъумай шой эдинг да, бюгюн мынга былай къадалыб нек къалдың?

— Не болгъанды? — Къатыныны алай джюрексиниб селешгенине юрнемеген Амырбий анга ачыулу къарады. — Айт, не къан джаугъанды?

— Джашынгы бери чакъыр да, атасыча, бир къаты селеш. Мынга бир эс джыйдыр. Бу къатыны да кетиб къалса, бетибиз уялыр. Бизни не адам, не аллах кечмез.

— Джарагъан юй сатыб алыб бердим, ашарыкъ-ичерик, кнерик керекли этмейме, энди мынга уа не джетмейди?

— Абрек юйюне джыйылмайды, хауле айланады. Ичиб келиб, ол джазыкъ тишрыуну джанындап этиб турады. Сора анга сени юйюнде да, башхангдан да не магъана барды?

Бусагъатда Кемисхан айта тургъан затла къуру Абрекни терслеб къоймай, Амырбийни кесни да терслегенча эшитилдиле да, ол къатынына бой берирге суймеди.

— Къой, мюрзеу къуолмагъан тирменча, дыгъырдаб, башымы аурутма. Ол эркишиди. Апы алдым деб, не аракты ичмей, не ары-бери чыкъмай турлугъу джокъду. Сылтауу ол эсе, бармагъа къой. Меннге джууукъ болургъа излегенле дагыда табыллыкъдыла. Аланы ичиде иги танг къуллукъда ишлегенле да бардыла.

Кемисхан анга джууабха не эсе да айта тебрегенлей, эшикни ачылыб джабылгъан тауушу эшитилди. Чабыб келиб къараса, — Анисат! Келишни кёргенлей, экиси да шум болуб, анга-анга бурулдула: «Бу бери къайдан чыкъды? Сёзюбюзню эшитдимиз экен?» Анисат да къулагъына чалышхан сёзлени магъаналарын да,

къайын атасы бла къайын анасыны «сениге не керекди, сени бери ким чакъырды?» дегенча, алай тюрлю нек къарагъанларын да ангылаялмай, не кириб баралмай, не чыгъыб кеталмай, эшикни къатында мурукку этди.

«Экзаменден чыкъсанг, бизге къайтыб, хапар айта барыса», — деген эди эртденбла Кемисхан. Аны ючюн келгенди ол. Энди институтдан чыкъгъаны бла юйюне кетиб къалмагъанына сокъуранды.

— Келин, палтонунгу теш да, бери ёт, алайда нек сюелесе? — деди Кемисхан.

Анисат, палтонун тешиб, такъгъычха такъды да, къайын анасыны ызындан уллу юйге кирди.

— Бюгюн экзамен берген хапарыгъыз бар эди. Не болдунг, келин, къутулалдыңмы? — деб хапар соргъан кибик этди Амырбий.

— Къутулгъан кибик этдим.

— Не алдың?

— «Беш».

— Молодец, келин, молодец, — деди Амырбий. — Абрек а не болуб турады? Окладын кёлтюрдюлеми экен?

— Мен билиб, кёлтюрмегендиле.

— Ай амап зат а! — деди Амырбий. — Аллай бир тилегенимде да, селешмейми къойду экен? Тохта, мен анга бир тюбейим, мен аны бек дженгил селешдире билirme.

— Ол тамадалары бла эки-юч кере да селешгенди. Айтханларына кёре, бусагъатда аны окладын кёртюр мадар джокъду.

— Мен да аны ючюн тилеген эдим ол суубуруннга, джашха бир маджал оклад берирча этдир ансы, болумлары къыйынды, деб. Дагыда кёремсе аны ол тамада кибик бла селешмегенин. Аны ол къуллукъгъа ким джарашдыргъанын унутуб айланады. Тохта, Му-далифге бир тюбейим, мен аны кеси чабыб барырча этерме.

Ол кёзюуде Кемисхан хант юйде эди. Эрини къычырыб селешгенин эшитгенинде, башын эшикден бери къаратыб сорду:

— Ий, кимге чамланаса?

— Рустамгъа.

— Бизни Рустамгъа?

— Хо, сени эгечингден туугъан Рустамгъа!

— Анга алай сѣлеширча, ол сениге не этгенди?

— Этиб не этерикди? Ол Мудалиф бла сѣлешиб, джашны джалын кѣлтюртмегенди.

«Кесингча, калак айлангандан башха джукъ билмеген джашын институтда ишге салынганна да кѣуаныб кѣой»,— дерик эди Кемисхан, Анисатдан тартынды.

— Джалынмы?— деди ол, аны бусагъатда эшите турганча.

— Хо, джалын!— деб кѣйджырады эри.— Сени джууукъларында бир адамлыгъы болган инсан кѣрмей кѣалды. Башларына уругъа таш излеселе да, меннге чабадыла, меннге джукъ керек болса уа, бурулуб да кѣрамайдыла. Ма кѣюрсе, мен аны Рус-тамгъа джетдирмей кѣойсам.

Кемисхан, эрини аллына таба бла бир кѣууурулган этни келтириб салды да, келини хаит бѣлмеге чакъырды. Алай а Анисат барыгъа унамады. Не эсе да кѣлюн кѣачыргъанча болуб, ол кетерге ашыкъды. Джолда келе, ол кѣайын атасыны юсюнден сагъыш этди. Халал кѣллю, кенг джюрекли, интеллигент адамды да, тойда, бушууда да тамадалыкны аны ючюн бердиле анга, деб акъыл эте эди Анисат арт кѣзюуге дери. «Кѣой-кѣой, бек кѣызганч, бек бетсиз адамды. «Уялмаган буюрлмагъаны ашар» дегенлей бирди»,— деб эшитсе, ийнанмай эди. Зарлыкдан, суймегенликден айтадыла, деб келе эди кѣлюне. Анисатдан сора да бар эдиле алай акъыл этгенле. «Амырбийге келин болургъа табханын ючюн кѣууаныб, джашаууна шукур этиб тур. Бу сахарда анга берилген сыйгъа сукъланмаган джокъду...» Азмы эшитгенди ол быллай сѣзлени. Кертда алайды деб, Анисат, башын кѣлтюрюб, кесин кишиге тенг этмей да айланганды. «Кѣалай тели заманым бар эди,— деб, энди ол зат эсине тошгенинде, кеси кесинден уялыры келди.— «Ючге» окъугъан сохта, бир кере «беш» алса, кесин кишиге тенг этмей, хар кимге уллу кѣллю кѣараганча, былагъа келин болганымы бир уллу насыбха санаб турганма».

Бюгон да болурла, Амырбийге чюйре сѣз айтылганын эшитгенлей, ол огъурлу, ол аламат адамны бети бла нек ойнайса деб, джагъадан алыб тохтарыкъла. Ол халкъ ючюн, кѣрал ючюн джашайды деб, уллу ауздан кѣчырыб тебрерикле. Енге, файгъамбар ке-

си келиб шагъатлыкъ этсе да, антсыз болгъа эди энди анга Анисатны ийнандыралса. «Ол ичинден кѣабынган сыгынча бир затды, джалаан аякъ басыб, этинги кюйдюрючю, аны не болганын биллик тюлсе»,— деб аллай оюмгъа келиб тохтаганды арт кѣзюуге Анисат. Абрекни халисизлигин да андан кѣрюб башлаганды.

Ансар ишге келгенлей, арт кѣзюуге тошген проектлеге кѣараб башлады. Алай а эси Мудалиф Абрекни юсюнден айтхан сѣзлеге бѣлюню да, проектлеге сингиб кѣалалмады. «Чакъырыб, бир сѣлеширми эдим? Огъесе артхаракъгъа кѣоямы турайым?»— деб сагъыш этди ол. Енге былай деб бир белгили оноугъа келиб кѣалалмады. Проектлени бирин аллына тартыб, кѣзлерин анга ийди. Бу кѣайсыныкъыды экер? Пахатныкы кѣреме. Элчи юйдегнге быллай юй ишленсе, ол хош боллукъмуду? Юч бѣлмеси, хаит юйю...Тохта, урусу хаит юйню тобюндеми боллукъду? Аны башха джерге кѣчюрюрюмю эдик? Огъесе алаймы кѣояйыкъ?.. Огъай, бу юйню хатасы джокъду. Площады да эркинди. Беш адамгъа озуб боллукъду. Таулу юйдегилеге келиширми ансы? Не десенг да, беш адамдан аслам болуучунды алада...

Ол кѣзюучюкде Абрек башын эшикден кѣаратыб сорду:

— Ансар, кирирге боллукъмуду?

— Кел.

— Ашау-ичиу кѣалайды?— деди ол, шиндикге олтура.

— Игиди. Сени чотунг а кѣалайды?

— Аманды.

— Нек?

— Билмегенча нек сораса, Ансар?

— Билмейме. Киши джанынгымы кѣыйнаганды?

— Пахатны айтыб айланганын эшитмегенмисе?

— Огъай. Не айтханды?

— Мени ючюн проектлени ол этиб турганча хапар джайганды институтда. Сен аны эшитмегенмисе?

— Болушханы керти болур? Тенглесиз. Болушса да, хата джокъду. Аны ючюн деб джюрегинги кѣыйнама.

— Сейирсе сен, Ансар. Сора ол меннге не бла болушурукъду? Ол меннге болушмайды, мен анга болушама. Ненча игилик этгенме мен анга. Сен аны билемисе?

— Къайгырмаз, Абрек, энтда джарашырсыз, тенгле тюлмюсюз? Ишинги уа иги этерге керексе. Арт кёзюуде не эсе да...

— Ол мени тенгим тюлдю, джауумду!— деб къычырды Абрек, санлари бирден титирей. — Аны къалай ангыламайса? Айтдырмай къоймай эсенг, ол сени да джауунгду. Бетинге кукаланыб сёлешгенликге, ызындан ызлаб айланады.

— Не эсе да бирлери тюшселе, ашарма деб, эртде къарт бёрю джаш къочхарны ызындан ызлаб айланганча, не-е? Хе-хе-хе... Не медет, мен ол къочхар тюлме — тюшпюрюр затым джокъду.

— Бош колесе, Ансар. Сени да барды тюшпюрюр затынг. Ма бу столунгду ол. Пахат былайгъа олтурургъа излеб, кирмеген тешиги къалмай айланады. Тамаданы да, сени да...— Ол, сёзюп да бошамагъанлай, кабинетден чыгыб кетди. Ол кёзюуде коридордан эркиши ауазла эшитилдиле:

— Не болгъанды, Абрек, былай нек кёбгенсе?

— Бир зат кёбгеним джокъду, кёзюнге кёрюнеди.

— Заместитель кесиндемиди?

— Барсанг — кёрюрсе.

— Сени бюгюн къайсы чибин къабханды? Былай тюрлюле нек этесе?

Ансар сёлешгенлени бири Пахат болгъаннын ауазындан таныды. «Была керти да тереннге кетиб тура кёреме,— деб келди аны кёлюне.— Абрек не эсе да бек тебгенди».

— Бошмуса, Ансар?— деб Пахат эшикден кирди.

«Кёзюме кёрюнме сен аман зат»,— дерик эди Ансар, алай а айталмады: администратор кесин ич халына хорлатыргъа керек тюлдю. Сюйсе, сүймесе да, келген адамгъа тынгыларгъа, керек болса, болушургъа борчлуду.

— Олтур, — деди ол. Ичинден а сагъыш этди: «Арабин, не дерикди экен? Абрекни терслерик болур...»

— Амырбий бек кёлкълалды болады Мудалиф бла сеннге, аны айтыргъа келгенме,— деб Пахат, терезени къатына сюелиб, эшикге къарады.

— Абрекни атасы Амырбий?

— Хо,— деб Пахат бери бурулду.

— Не ючюн болады кёлкълалды?

— Абрекни джалын кёлтюрмегенигиз ючюн.

Ансар анга сейирсиниб къарады: Абрек муну аманлаб барады, бу уа... Быланы къалай ангыларгъа боллукъду?

— Пахат, окладны биз бермейбиз, директор береди. Анга да ала башындан келедиле.

— Сабийге сёлешгенча сёлешме, Ансар. Джал директорну буйругъуна кёре берилгенин мен да билеме. Алай а аны кёлтюртюрге сиз, тамадала, къайгырыргъа керексиз. Сиз айтханнга кёре джазады ол буйругъун. Огъесе мен джангылгъанмы этеме?

— Огъай, джангылмайса. Ол айтханынг тюзюю. Алай а Абрекни къалай ишлегенин да билесе. Айтдырмай къоймай эсенг, борчун да толтурмайды.

— Аман ишлей эсе, институтдан нек къыстамайсыз?

— Тюзелмесе...

— Кысхасы, атасы айтхан тюзюю. Мадарын кёрююз аны, ол алай къоярыкъ тюлдю.

— Асыры таукел сёлешмеймисе, Пахат?— деб Ансар аны кёзюне джити къарады.— Огъесе биз сени чакълы бир ангыламайбыз дебми келеди кёлюнге?

— Ангылай да болмазсыз.

Ансар анга джууаб къайтаргъынчы, Пахат, къолун силкиб, кабинетден чыгыб кетди.

Анисат юйге бара тюкеннге къайтды. Анда аны кёзю сют ашарыкъла сатылгъан бёлюмде ишлеген чырайлы тиширыгъа джетди. Огъай, ол джунчугъанча этмесе, Анисат аны эслерик тюл эди. Тюкенчи, муну кёргенлей, эте тургъан ишин къоюб, мынга битди да тохтады. Анисат да, кече къарангыда машина джарыкъгъа чыкыгъан джурча, ары-бери къымылдаялмады да къалды. Сора ол тиширыуну къатында сюелгенле да бери-бери къарагъанларында, кесин къайры атаргъа билмей тургъан Анисат алайда кассагъа бурулду.

Ол бу тиширыуну таныйды, Лизады ол. Анисат, къайдан эсе да келе келиб, Абрек бла ол машинада ышарыб сёлеше тургъанлай, юслерине барыб къалгъан

эди. «Лиза бла мен экиде турабыз. Кеси да азыкъ тюкениде ишлейди. Кереклинг болса, барыб къал. Не деген да, табыб берликди»,— деген эди ол кюн Абрек. Лиза уа, джунчугъанча, бир тюрлюле этген эди. «Товар алыргъа барыргъа машина табалмагъанымда, Абрекге бир джетдириб кел деб тилсегиме да, энди ары тебреб турабыз. Негерим не эсе да къалды да кетди»,— деген эди кеси да.

Анисат керти да ол аны эгечи болур деб къойгъан эди. Бюгюн а джюрегин кеси да толу ангыламагъан бир ишеклик алды. «Эгечи эсе, мени кегени сайыб былай нек этеди? Не уа Абрекни анасы емюрде мулу атын нек сагъындайды? Лиза былагъа джууукъ джетген адам болса, ол айтмай къоярыкъ тюл эди». Алай сагъыш эте, Анисат, кассадан чек алыб, сют ашарыкъла сатылгъан бѐлюм таба бурулду. Аны келе тургъанын кѐргенлей, Лиза, къатында сатыу эте тургъан узун бойлу, къатангы тиширыуну къулагъына нелени эсе да шыбырдаб, алайдан кетиб тебреди.

— Сен алай уялчакъ болсанг, эрни юйюнге джыйыб турмаз эдинг. Ызынга къайт да ишинги эт. Анисат да сени уялмагъан кѐзлеринге бир къарасын. Эшитемисе, Лиза, бери къайт, мен сени юйюнг сатыу этерик тюлме,— деди Лизаны нѐгери.

Алай болгъанлыкъгъа Лиза къайтмады.

— Люаза, телниге урдурма,— деб кетиб къалды.

Люаза анга дагъыда не эсе да айтды. Алай а Анисат аны айтханын эшитмеди. Эсинде-бусунда болмай тургъанлай, эрнин тахсасын биллиб къойгъанында, джюреги къаты-къаты ура, Люазагъа битиб тохтады. Аны, бу къатынны, ышарыб сѐлешгенин да ол хыликке этгенча ангылады. Люазаны ол ышарышы кѐргенден эсе, джер оюлуб ичине джутуб къойса разы эди Анисат. Ол бюгюн бери нек келди, эрини хапарын нек эшитди?! Энди бу къадар адамны арасындап къалай къачыб чыкъсын?!

Бары да анга къараб турадыла. Бу иги тиширыу болмаз ансы, эри ѳнгелеб айланмаз эди, дей болурла.

Тюкенчи къатын, аны джунчугъандан не этерге билмей тургъанын ангылаб, сорду:

— Анисат, не керекди, не аласа?

— Айран... Эки шыша айран бер... Лимонад... тѐрт шыша лимонад...

— Лимонад ол бирси бѐлюмде сатылады,— деди

Люаза, айран шышаланы аны аллына сала.— Кесинг да былай абзырама, адамла къараб турадыла. Кел, мен алыб берейим.

— Огъай-огъай, кесим да аллыкъма. Сен ишинги эт. Татлы суула тюкенин ол бир джанында сатылгъанын билеме.

Алайда болгъан адамланы бары Лизагъа тюл, анга айыб этгенча кѐрюнюб, Анисат тюкенден къалай чыкъгъанын да, къайын атасы да къайын анасы джашагъан юйге къалай келиб киргенин да билмей къалды. Бир заманда эгериб къарагъанында, Кемисханны аллында шиндикге олтуруб тура эди.

— Келин, не болгъанды? Бетинг былай нек кетгенди?— деди къайын анасы.

— Бир зат да болмагъанды,— деди ол, ѳрге тура.— Кесим алай...

— Сора былай ѳрелеб нек къалдың? Алай олтур да бир джукъ къаб, эртденли ашагъан болмазса.

— Огъай, ашар кереклим джокъду,— деб, Анисат эшик таба атлады.

Аны кѐзлерини мыдах къарагъанларындан, бетини кетиб тургъанындап Кемисхан не эсе да болгъанын сезди.

— Тохта, келин. Былай гузаба нек этесе?— деб ызындап атлады.

Анисат а анга бурулуб да къарамады. Юйден джепигил чыгъыб, басхычланы энишге чабыб кетди. Кемисхан аны ызындап къараб къалды. Келиннин халын къалайгъа ангыларгъа билмей, ол халда талай заманын турду. Сора джюрегине бир къоркъуу келиб, телефонга чабды...

Джашагъан юйюне джетгенлей, Анисат, бирин ала да бирин сала, китабларын, ууакъ-тюек затларын эки чемоданга джыйды да, экисин эки къолуна алыб, эшикке чыкъды. Сора, кимден эсе да къачханча, къызыу-къызыу атлай, орамны ѳрге тебреди. Кеси да башын энишге ийибди: бир адамны да келмейди кѐрлюгю. Шахардан терк огъуна къораргъа— джашгыз олду излегени. Керек тюлдю энди анга Абрек джашагъан шахар. «Лиза бизге джууукъ джетеди. Эм бек суйген эгечлеримни биридн...» Ол аны, джукъ ангыламагъан телничикге санаб, алдаб тургъанды. Джашасын энди Лизасы бла! Ол тиширыу да къалай уютсыз зат эди. «Келинчик, мен сени узакъ адамынг тюлме.

Бизге да келе тур...» Мен телибаш да, кертда алайды деб, аны къайыи хатерни этерге кюрешиб айланганма. Хар тюбоб айырылгъаныбыз сайын, ызымдан къараб, аз бек кюлмей эди, кюндешчигим кетди деб. Огъай, Абрекни ол этгенин мен ёмюрюмде да кечерик тюлме...

— Анисат!

Ызындан алай айтыб къычыргъан Абрек болгъанын ол аны хырха ауазындан ташыды. Бурулуб къарары уа келмеди—эшитмегенча этиб къойду.

— Алай тохта, Анисат!

Бу джол да эс бёлмеди ол анга. Къысха-къысха солуй, Абрек ызындан джетди.

— Эшитемисе?

— Не болгъанды?— деди Анисат, баргъанын тохтатмагъанлай,

— Къайры тебегенсе?— дей, Абрек кьол джаулугъу бла бетини, мангылайыны, бойнупу терини сюртдю.— Сеннге сорама.

— Элге, юйюме,— деди Анисат, ичпиден ачыуланса да, сабыр сёлеше.

— Телисиме да ызынга къайт, апам сакълаб турады,— деб Абрек чемоданланы алыргъа умут этди. Алай а Анисат джибермеди алашы.

— Кимни сакълайды?

— Сени... экибизни да,— деди Абрек, терслиги ючюн аны аллында бёркюн алыргъа хазыр тургъанча, ийнакълы сёлеше.— Чемоданларынгы да бери джибер, быллагъа алай къадалыб нек къалдың? Бери джибер. Джолну ортасына сюелиб, тартыша-созуша тургъаныбызны адамла кёрселе, айыб этерикдиле.

Анисат дагъыда джумушаб къалмады: Абрекге джюреги бузлаб эди да, бусагъатда аны эритир кюч джокъ эди.

— Мен эди ызыма къайтырыкъ тюлме.

— Нек?

— Билмеймисе?— деди ол, ачыуланьрны орнуна, кёкню басыб тургъан булутланы арасындан чыгъыб, къууатсыз мутхуз дуниягъа шюрюн чачхан кюпча, джарыкъ, суююмлю ышара.

— Огъай,— деди Абрек, джюреги къаты-къаты ургъанын да сезе, анга да умутлу къарай.

— Хата джокъду, къош салыб тургъан Лизанга

сорсанг, ол айтыр. Эсли тиширыу кёрюнеди,— деб, кеси да билмеген бир уллу кюч бла Анисат чемоданларын Абрекден тартыб алды да, автостанция таба бурулуб кетди.

— Анисат! Анисат! Анисат!— деб ызындан къычыра къалды Абрек да

44

Кече тангига дери джаууб чыкъгъанды да, къар теренди. Алкын джолда сокъмакъ да джокъду. Алай болса да атла дженгил чананы тынч тартыб барадыла. Энди элге да кёб къалмагъанды. Дуппурдан ауа эселе, джетедиле.

Эл кеси кёрюнмей эсе да, юйлени оджакъларындан чыкъгъан тююн, сууукъ хауада, джангы титилген джюк билезиклеца, мингле бла ызла къоя, булутсуз чууакъ кёкге кёлтюрюлгени кесгинден кесгин кёрюне барады. Шамил, анга суююнюб къарай, Далхатны къатында олтурады. Элге джууукълашханы сайын бу кыйын кёзюуде къошну Норийни джангыз кесине кююб чыкъгъанына бекден бек сокъуранады. «Врач мени бутума не этерикди?— дейди.— Эшта, мен ол джардан озгъан болурма...»

Тюзю, аны бюгюн врачха барыр акъылы джокъ эди. Биченнге теброб тургъанлай, Далхат келди да:

— Аны къой да джылы кийин да чыкъ. Эрлай докторгъа джетдириб келейим. Ансы кече болгъанлай, биягъы сен энтда бу бутунгдан азаб четериксе. Бюгече да, ах-ох эте, тангига аманны кеминде чыкъгъанса,— деди да тохтады.

— Бусагъатда врачха бара айланыр мадарым джокъду. Кёресе, къойла кюзлай турадыла. Бу сууукълада кююна, кюзусуна да артыкъ да бек сакъ болургъа керекбиз. Бир таблыкъ тюшсе, бара турумма врачха,— деб кюрешди Шамил. Алай а Далхат къоймады.

— Къошда таблыкъ болгъунчу сакълайма десенг, бутсуз къаллыкъса. Маджирни не кюннге джетгенин кёрдюнгю? Сен да аныча болургъа суюмей эсенг, кийин да чыкъ. Эрлай джетиб келейик,— деди ол.

— Кертиси бла да Шамилни къазауатда окъ тийген буту ашланган эди да, арт кёзюуде чыдатмай эди. Асыры бек джызылдагъандан кече орундукъда аягъын

салыр джер табмай эди. Кюндюз, джерни басханы сайын мизни чанчханча ачыб, джанын ала эди. Сора кече сайын тамбладан узакъгъа созмай врачха барыргъа оноу эте эди. Эртденбласында уа, джюз тюрлю иш чыгъыб, аны аурууун унутдуруб къоя эди. Ишинден бошуракъ болуб, врачха джетиб келир мадар чыкъса да, барыргъа излемей эди. «Къой-къой, не врачды ол? Мен ол джашлыкъдан эртде ётгенме. Джашай баргъан адам, ауругъан къой эсенг, ёлген да этеди»,—деб ишине булджуй эди да тебрей эди. Бюгюн а, кече да къыйналыб чыгъыб, сагъышлы болуб тургъанлай, Далхат алай айтыб къадалгъанында, аякъ тиреб кюреш-меди.

— Да кел сора, эрлай джетиб къайтайыкъ,— деб джолгъа чыкъды.

Дуппурдан аугъандан сора, Далхат, атланы элни къыйыр сюреминде ишлене тургъан уллу комплексни къаты бла ётген джолгъа—машинала джюрюб, сокъмакъ этген джолгъа—бура, къартны бир джанындан тюртдю:

— Шамил, элчиле мынга къалай айтханларын билемисе?

— Къалай айтырыкъдыла айтыб? Къой багъыучу комплекс дей болурла?

— Огъай, тейри. Хи-хи-хи,— деб Далхат кеси кесин кюлдюрдю.

— Къалай дейдиле да?

— Инкубатор. Хэ-хэ-хэ... Къозула чыгъарыучу инкубатор.. Аланы ол таб айта билгенлерине бир къара. Оллахий, бизни элни адамларындан эшитмезлигинг джокъду. Хи-хи-хи!..

Комплексни бир-бир затларын Шамил кеси да огъурамайды. Аны ишлеб башларны аллы бла колхозда джыйылыу болгъан эди. Анда комплексни юсюнден да айтылгъан эди хапар. «Къойланы тышына чыгъарлыкъмыдыла огъесе кече-кюн да мекамдамы тутарыкъдыла?»—деб соргъан эди ол сагъатда Шамил. Алгъан джууабы уа былай болгъан эди: «Асламысына малла комплексде турлукъдула». Андан бери ол сагъышлыды; «Хауада, кюнде айланмагъан къойну эти татыусуз, джюню, териси къарыусуз болады. Сора комплексге джюлгъан ачхагъа колхозда талай бау ишлеб, малы ата-бабадан келген джорукъ бла бакъгъан хайырлы тюлмюдю?»

— Алай айта эселе да, ангыламагъанлыкъдан ай-

тадыла,— деди Длхатха уа.— Бу битсе, ашы-суу да юсюнде болуб, хър не да машинаны, механизмни кючю бла этилликиди. Мында ишлегенлеге да бек таб боллукъду.

— Къайдам, тейри, — деб ышара, Далхат атланы элни эки джаны бла алаамат юйле тизилген тюрт-тюрз орамына бурду.— Хар неси да, сен айтханча, алай алаамат болуб къалса, бир иги. Алай болмай...

— Боллукъду, Далхат. Комплексде ишлегенле, бизнича, кече-кюн демей, къойланы ызларындан айланыб турлукъ тюлдюле. Адамча ишлеб, адамча джашарыкъдыла. Анга чыртда ишегинг болмасын.

— Ол айтханынг тюздю, алай а... — деб башлаб, Далхат, Хаджосланы юйлерини туураларына джетиб баргъанларын эслегенлей, сёлешгенин терк тохтатды. Алайдан озуб кетгинчи, бир джанына айланыб, сигарет къабындыргъан кибик эте тургъан болмаса, башын кёлтюрмеди.— Къысхасы, заман кёргозюр ишни болумун,— деди арлакъ кетгенлеринде, бери бурулуб.

Бу джол Шамил анга джууаб къайтармады. Далхатны алай этгени аны эсине бнягъы сагъышын тюршюрдю: «Хаджос аллында иги джаш эди, артда алай нек терсейиб къалды? Итлик кертиси бла да бу къатымда олтургъандан чыкъгъан болурму? Хаджосну башын отха Далхат салгъанды, аны тюрге не джыймайдыла, деб нек турадыла элчиле? Мен муну хыймый ишлерин кёрюр ючюн къалмагъанма. Алай а ол кюн бу мени бламы эди огъесе Хаджос бламы болгъанды? Аны эсгералмагъаныма бир къара. Тохта...» Шамилни эсине иги кесин болуб бошамагъан затла тюршюле. «Тохта, тохта, ол кюн бу кечирек келген шой эди да. Алай болур эди дейме, тейри. Сора Хаджос муну бла бирге болгъанын нек джашырыб къойгъанды?»

Шамил соруб тюзюн билирге излеб, Далхатха къарады. Алай а соралмады; бети джетмеди. Акъылында уа, бир ишексиз, ол кюн бу Хаджос бла болгъанды, дегенлей къалды. Кеси да, кёлю булгъанганча болуб, андан арлакъ олтурду.

Далхатны уа Шамилни сагъышындан хапары джокъду. Аны врачха элтирге мадар чыкъгъанына ичинден къууана, чам-накъырда этерге кюрешеди. Анда, амбулаторияда, къартны район больницагъа ашырлыкъларына ажымсызды. «Больницагъа салмасала да, бюл-

летень бериб, юйюне джибермей кьоярыкъ тюлдюле. Нюрсият джашыны ишине джангыдан кьарата айланады, дегенлери керти эсе, муну не больницада, не юйюнде болгъаны игиди. Ауругъанын билселе, милицияны адамлары муну излеб кюрешмезле. Мындан башха уа Хаджосну айтханына шагъатлыкъ этер адам джокъду», — дейди. Кертисиңде уа, Далхатны бу дыгаласы суугъа кете тебреген, ахыр мадарын тауусуб, суу юсюнде кьалкыб айланган чёбге кьадалыргъа кюрешгенча бир зат эди. Аны алайлыгъын ол кесиде ангылай эди. Алай а бусагъатда Далхатны андан сора Шамилден кьутулур, бир да кьуруса да аны кесини кьатында кёрмез амалы джокъ эди.

Ма Далхат, кесин ышарта, кьартха энтда не эсе да айтды. Шамил а тынгылай турмады анга.

— Къайда, Далхат, былайда бир кесекчикге сабыр болчу. Бу тиширыуну кьолун тута барайым. Саламлашмай кетсем, джазыкъны кёлю кьаллыкъды, — деб, ол чанадан тюшер къайгъылы болду.

— Ким тиширыуну? — деди Далхат, атланы джюгенлерин артына тартыб, тегерегине кёз джетдире. Сора арбазындан бери чыгъыб, орамны ёрге кьараб тургъан орта бойлудан эслирек джукъа кьарт кьартынны кёргениңде, Баладжанны юсюнден айтханын ангылаб, аны тыяргъа изледи: — Шамил, ол, сени огъай, тюбесе, туугъан кьарнашы Шахарбийни да таныб кьоялмайды. Аны кьой да, кел, бара киришейик, ансы врач ары-бери кетиб кьалыргъа боллукъду.

Кьарт джукъ айтмады. Чанадан тюшюб, юсюн-башын тюзетди да тиширыу тургъан джер таба тебреди. Аны эслегенлей, Баладжан да, кьолу бла кёзлерине кёлекке этиб кьарай, аллына атлады.

— Шамил, балам, сенмисе? — деди сора, анга джукълашханында, кьучакъларгъа мыллык ата. — Аллыгъызгъа кьарата сокъур этиб кьойдугъуз да. Бошаламаймыды бу худжу кьазауат? — деб кесини джашларыны бирин кьучакълаб тургъанча, башын Шамилни кёкюрегине салыб, аны анача ийнакълай, талай заманны турду. Сора андан айырылыб, бет тюрсюнюне кьарады да, мылы кёзлерин сюрте, джылары тамагъына тыгъылгъан адамча, ауазы кьалтыраб мыдах чыгъа, дагъыда айтды; — Балам, кьазауатда бекми кьыйналгъанса, былай кьарт болуб нек кьалгъанса? Кючден таныдым. Бизни джашла да... Ий, балам, ол ючю-

сюн кёргениңг болдуму? Бирге кетген эдигиз да, ала сени бла бирге нек къайтмадыла?

Хар тюбегени сайын этеди Баладжан былай. Сора Шамил анга юренчек да болгъанды. Ёнге джюреги кьыйналмай кьалмайды. Ма бусагъатда да, анга кьазауатдан бююн келе тургъангача тюбеге, сорууну тик салыб, тегереклерин, джер джарылгъанлача, терен ызлы джыйрыккъла кючлеб тургъан умутлу кёзлерин былай тиреб, аузуна битиб тохтагъанында, Шамил джунчуб джерге кьарады. Кьазауат эртде бошалгъанын, ол андан къайтханлы арадан кьыркъ джылгъа джууукъ заман ётгенин, Баладжанны юч джашы да уруш баргъан тюзледе ёмюрлюкге кьалгъанларын, кюн сайын ма былай орамгъа чыгъыб, ол аланы алларына бош кьарагъанын джарлы анагъа айтыб кьоялмады. Иги да дейсе, аны джангыз кечинмеги балаларыны сау болгъанларына ийнанганы бла аланы сакълагъаныды. Кьуру ол умутду Баладжанны кьарт санларына джылыу бериб, джюрегин тебдириб тургъан. Кюлдюрген, ышартхан. Эртденбла эртде кьобдуртуб, юйон джыйдыртхан, юсюн-башын тюзетдирген, пенинде отун джукълатдырмагъан, ашарыгъын джылылай турдуртхан, эм ахырында кьымылдатыб, кьанын джюрютюрге себеб болгъан. Джашлары къайтмазлыгъын билсе, джашаудан анга магъана боллукъ тюлдю. Дуня джарыгъын кёрюрге, сезерге себеб болуб тургъан джилтинни джукъланыб кьаллыкъды. Шамил а ол джилтинни джукъланмазын сюеди. Джашларыны алларына кьарай, ала эркинлиги ючюн джанларын берген Джуртуну хар кюндеги джашауун кёре, сезе, чууакъ кёкню тюбюнде зауукълу ашырсын кьартлыгъын — ма олду анга ол излеген.

— Кьыйналма, Баладжан, ала да келирле. Бу сууукъда кесинг да былай джаланлай нек чыкъгъанса?

— Сен да келдинг, ала да джете болурла. Бир кесек сакълайым.

— Хо-хо, аллах айтса... Юйге кириб тур, сууукъ боласа.

— Шамил, сен биргелерине айланганса, биле болурса. Аталары кьазауатдан ёпкесинде огъу бла къайтхан эди да, кёб джашамай, андан ёлюб кетген эди. Джашлары аны ол хапарын эшитгенмидиле экен?

— Огъай, эшитмегендиле, — деди Шамил, анга алай джууаб: этерге кереклисин сезиб. — Билмейдиле ансы, мениге айтырыкъ эдиле.

— Иги да айтадыла, — деб джыламсырады Баладжан. — Ала сени туугъан къарнашларындан кем кърмейдиле. Алайды-алай; сениге айтмагъан эселе, аталары ёлгенин билмейдиле. Сора игиди, ансы кыйналыб турлукъ эдиле. Келсселс, кесим хапарын айтырма, джюреклерин басдырыгъа кюреширме. Кыйынылыкъгъа бой салмай болмайды, балам.

— Юйге барыб тур, Баладжан.

— Автобус келир заман боламыды?

— Огъай. Ол келирге энтда сагъат чакълы бир заман барды. Юйге кириб тур ансы, сууукъ боласа.

— Балам, сен меннге къарама да бар. Айджакъ сакълаб турады. Бар да къууандыр джазыкъны. Ол да аллынга къарай ит болганды. Бар, балам, бар. Аллах энди бир-биригизден айырмасын.

Баладжанны юйюне ашырыб, бери чыкъгъанында да, Шамил келиб чанагъа олтуруб къалмады.

— Далхат, сен бара тур, мен да ызынгдан бусагъат джетейим, — деб Култураны юйю бла кинотеатрны арасында орналгъан эсертмеге бурулду.

Къазауатдан къайтмай къалгъан элчилеге салынганды ол. Юч джюз адамны аты джазылгъанлы анга. Элни аллай бир уланын джуханды ол худжу къазауат! Аланы ичинде Шамилни джууукълары бла тенглеринден да кёб адам барды. Сора ол, былай бери келсе, алай къайтыб, эсертмени къатында бир кесек турмай кетмейди. Бу джол да, башын энишге ийиб, талай заманны сюелди.

Ызына къайтханында, Далхат ушакъны отун ышырыр умут бла анга сорду:

— Ол тиширыу былай этиб, джол джанына сюелиб нек турады?

— Джашларын сакълайды.

— Не джашларын?

— Къазауатха кетгенлерин.

— Аланы ёлгенлерин билмеймиди да? Эсертмеде да джазылгъан шойдула да аланы атлары?

— Джазылгъандыла. Ол заманда огъуна къара къагъытла да алгъанды, алай болгъанлыкъгъа...

— Ийнанмагъанлыкъмы этеди?

— Не эсе да ююнчю джашына къара къагъыт алгъаны таб тюлдю, айтханларына кёре.

— Акъылындан тайышхан заты болур сора, ансы былай этерик тюл эди.

— Къайдам, — деди Шамил.

Селеше келиб, аланы хар къайсысы кеси сагъышына сенигиб тохтады; Далхат Шамилден къалай къутулайым деген сагъышына, Шамил да Хаджосну тутулгъаны бла байламлы сагъышына. Аны ююн болур, эл амбулаториягъа къалай джетгенлерин да билмей къалдыла. Аны арбазында чанадан тюшюб, экиси да врачха кирдиле. Узун, чырайлы джаш ёрге туруб, ала бла джылы саламлашды. Шиндикге олтуртуб, хапар сорду.

— Къайсын, тейри, биягъы бутум кыймайды, — деди Шамил — Сениге энтда бир кёргюзейим деб келгенме.

— Бу бутундан инджилиб тургъанлы талай заман болады. Алай а врачха къарат десенг, отдан кёлек киеди. Мен кыймай зор бла алыб келгенме ансы, бу джол да келир акъылы джокъ эди. Кече уа тангга аманны кеминде чыгъады. Къарнаш, эринме да мынга джан аурутуб бир иги къара, — деди Далхат да.

Врач анга сен мынга былай къайгырыучу къалай болдунг дегенча къарады да, Шамилни бирси кабинетге алыб кетди. Анда кенчегин тешдириб, бутуна тийиб кёрдю. Хар затын билгенича тинтерге кюрешди.

— Район больницада бир кесек джатаргъа къалайса? — деб сорду, ызына къайтханында.

Далхат, тургъан джеринде тебджилай, бир Шамилге, бир врачха къарады, «туура мен мурат этгенча болургъамы тебрегенди экен? Бу энди больницадан джууукъ заманда къайталмаз. Таб, къайтмай къалыргъа да болур, аллах айтса. Къалай иги этдим му ну бери алыб келгеними! Тохта, мындан бир къутулайым апсы...»

— Шамил, чырт сагъыш этмей, барыб къал, — деди ол, къууанчы кёкюрегине сыйынмай. — Хазнамыды, кёб джатсанг, эки-юч ыйыкъ чакълы бирчикни джатарыкъса.

Къайсын ышарды.

— Врашча да селешесе, Далхат, — деди ол, сора Шамилге бурулду. — Къалай этесе? Огъайынг джокъ эсе, тамбла огъуна элтиб, джарашдырыб келейим. Аз-кёб джатсанг да, хайыры болмаса, хатасы боллукъ тюлдю.

Шамил не дерге да билмеди; больницагъа барыб, бир кесек джатыб чыгъаргъа огъайы джокъду. Алай а бусагъатда кюшну кююб къалай кетсин? Кече-кюн

да юслеринде болургъа керекди ансы, къюю, къозусу да чарпыргъа боллукъду. Къалай этсин?

— Къайсын, быллайла нек эте тураса? — деди биягъы Далхат, врачны Шамилге айтханы кѣлюне джетмей.

— Къаллайла?

— Барамыса, келемисе, дей турма да, элт. Бу къазауатда сакъят болуб къайтхан адамды. Бутунда осколкасы барды. Сен а...

— Мен а не?

— Джан аурутмайса. Базарда сатыу этген къатыш-лача сѣлеше тураса. Сени былайгъа мунучалагъа къара деб салгъандыла.

— Далхат, керексиз затланы сѣлешесе, — деди Шамил, ёрге тура. — Мен бусагъатда больницагъа кириб тураллыкъ тюлме. Джылы болса, таблыкъ тюшсе, кѣрюрме... Къысхасы, Къайсын, меннге джараулу дарманынг бармыды?

— Дарман а табарбыз. Андан эсе...

— Не дарманды ол? Къошу-башы да от тѣбеси огъуна болсунла! Аны къой да, кеч этмей, саулугъунга къарат. Мен айтырыкъ олду, Шамил! Бутунг бла ойнама. Майна, Маджирни болгъанын кѣрдюнг. Алай эте туруб, тѣшекге тюшдю, андан бери джатады. Сюй-юб айтама, барыб больницагъа джатмасанг, артда сокъуранныкъса, — деб къадалды Далхат.

Алай а Шамилни бирден эки эталмады. Ол, врач берген дарманланы да алыб, кабинетден чыгыб кетди. Далхат да ызындан чабды.

— Шамил, бош этесе былай. Барсанг иги эди. Сен кетгенлигинге, къошха къойчу табылыр, кесинг тѣшекге тюшюб къалсанг а, киши да болушмаз, — дерге кюрешди дагыда ол, ачыуу тамагъына тыгыла. Сора къартха сѣзюн ётдюралмазлыгъын ангылагъанында, терен ахсына, чанагъа олтурду. Экинчи анга бурулуб да къарамагъанлай, къошха джетиб къалды.

45

Анда, эшикде, сууукъду. Джалан терекле, мутхуз кѣк, бузлагъан сыйдам джол, къар басхан сабанла, сыртла — бютеу табигъат буюгъуб тургъанча кѣрюнеди. Мында, мазаллы «Икарусну» ичинде уа, джылыды. Джолоучула, палтонлары, тонлары тѣшиб, рахат олтурадыла. Кими къалкъыйды, кими хоншусу бла ушакъ

этеди — джолну бирери бирер тюрлю къоратады. Анисат а, эки кѣзюн терезеден тышына чыракъ ийиб, кеси сагъышына болуб келеди. «Энди юйге не деб барлыкъма? — дейди ол, сормай-ормай Абрекден айырылыб келгени ючюн анасы дуняны къуюб урушуругъу кѣзюне кѣрюнюб, ичинден кюе. — Ёрге барыб аламан болуб деб, халкъгъа кюлжюлк болуб къалдым да. Хапарымы эшитселе, Норий бла анасы аз бек табаламазла. Элчилеге да бетими къалай кѣргюзюрюкме?»

Бир-биринден къайгъылы сагъышла келиб, Анисатны джюрегин ачыу бла кѣлкълдылыкъ сезимле кемиредиле. Ёнге Абрек бла джашау къураялмагъаны ючюн кесинден сора бир джанны да терслемейди. Бирге окъугъан теиглери, башхала да айтыр, эсгертир ючюн къалмагъандыла. Фаризат а!.. «Сени къюлуна джыйгъынчы, аузуу поэт, тамагъы композитор болуб, ызынгдан чабыб айланныкъды. Юйюне элтиб, бир кесек джашагъандан сора уа, арну сѣз айтыб да эшитдирлик тюлдю. Хар кюнюнг азабда ётерикди. Сора башынгы алыб къачар къайгъыгъа кириб тохтарыкъса. Алдатма анга кесинги...» — деб къаллай бир кюрешди ол. Аны айтханына тынгыласам, былаймы боллукъ эдим...

Аписатны сагъышын аллында олтургъан сарытон, чалмыйыкъ токъ кишпчик бѣлдю.

— Нюрхан, кюеюнг аман джаш тюл эди да, алай этиб къалай къойду? — деди ол.

Хар ким бурулуб-бурулуб Нюрханнга къарадыла.

— Огъай, кесини хатасы джокъ эди. Анасы джашау бермеди.

— Тоба-тоба, ол юйдеги быстырла амалтынмы ча-чылды?

— Ёнге уа.

— Да иги берне этгенча айта эдиле да...

— Небиз да аман тюл эди. Юй къачха юч метрлик кюйюз, къуу тѣшек, къуу джууургъан, къуу джастыкъ салгъан эдик, атасына-анасына да бир къат берне этген эдик...

— Аллахым, сен сакъла, — деди арлакъда олтургъан чырайлы тишируу, анга къараб туруб. — Мени сартын, аны тѣрт этиб бирин да табаллыкъ тюлме къызыма. Къалай къыз чыгъарлыкъ эсек да.

— Ой-ой, эгечим, табарыкъса. Табмай, сен кимден кемсе? Бусагъатда рысхысы болмагъан джукъгъа да саналмайды, баласы, башы да.

— Нюрхан, энди кюеу джаны ол къадар затны да азсынганмы этди? Быланы нек айырдыла? Сылтаулары не эди?

— Эки кызларына бриллиант сырғала алмай, алтын сырғала алганыбыз болду чурумлары.

— Не аман уллугъа кетгендиде была,—деди къарт.— Къалай аман ауруу болуб къаныкъды бу берне бизге. Муну тамыры бла къурутмай, бизге джашау джокъду.

— Къой-къой, Алий, къаты болур ючюн да къалмайдыла. Алай болгъанлыкъгъа берне этмеген да джокъду — ким туура, ким таша этеди апысы. Ол ктой эсенг, теренден тереннге синге барады. Алгын бир къат берне этиле эди, энди уа биринчи, экинчи бернеси деб къорешедиле. Эшта, муну тохтаталлыкъ болмазла.

Алий, Нюрханы къатында олтургъан къатынны кеч таныб, имбашына къолун салды;

— Соня, сенмисе?

— Менме, Алий,—деди тиширыу, таб ышара.— Шахаргъа барыбмы келесе?

— Хо, абадан джашха баргъан эдим, энди андан келе турама. Сен а?

— Эгечим келип келтирген эди. Андан келеме.

— Да огъур аякъ бла келсин келинигиз да. Толу, насыблы юйдеги болсунла.

— Сау бол, Алий.

Ала бир-бирине ханар сорушдула.

— Тоба-тоба, сора бергенигиз-алганыгъыз болмагъанды,—деди Алий, бети джарый.

— Огъай, хар нелерин да джангы адет бла этиб, ох деб къалдыкъ.

— Аламаат этгенсиз да. Тейри, андан игиси болмаз дейме.

— Джокъду джокъ. Менде да эки кыз бла бир джаш барды да, аланы да джангы адет бла юлендирикме. Ол берген-алгъан дегенни чыртда джюрют-джюрют тюлме. «Аман кызгъа къазан къошакъ» дегенлей бир затды ол берне бериу. Къызны да, джашны да сыйларын тюшюредди.

Автобустагъыла, бери-бери бурулуб, ол тиширыугъа бюсюреу этгенча, суйюннгенча къарадыла.

— Бек тюз айтаса, эгечим,—дегенле да болдула.

— Эгечинги джашы оноуда ишлеген адаммыды?—деб сорду бир амма да.

— Огъай, джаш да, келин да заводда тюз ишчиле болуб ишлейдиле.

— Насыбгъыз да барды сора...

Алагъа тынгылаб туруб, Анисат дагъыда биягъы сагъышына сингди. Берген-алгъан бла ахыр адам насыблы боллукъ болса, анга да джетерик эди бир юлюш ышан. Андан эсе, Абрек адам болса эди кереклиси. Анисат джаны-къаны бла берилиб эди анга. Ол а ангыламады аны игилигин. Кесин насыбын да, аны насыбын да аякъ тюбге быргъаб, теблеб сирелди. Энди юйюне не деб барлыкъды?..

Кеч этс джетди автобус элге. Анисат, андан акъыртын тюшюб, тегерегине къарады. Сора алайда адам болуб кишини эслемегеннде, башын энишге ийди да, дженгил-дженгил атлай, орамны ёрге айланды. Бир заманда ит чабхан тауушдан эс джыйыб къарагъанында, юйлерине джетиб, арбазны буруууну къабакъ эшиклерин ачаргъа къореше тура эди.

— Басар! Басар... Къара-къара мынга. Басар; ол кесек заманчыкъгъа мени унутубму къойгъанса? Тын, Басар, тын,—деди Анисат итлерине.

Самыр, чабханын къоюб, анга къараб тохтады. Анисат арбазгъа киргеннде уа, олсагъатлай огъуна таныб къоялмагъанына кечгинлик этерин тилегенча, къуйругъун булгъай, аны аллына чыкъды. Кесин анга ышыргъа да къорешди.

— Энди таныдынгмы?—деб Анисат да, ийилиб, Басарны башын сылады. — Алай эссиз болургъа джарамайды...

Тауушланы эшитиб, юйдегиле сагъайдыла.

— Ким эсе да келди болур дейме. Алан, ары къарачы,—деди тылы ийлей тургъан Тамара джашчыгъына.

Алан, пластмасса солдатларын полгъа тизиб, аскер оюн ойнай тура эди.

— Атты келди болур, — деди, турлугъу келмей.

— Атанга ит чабарыкъ тюлдю. Ким эсе да башхады. Селеше турма да бар, ары къара.

Джашчыкъ, эшикни ачыб ары чыкъгъанлай, эгечин кёрдю.

— Анисат келгенди, ання! — деб кычырды ол, ызына айланыб.

— Ким?—деб Тамара, тылы джугъу къолларын

хотасына сюрте, эшикге мыллык атды. — Бу кимге чабады деб турама. Сенмиңсе, Анисат?

— Менме, анам, — деди Анисат, мыдахлыгың сез-дирмезге кюреше. — Не эте турасыз?

— Бизни уа хатабыз джожьду, кесинг къалайса? — дей Тамара, кимни эсе да излегенча, орам таба къарады. — Ким бла келгенсе?

— Кесим, — деди Анисат, джердең чемоданларын ала.

— Кюеу... Абрек къайдады?

— Юйдеди.

— Сора сени бла нек келмедің?

— Анам! — деди Анисат, кёкюрегинде кёлкъалдылыкны джилтинлери къабыныб, ёртен болуб тебрегелерин сезе. — Энди...

Гитче эгечи бла къарнашы аузуна битиб тура эдиле да, аланы къатларында айталды болмаз, башлагъан сёзюн бошамай, ол юйге кириб кетди. Анасны ичин кеси да ангыламагъан бир къоркъуу алды. Сабийлени бирси бёлмеге ашырыб, кесн аны ызындан барды.

— Анам, энди меннге аны атын да сагъынма, — деди Анисат, чынар джаркъала чыкъырдаб джаннган печни аллына олтуруб, къолларын отха тута.

— Нек, мен джазыкъ?

— Энди мен ызыма къайтырыкъ тюлме.

Акылына да келтирмей тургъанлай айтылыб къалгъан ачы хапар Тамараны джюрегин чанчдырды.

— Оу, мен джарлы, алай деген неди? — деб ол, бетини къаны къачыб, къызына битиб тохтады. — Не болгъанды? Нек айырылыб келгенсе?

— Анам, сен да керексиз соруула бериб джюрегими джарма, алайсыз да джарыла турады, — деди Анисат, кюйюб бошагъан агъачны кёмюрюча, джилтинлери джукъланнган кёзлерин отну къызыуна чыракъ ие. — Кесимме терс!..

Аны къыйналыб тургъанын ангылаб, Тамара экинчи анга джукъ соралмады. «Баш тутхан юйге береме деб, къызымы эшигин кесим къолум бла джабыбмы къойдум экен? Энди атасына да не дерикме? Ол муну Абрек деген ёсмезликге барырын суймеген эди. Къалай бек джангылгъан эдим», — деб сагъыш эте, ол Анисатха талай заманны къараб турду. Сора бирси бёлмеден эркиши ауаз эшитилгенінде, Ханафий иш-

ден келгенин сезиб, не ючюн эсе да къоркъаракъ бола, олтургъан джеринден ёрге кёлтюрюлдо.

— Анам, хапарымы бюгюн айтма атама, — деб шыбырдады ол кёзюуде Анисат Тамарагъа.

Эртденбла ишге келгенлей, Абрекни Мудалиф чакъырды.

— Ыйыкъдан асламны къайда айланаса?

— Ауруб тургъанма, — деди Абрек.

— Врачладан къагъытынг бармыды?

— Алкъын джожьду, алай а аллыкъма.

— Сора бар да къагъытынгы ал да кел, андан сора сёлеширбиз.

— Не, Мудалиф, ауругъаныма ийнамагъанлыкъмы этесе?

— Мен сеннге алай айтмайма. Енге ийнамазгъа чурум да барды. Сен биринчи кере этмейсе былай.

— Къалай?

— Къаллай бир ишлей эсенг да, бир джангыз ыйыкъны ишге толу джюрюмегенсе. Бир кюн — анда, бир кюн — мында. Къайдаса десек, ауругъан этгенме деб, унутдуруб къояса. Къачанинга дери этиб турлукъса былай?

Ол кюннге дери Мудалиф аны бла алай къаты сёлешмеген эди. Сора бюллетень излерге керек болуб, Абрек ары-бери чабды. Тилеб-джалбарыныб да кёрдю.

Врачла анга къагъыт бермедиле. «Ауругъан эсенг, заманында келге эдинг», — деб кюйдула.

Абрек салпыланды; энди не мадар табсын? Ишин алай бек багъалатмаса да, институтдан къысталгъан ат бла кетерге суймеди. Чотун атасына айтды. Алай а арт кёзюуде не эсе да бир затын табыб, милицияны адамлары ызындан къысха тюшген эдиле да, бу джол Амьрбий да аны къайгъылы болалмады.

— Телинге айланмагъа эдинг. Энди кесинг кёр баш мадарынгы, мен сеннге бу затда болушаллыкъ тюлме, — деб сансыз этиб кюйду.

Абрек, бир амал, ишинден къысталмаз амал излеб, Лизагъа чабды.

— Мудалиф бу джол бек къадалгъанды. Бир мадар этмесенг, боллукъ тюлдо, — деди анга.

— Не мадар?

— Бюллетень керекди. Биягы шохунга бир барыб келсенг а.

Лиза, джууаб бермей, тынгылаб кьойду. Экинчи кере келгенинде уа, эм алгъа ол аны бла ортасын ачык этерге изледи.

— Абрек, мен сени талай джылдан бери биргенге джашаб турган тиширыуунг болганымы атапга-ананга айтыб, юйюнге къачан элтириксе?—деб, кезюне битиб тохтады.

Лизаны алай сорургъа эркинлиги бармы эди? Иги да болады! Аны да бар эди мураты, башха тиширыулача, юйлю-кюнлю болур, Абрек бла джашыртын джашамай, туру джашар, ана болуб, сабий есдююр мураты. Аны юсюнден Абрекге да сагына турганды. Ол а... Ол а не? «Сени табсам, меннге башха тиширыу керек тюлдю...» Алай айтыб ышандырыб турду да, Фаризатны алды. Андан айырылганында да айтды алай. Сезюне уа керти болмады. Джарыла эсенг, бузул да ёл, дегенча этди да, энтда Анисат деб бирни табды. Фаризатдан да, Анисатдан да аны неси кем эди? Чырайымы, саулугъуму, башхасымы?..

Лиза дагыда тезерге кюрешди. «Анисатдан къутула эсем, сенден сора кишини унарыкъ тюлма...» Абрекни бу сезлерине къаллай бир къууанган эди ол? Аны Анисатдан айырып ючюн къаллай бир кюрешгенин а айтма да кьой. Артда ол кетгенинде уа, Лиза, муратына джетерине ишексиз болуб, кесин Амырбий бла Кемисханнга келин этерге хазырлаб башлады.

Ол Абрекни игисин, аманын да биле эди да, хауалары бир-бирине келишириклерине ишексиз эди. «Эркишини джарытхан да, арытхан да тиширыуду. Тегаран юйюне бир джыйсын ансы, мен аны къолумда тутта билirme»,—дей эди кеси кесине. Алай а Абрек аны юйюне элтирге ашыкъмай эди. Ол затны юсюнден сез къозгалгъанлай, башсыз-тюбсюз джууаб этиб къоя эди. Ма аны ючюн излеген эди Лиза ортаны ачык этерге.

Абрек а аны сорууун тюз ангыламады. Табсыз, мадарсыз кезююмде аягъымдан алгъанлыгыды деб, алайгъа бардырды аны магъанасын.

— «Тауукъ тюшо — тары бюртюк» деб, хаман былай айтыб нек тураса? Мен бусагъатда сени юйюме элталлыкъ тюлма,—деб къыджыраб сирелди.

— Нек?

— Нек-нек? — деб эниклеген сезле чыкъдыла дагыда Абрекни ауузундан. — Атам-анам унарыкъ тюлдюле. Экибизни да харам этиб къыстаб джиберликдиле. Сен аны къалай ангыламайса?

Ала тиширыуну сыйын тюшюрген, джюрегин сындыргъан сезле эдиле. Сора Лиза ачыуланды — тиширыу джаратыб, сыйюб, джашау этерге мурат бичиб турган адамына ачыуланса уа, андан башынга игилик сакълама... Ол Абрекге емюрюнде унутмазлыкъ ачыу этерге изледи. Алай а къалай? «Мудалифге барайым да, Абрекни не адам болганын да, мени анча джылшы алдаб турганын да, джети-сегиз кюнню къайда айланыб келгенин да, башхасын да джарашдырайым да айтайым» деген акъыл аны институтха ашыкъдырды. Артда Мудалифден чыкъганында уа, этген ишине сокъуранды. Абрек бла арасын емюрлюкге юзгенине тюл, чабыб барыб, аны юсюнден, чий телича, алай къызыб селешгенине. Алай а энди этген ишин тюзеталлыкъ тюл эди. Сора кеси кесинден келю чыгыб, ишине бурулуб кетди.

Огъай, Лиза алай этерикди деб турмай эди Абрек. Аны институтха барыб кетгенин эшитгенлей, бир аман ауруу джабышыб онгун алгъанча, тешекке тюшюб къалды. Сакъалы да джетиб, кезлери да теренден къараб, джазыкъ, хариб тюрсюнге кириб джатады энди ол.

— Сатлыкъ, энди уа менден не излейсе? Кезюме кезюме, къораб кет! Мен сеннге айтама: келме къатыма! Бу сатлыкъны былайдан ары къыстагъыз!—дейди кеси да, сандыракъ этгенча. — Сатлыкъса сен, сатлыкъ...

Лизагъа, аны кез аллында сюелген тюрсюнюне айтады Абрек ол сезлени. Кемисханна уа андан хапары джокъду. Джашыны халын да, аны ауузундан чыкъган сезлени да ол Анисат бла байламлы этеди. «Къалай бек къыйналды аны кетиб къалганына. Ол да асыры уллу басымлылыгы болмаган тиширыу кере эдим. Кертда деб, адам алай чыдамсыз да къалай болады?»—дейди. Бир тюрлю бир мугур болуб, къызарган, джыламукъ ургъан кезлерин сюрте, келинине гурушха этеди.

— Айтыб кюрешдим, сен да ангыламадыңг. Энди былай этиб, кесинги да, мени да нек ёлтюресе? Маджал болсанг, барырса да ызына алырса да келирсе. Кетиб къалганына ол да сокъураныб, аллынга къа-

раб огъуна тура болур, — деб кѣл эте, джашыны мангылайына суу бусхул салады. Тѣгерегине айланады, дыгалас этеди.

Абрек а анасыны айтханын эшитмейди. Орундуку да бир джанындан бир джанына бурулады. Биягъы сѣзлерин айтады, кѣз аллында сюелген Лизаны тюрсюнюнден кьутулургъа дыгалас этеди. Ол а кетерге унамайды. «Нечиксе эди? Къоркъгъанынга тюбетдимми?» — деб табалагъанча къараб турады анга, алай сюелиб.

Ишин баджаралмагъанына, борчун тенглерича толтуралмагъанына, Анисатны да, кесини да насыбларыш аякъ тюбге быргъаб, теблеб кетгенине уялыб къыйнамайды Абрек. Ол затланы джети джукълаб акъылына да келтирмейди. Ташатын этген ишлери ачыкъ болуб къалгъандыла да, олду аны къыйнагъан, дыгалас этдирген.

Ма алай бла талай кюнню джатды ол. Артда, маджал болуб, кесин эсгере тебрегенинде уа, Анисатны ызындан барды. Бу джол аны аллына киши чыкъмады, хурметин кѣрюб, юйге чакъырмады. Джангыз Ханакъий, босагъадан бери атлаб, джашны саламын да алмагъанлай, анга джети къараб тохтады. Сора бир кесекден Абрекни джууаб сакълаб тургъанын эслеб, аллына атлады.

— Муратыбыз уллу эди. Окъутуб, адам санына къошабыз деб тура эдик. Бизден айырдынг. Ёзге джашау къураылмадынг. Энди бош келгенсе. Мындан ары кесинги да джарсытма, мынга да чырмау болма. Андан башха айтыр затыбыз джокъду, — деб, сора бау таба бурулуб кетди.

47

Далхат элден келгенлей, Норий аллына чыгъыб айтды:

— Сени Нюрсият излей эди.

— Не дей эди?

— Бююн ингирде меннге тюбемей къалмасын, деб кетди.

Далхат сѣз нени юсюнден барлыгъын ангылады. «Айрач ичген кьутулур, тюбюн джалагъан тутулур» деб, этеринги да этиб, болгъанны барын да ол сабийге

кюретиб къойгъанса. Энди умутунг неди? Бош сѣзле бла кьутулуб къалыргъамы излейсе? Огъай, иги джаш, алай боллукъ тюлдо. Хаджосну, ары джыйдыргъанынча, бери да чыгъарт. Алгъан ачхангы да ызына къайтар. Алай тюлмюдо, меннге айыб этме», — деген эди мындан алда ол анга. «Энтда аны айтырыкъды, — деб келди Далхатны кѣлюне. — Ол да мени къоркъутургъа кюрешеди».

— Хы, бир да кѣрге эдинг, мени анга тюбегенден сора ишимми барды, — деб ол Норийни сѣзюне магъана бермегенча этди.

Бир кесекден а аны уллу кѣллюлюгюнден, сансызлыгъындан да джукъ къалмады. Ингир да болгъунчу, Хаджосну анасына тюберге деб, элге эниб кетди. Ызына уа, «Хаджос хар затны да тюзюча джарашдырыб джазгъанды. Ненча мал урлагъанынгы да, къаллай бир ачхагъа сатханынгы да билеме...» — деген сѣзле — Нюрсият тюнене айтхан сѣзле — къулакъларын сасытыб, къанын къыздыра, ачыулу, огъурсуз тюрсюн алыб, экинчи кюннюно эртденбласында къайтды. Аны алай кѣргенлеринде, Шамил бла Норий Далхатха не эсе да болгъанын ангыладыла. Хапар сора, кѣл эте уа айланмадыла. Не болгъанын сормазгъа, джазыкъсынмазгъа аланы чурумлары да бар эди — тюнене Нюрсият аны бош излеб келмегенин биле эдиле. Сорсала да, Далхат тюзюн айтырыкъ тюлдо. Аны да биледиле ала.

Бир-бирине джукъ айтмасала да, Шамил бла Норий бусагъатда Далхатны халына ол кѣзден къарадыла. Аны бла саламлашхандан сора, туракълай турмай, къой баугъа кириб кетдиле — эртденликде аланы анда кѣб иш сакълай эди. Далхат а арбазда къалды. Бу эки нѣгерини сансызлыкълары, артыкъ да бек Норийни бетинде ышаргъаннга ушаш ышан эсленгени анга табалагъанча, эртде боллукъ эдинг алай дегенча кѣрюнюб, аны джюрек ѳртенин бютюн да уллу этдиле. Ол тѣсрегине, джаралы айюча, ачыулу къарады. Сора кѣзлери Добаргъа илиндиле. Далхат анга къарагъанында, ол да анга къарады.

— Хир, сылыкъ зат! — деди итге ол, кеси аллына ачыулана. — Хир дейме да! Мени аллыма келиб сюелмесенг, туур джер табмаймыса? Хир!

Добар къачар, бу аман адамдан башын сакълар къайгъы эте билмеди. «Не болгъанды, Далхат? Нек шашаса?» дегенча къараб тохтады. Итни алай къара-

гъаны анга хылыкке этгенча, кѣл кенгдиргенча кѣрюндю да, Далхат кѣлтюралмады аны.

— Тохта, сен дамы табалайса мени? Бусагъатдан мен сени табалагъанынгы чыгъарайым,— деди ол, не затны эсе да пзлегенча, тѣгерегинне къарай. Сора баугъа сюелиб тургъан сенекге чабды.

Ол кѣзюуде Добар, кетерге излеб, бир джанына бурду. Далхат аны бла басылыб къалмады. Аны ѳлтюргенлей, чырмауларындан къутулуб, табсызгъа кетиб тургъан халы тюзелиб къаллыкъча, угулду итни ызындан. Джетгенинде уа, арам-къарам этмей, сенек бла бир джанындан сермеди:

— Ма сениге, итни ити!

Добар, эшта, андан туура аллай джапыуарлыкъны сакълай болмаз эди. Шырт деб ичине бир джити затла киргенлери бла дунья баш тюбюне болгъанын сезди. Ким этди аны алай? Ит, кесини душманын кѣрюрге излеб, башын бери бурду— тубанда сюелгенча, адам къаранчха туура къатында сюелиб тура. Кимди ол?

Добар аны танылмады. Джюрегин бла уа Далхат болгъашын сезди. Анга кѣл кенгдиртирге сюймедими да, асыры ачыгъандан ичи кюйюб барса да, къансымады, таууш чыгъармады. Сен а не осал, не джазыкъ писан эдинг дегенча, эрши тюрсюн алыб, Далхатны кѣзюугъанча, къараб тохтады.

— Тур энди алай! Айтханымы этмесе, пенге да сени халынгы тартдырлыкъма. Хир, пох зат!

Далхатны ол сѣзлени айтхан хыны ауазы да, Бойнакъ бла Акъбоюнну хырылдагъан, юрген тауушлары да, Къайырны, джылагъанча, болушлукъ этерге чакъыргъанча, сынсыгъаны да узая баргъанча, Добаргъа тунакы эшитилди. Быллай къарыусуз кѣзююнде таларгъа кюрешген эки самырны да, алагъа кѣл этген Далхатны да тутуб джыртаргъа излеб, ѳрге силкинди. Ол кезюуде аны тюрсюню адам да, джаныуар да къоркъарча эди. Акъбоюн бла Бойнакъ, аны алай кѣргенлей, дуньяны кычырыкъдап алдырыб къансый, бирери бирер джары къачдыла. Далхатны санлары къалтырадыла, кѣзлери алас-булас этдиле. Тутса, хатер саллыкъ тюлдю, пара-чарамы чыгъарлыкъды — бу къоркъуу аны джюрегин кючледи. Бусагъатха дери кенгден къараб тургъан къарт ит, Къайыр, джетиб бучхагъына къадалгъанында уа, Добарды деб кѣлюне келиб, джаны чыгъаргъа аздан къалды.

— Хир, Добар, хир!— деб Далхат, акъылындан алджагъан адамча, эрши тукъум кычыра, къайры эсе да къачыб тебреди.— Хир дейме да, кир зат! Хир! Добар, хир... хир! О хахай, бери чабыгъыз, бу мени ашады!

Баудагъыла эшитмедиле аны кычырыгъын: бауда аналарын излеб кѣзула, кѣзуларын излеб кѣйла тохтаусуз макъыра эдыле да, тышындан бери таууш эшитилрча тюл эди.

Бир заманда Далхат, кеси кычырыгъындан илгениб, эс джыйыб къарагъанында, къошдан иги кесек узайыб, къаргъа бауурундан тюшюб тура эди. Къайыр да къатында.

— Тохта, сенми эдинг мени бутума къадалыб кюрешген?— деди ол, аны кѣргенлей, джангыдан ичин ачыу кючлей. Сора анга табанны-табанны берирге деб, секириб ѳрге турду.— Сен джампик да, Шамил джампикча, мынга джанмы басаса? Ма сора, ма! Бу аманнга къара, дагъыда бери къайырылыргъа кюрешеди!

Къайыр, аны юсюне секириб, билегинден кючлю сермеди. Далхат джыгъылды. Дагъыда ѳрге туруб, къачыб тебреди. Къарт ит да — ызындан. Алай эте барыб, Далхат энтда джыгъылды. Сууукъ къар анга дженгил эс джыйдырды. Къараса, — къатында киши да джокъ.

«Мен берип нек келгенме? Былайда не этеме?» Ол бир къуджур халгъа кириб, тюню бла тюню болгъанын ангылаялмай, талай заманны турду.

— Далхат! Да-ал-хат! Ой, Далхат!

Норийни алай айтыб кычыргъанын эшитгенлей, бусагъатда этген ишлери эсине тюшюб, аны джюреги чанчды. «Мени излеб айланадыла, тутсала...» Эринлери ол сѣзлени шыбырдай, Далхат, джыгъылгъан джеринден секириб туруб, дуппурну энишге къачыб тебреди...

Норий а аны къошну тѣгерегинде излеб айланады. Ачыулуду. Огъай, ол кесинден уллуну джагъасындан тута юренмегенди. Бизни халкъда кесинден уллугъа къол кѣлтюргенден уллу бедниш болмагъанын бек иги биледи. Алай а бюгюн Далхатха хатер этерик тюлдю. Ол а аны скойген итин, тенгин, ѳлтюрюб кетгенди. Дуньяда андан ачы не барды! Огъай, тутса, анга кечим саллыкъ тюлдю. Ол аны джашаууну ахыр кюнюне дери Далхатчалагъа къаршы, алагъа бу таза иннетли, уллу муратлы джуртда джол бермез ючюн, тири, таукел кюрешиюню аллы боллукъду. Аны ол джолдан,

миллионланы джолундан, тайышдырыр кюч джокъду. Кеси да тюзлюкге, къралына, халкъына бусагъатха дериден эсе иги къуллукъ этер ючюн къаджыкъмай кюреширкиди.

— Дал-хат! Далхат!.. Бу къайры думп болду?

Шамил эшитеди Норийни къычыргъанын. Къолуна тюшсе, Далхатха игилик этмезлигин да ангылайды. Ол аны биогюнча алай кючлю тебиб кърмегенди. Алай а орчалыкъ этерге чабмайды. Норий къой эсенг, кесини да тѣзюмю тауусулгъанды. Джашха джукъ айтыргъа къарыу табмай, Добарны къатында шом сюеледи. Иги да дейсе, Далхатны не адам болгъанын да, къошда не дыгаласла джюрютгенин да биле тургъанлай, аны заманында айыбына джолукъдурур мадар этмегенди. «Бу да адамы баласыды, тюзелиб кетер эсе уа, бир къарай турайыкъ»,—деб кече-кече баргъанды. Энди кѣресе, Далхат аланы экисине да исси къабдырыб кетгенди. Сора джюреги кюймей не этсин?

«Урлаб-тырнаб башхаладан ояглу болуруна чырмау болгъанында, Норийге дерт джетдирир ючюн ѳл-тюргенди Добарны ол,—дейди кеси кесине.—Къалай уятсыз инсан эди бу! Аны бизни бир зат бла ачитмай тохтамазлыгын сезе тургъанлайыма, къошдан къоратыр джанындан бола нек билмедим? Энди Норийге бетими къалай кѣргюзюрюкме?»

Аны ол сагъышларындан Далхатны хапары джокъду. Ёнге талай заманны бир табакъдан, бир къашыкъдан туз-дам ашаб тургъан сюрюучю нѣгерлери анга не кѣз бла къарагъанларын ол бек иги ангылайды. Насыбына, аладан узакъдады, ансы...

Къачыб бара тургъанлай, Далхат энтда неге эсе да абыныб джыгъылды. Ёнге мычымады. Кимин эсе да аякъ тауушун эшитгенча болуб, ѳрге турду да, тонун да тешиб атыб, къайры баргъанын да билмегенлей, угулуб тебреди. Бир заманда дагъыда джыгъылды. Арыгъан эди да, энди къобаргъа ашыкъмады. Къызгъан санларын суутургъа излегенча, бузлауукъ джерини къу-чакълаб, джата берди. Бир заманда машинаны моторуну тауушун эшитди. Ол, аны не машина болгъанын билкирге излеб, башын кѣлтюрюб къарагъанлай, «Милиция» деген джазыуну кѣрдю. Сора секириб туруб, къачаргъа умут этди. Алай а: «Далхат, тохта!»—деген тауушну эшитгенинде, бутлары къыйылыб, симси-реб къалды.

Арадан талай заман кетди. Бир кюн Норий къошдан келе тургъанлай, Анисат аллына чыкъды да къалды!

Энди джаш къалай этсин? Анга бурулуб да къарамай, озуб кетерге эркинлиги барды: «Кѣзден кетген кѣлден кетер» дегенлей этгенди Анисат анга. Джер юсюнде айланган миллионланы бирича, тыш адам болуб къалгъанды. Аллай тиширыуну джюрегинде тутаргъа, алгъыпча сый берирге керекмиди ол?

Биогюннге дери да этгенди Норий ол сагъышны. Анисат муну унутуб къойгъанча, бу да аны унутуб къояргъа кюрешгенди, джюрегинден къыстайлмагъанды ансы. Иги да дейсе, Анисатны, керти сюегенини, тюрсюню кѣз аллындан кетмей, аны кесине тартханлай тургъанды.

Ма бу джол да джаш, аны танымагъанча, кѣрмегенча этиб, озуб кетерге излесе да, джюрегине айтханын этдиралмады. Аны къой эсенг, чабыб барыб, тиширыуну аллында бѣркюн алыры келди. Ай медет, таукеллиги джетмедн. Тохтаб, кенген къарады. Анисат джунчуду. «Ётюб кетмей, бу нек туракълады? Огъесе бир ачы сѣз айтыб, менден ачыуун алыргъамы излейди? Аймысына, айтсын»,—башына бу акъыл келе, Анисат да тохтады. Тобасто, толгъан айча, тѣгерек акъ бетине къызыл къаны уруб, мийик къаяны тик къабыргъасында ѳсген гокка хансха ушаб къалгъанына бир къара! Анга къолу бла тийиб ийнакъларгъа къалай бек термиле эди джаш! Анисатны кѣзюнден кѣрмейми эди ол аны? Энди аллына келиб сюелгенинде, атлаб, нек ийнакъламайды?! Кечеле бла кюнлени джюрегинде сюймеклик шыкъартны отун ышырыб тургъан сезими тас болубму къалды? Огъай, ала энтда джюрегиндедиле. Сора хаман тынчлыкъ бермей тургъан сѣзлерин нек айтмайды Анисатха? Анда, кийик тау ранда къар тюбюнде къалгъан гокка хансча, муну да мыдах болуб тургъанын кѣре тургъанлай, къайгъысын нек чачмайды?! Сюймеклик оту бла джылытыб, аланы экисине да джашау нек бермейди? Эх, дуня, дуня...

— Не, Анисат...— Джаш, кеси да эстермегенлей, аллына тебинди.

— Да... Мен айтырыкь джокьду... Кесинг билесе...

— Не затны?

— Мында, юйде тургъанымы. Айыб этемисе?

— Нек?

— Да, не айтайым?— деб къыз джерге къарады.

— Джашауда кѣб тюрлю зат болады.— Норийни аны кѣлюн кѣлтюрюрча бир зат айтыры келди, алай а джюрегинде болгъан сѣзле бери чыгъыб къалмадыла.— Джазыу деген... Энди... Ызынга къайтыр заманынг джетемиди?

— Хо, алай а... Мен энди институтха да къайтырыкь тюлме.

— Нек?— Анисат джууаб бермегенинде, джаш табыз соргъанын эсгерди. Аны ючюн кеси кесинден уяла, бир кесекни тынгылаб турду. Сора айтханын джудуругъа кюрешди:— Джай мен да институтха барыргъа деб турама, сен да ары кѣчсенг...

Анисат джууаб этмеди. Норийни ариу сѣлешгени джюрегин андан да бек кыйнады. «Бу, бир ачы зат айтыб, мени кесинден нек чиркитмейди? Джазыкьсыныб сѣлешиб, джюрегимн джарасын нек къозгъады? Андан эсе Абрекча этсе иги боллукь эди. Сени да андан онглулугъунг джокьду деб, кѣлюм кенгерик эди. Энди къалай этейим? Былай тюбѣб, бу мени нек кыйнады?»

Ол, джылары келиб, эринлери къалтырагъанларын джашха кѣргюзмез ючюн, бир джанына буруларакь болду. Сора Норий аны таба атлагъанын да эслемей, башын энишге тутханлай, орамны ѳрге кетди. Джаш а, джер тѣгерек айланганча болуб, «Анисат! Анисат, алай тохта, айтырым барды!» — деб ызындан кычырыры келе къалды. Къыз кѣзден ташайгъанында уа, бурууну къатында атылыб джатхаи агъач кесекни алды да, бузлагъан чыммакь къарны адам аягъы тиймеген сыйдам джерине неле эсе да джазыб, алагъа талай заманны къараб турду. Сора алай этгени джюрегин басыб тургъан ауурлукъну алыб атханча, бир тюрлю бир дженгиллик табыб, ол кеси аллына ышарды.

Андан къошха къайтханында, Шамил бир джаш бла сѣлеше тура эди.

— Норий, сеннге нѣгер келгенди,— деди аны кѣргенлей ол.

Норий экиси бла да саламлашды.

— Илияс, бизни бла ишлергеми келгенсе?

Ол анга джууаб къайтара башлагъанлай, итлени хырылдагъан тауушлары аланы эслерин бѣлдюле. Къарасала, — мазаллы джылтырауукь самыр бла маске, сен а къайдан чыкьдынг дегенча, томпур кючюкчюкню ортагъа алыб, анга азау тишлерни кѣргюзюрге кюреше тура.

— Хир!— деб кычыра, олсагъатлай Норий джетиб, кючюкчюкню къойнуна алды.— Къалай ариу затчыкьды. Шамил, бу кимникиди?

— Ма бу джашныкьы.

— Добаргъа къалай бек ушайды. Аты къалайды?

— Алктын аты джокьду, Норий. Шамил итинги хапарын айтханды, бек кыйалдым. Мынга да Добар атармы эдик?

— Добармы?— деб, Норий къошну аллында ити басдырылгъан дуппур таба къарады.— Огъай, Илияс, кесини энчи аты, энчи джашауу болса игиди. Башха ат ата, бу экисинден а сакь бол, кючюгюнгю талаб кетмесинле.

— Мынга тийиб а ойнамасынла, — деди къарт. — Энди, алгъыпча, сейирлерине къараб турлукь тюлбюз. Болду тѣзгенибиз.

— Шамил, ахырда да бу аман затланы къошдан кыстаб джиберирми эдик? Была къорамай, къошда тынчлыкь боллукь тюлдю. Кѣремисе келир-келмез му-ну талар къан алыб тебрегенлерин?

Къош тамада бир Норийге, бир Акъбоюн бла Бойнакьгъа къарады.

— Итледе терслик джокьду, Норий,— деди ол.— Быланы алай Далхат этгенди. Бир-бирине чабмазгъа юрете турсагъыз, аны кесин да, ол аман халилерин да унутурукьдула.

* * *

— Къыз, алайда къаргъа «Анисат» деб тѣрт-беш джерде джазылыб турады,— деди ючюнчю кюн ингирде анасы, къайдан эсе да келиб.— Ий, уялмай, аны кесингми джазгъанса?

— Къалайда?

— Школну бурууну ары джанында.

Анисат анасына сагъышлы къарады: ким джазгъан-

ды? Ахырсы, не излейди ол менден? Джетген джерине мени атымы джазыб нек айланады?

Ол, дженгил кийиниб, эшикке чыккды. Терк джетиб, джазыулары бузуб кьайтыргъады мураты. Андан сора акылына джукъ келтирмейди. Норийге тэбесе да, экинчи былай этме деб, кьаты айтыркъды. Ол аны атын кьаргъа джазыб ойнайды. Хыликке этгенча, не затды ол! Мени атымы кьойсун да...

Акылына ол оюм келгенлей, джюреги чанчды. «Ары бир кьара, дагъыда аны башха адамны атын джазартын огъураялмадым, — деб мурулдады сора кеси кесине. — Биринчи суймеклик кючлю зат кереме. Мындан ары атын да сагъыпмазма деб тура эдим. Алай а... Тохта, Норий да мени алгъынча... Кьой-кьой, ол болмазлыкъ затды. Кюн тийгинчи турлукъдула аны джазыулары, андан сора уа... Огъай, меннге аллай суймеклик керек тюлдю, кьарча, дженгил эриб кетерик суймеклик...»

Дженгил-дженгил атлай, Анисат школ таба бурулду. Бусагъат джазыулары бузарыкъды ол. Аны бла Норийни да ёмюрлюкге унутурукъду.

— Анисат, — деген джумушакъ эркиши ауаз эшитилди алайда аны ызындан.

Кьараса — Норий! Кьалай этсени энди? Таныматгъанча этиб, джаглаб кетерми эди?

Ол ары бурулгъанлай, бнягъы ауаз эшитилди:

— Анисат!

— Не?

— Алай тохта, айтырым барды.

«Арабин, не дерикди экен?» — деб сагъыш эте, Анисат Норийге кьарады. Сора аны, бир уллу кьууанчы болгъанча, джарыкъ ышара, кьызыу келгенни кергенинде, джюрегинде бир учунмакълык сезимле кьозгъала, ол да джаш таба тебинди...



Тюбешини

Къач келгенди да, бютеу табигъат бла бирге больницаны аллында тал терекле да саргъалгъандыла. Джел ургъаны сайын чапраклары, бутакларындан айырылыб, хауада, парашютлача, рахат кьалкый барыб, джерге шош тюшедиле. Умар, кабинетиндеп чыгъыб, коридор бла бара, бир кесекчикге тохтаб, терезеден къачхы табигъатха кез джетдирди да сол джанында палатагъа бурулду. Медестра, узун бойлу ариу кьыз, алайда ызындан джетиб, ашыгъыш айтды:

— Умар Халитович, сени эшик аллында бир киши сакълайды.

— Ким киши?

— Билмейме. Узакъдан келгенча айтады. Бусагъатда бош тюлдю дегенимде да...

— Ючюнчю палатада эртденбла операция этилген кьартны халы кьалайды?

— Аман тюлдю, джукълаб турады... Ол кишиге не дейме?

— Бусагъат барама.

Кертиси бла да, Умар ары-бери кьайта турмады. Олсагьатлай огьуна чыкьды эшикге. Умарны кьргенлей, омакь, алай а хала-хоста кийинген бир орта бойлу киши джетиб аны кьаты кьучакьлады. Сора айьрылыб, джашны кьэюне джити кьарады:

— Мени таныдынгмы?

Ол адамны бет тюрсюню тапышча кьржондис, алай а аны ким болгьанын Умар бир да эсине тюшюралмады.

— Кьайда эсе да кьрген а этгенме, алай а...

— Ой, сени огьесе!—Ол киши, ышаргьанын кьоюб, энди анга гурушха этиб кьарады.—Мен сени былай кьргенлей огьуна таныб кьойдум, сен а... Манафма мен, Манаф! Энди эсинге тюшюрдонгмю?

— Ким Манаф?—деб дженгил сорду Умар.

— Ма кьайгы! Сен бизни керти да унутубму кьойгьанса, огьесе таныргьа сюймегенликми этесе? Сени апангы, Секинат харибли, уллу эгечи Байдыматны джашы Манафма!

— Хы-ы...—Асыры сейирсингенден тили тутулгьанча болуб, Умар, джукь айталмай, анга битиб кьалды.

— Не, асыры бекми тюрленгенме, алай тюрлю нек кьарайса?

Умарны сагьышлы этген да, сейирсиндирген да башха зат эди—отуз джылдан артыкьны кьатына басмай тургьан Манаф аны кьалай джокьлаучу болду?

— Тейри, тюрленгенсе, Манаф,—деди Умар, аны башындан аягьына дери аулай.—Алгьын джукьаракь эдинг, энди уа...

— Заман, бизни кьой эсенг, ташны-агьачны да тюрлендиреди. Андан бери ненча джыл этдю...

— Алай болса да, не этесиз? Уллу, гитче да тынч эсен болурсуз?

— Джокьду хата, небиз да игиди,—деб Манаф, башында бьркион алыб, анга уллу кьеллю кьарады.

— Байдымат а не эте турады? Кьарт болгьан болур?

— Кьарт а болгьанды, энге аякь юсюндеди. Тюртмюрт эте айланады. Эки кьарнашынг бла сениге уа хош тюлдо. Анча джылны ичинде аналарыны джангыз кьарт эгечлерин кьалай кьрюб кеталмайдыла деб, ючонте да бек гурушха этеди. Кертда, биз джанын нек джокьламайсыз? Огьесе бизге кьлкьалды болгьан джеригизми барды?

— Нек болабыз кьлкьалды? Кьалай эсе да...

— Да сора нек келмейсиз? — деб кьадалды Манаф.—Кьыйын кюнюгюзде сизге биз кьарагьан, джаныгьызыны биз кьалдыргьан шой эдик да, аны унутургьа кьолугьуздан кьалай келди? Биринг врач, биринг инженер, биринг агроном, аллай бирни ангыламазлыкь джашла уа тюлсюз.

Умар, башын энишге ийиб, сагьышха сингди: «Бизни бир-бирибизге бармай-келмей тургьаныбыз кьчюн терс кимди: быламы огьесе бизми?»

* * *

Уллу Ата джурт кьазауатны ючюнчю джыллыны сууукь кьышы. Кьаты джел юшюген зыгьыр кьарны тохтаусуз ийиреди.

Кьаллай бир болду бу былай этиб тургьанлы. Энтда тохтарча кьржонмейди. Кече джокь, кюн джокь: у-у-у-у... Башхасы болмай, Секинатха эришгенча этеди. Ол а быллай кюнлени сюймейди. Артыкь да бек, ауруб тешекге тюшгенли. Сюймеге чурumu да барды: джел башланганлай, джети айьрылыб кьаты тутуб тохтайды. Айхай, аны бла да кьалса уа! Кьыйынлыкьгьа улугьан итча, улуб, аман джорала этдиреди, кьелюне мыдахлыкь салады.

Тюздю, Секинат да сюймейди бу джарыкь джашаудан кетерге. Замансызлай кьара джерни бир топракь тьбеси болургьа. Енге елеме деб да кьоркьмайды. Аз-кьб эсе да, джыйьрма бла алты джылны джашагьанды, джашауну татыуун кьргенди. Энди джазыуу буюргьаннгьа бой салыргьа да хазырды. Алай а сабийлерине кьалай этсин? Анга джукь болгьаны болса, ол ючюсюне ким кьарарыкьды? Эт джууугьу болуб джангыз эгечи Байдымат кьалгьанды да, аны да юйдегиси ауурду. Башсыз кьатын кьайсы бирине джеталсын—кесиникилегем, былагьамы? Атыб кьоярыкь да болмаз, алай а... Джангыз ышанганы эриди да, андан да кьбден бери письмо келмейди. Кьазауат кишиге да хатер салмайды—саумуду ол да, кьайдам. Бир игиси, тамада джашчыгьы ишлерге тырмашыб тьбрегенди. Кьолхозну тракторун огьуна ышаныб бергендиле анга. Алай а ол да алкьын сабийди, тьгел онеки джылы толмагьан сабий. Эки кьарнашчыгьын да, кесин да асыраргьа кьолундан келирми?..

Эшикде улугъан джелни эрши тауушу кьозгъагъан блягъы кьайгъылы сагъышларына батыб, темир орундугъунда джатыб тургъанлай, джаш, алай а чачына акъ ура тебреген чырайлы тиширыу энтда джѣтел этиб башлады, тохтай билмеген кьаты, кьургъакъ джѣтел.

Умар, кьолчукъларын оту кьармалыб бошагъан кюлге тутуб, печни аллына кысылыб тургъан азгъынбет, назик джашчыкъ, олсагъатлай орунда кьобду да, кьайнагъан джылы суудан кьалай кружкагъа кьуюб, алыб келди:

— Ання, мындан ишчи.

Секинат, аякъларын джерге салындырыб, орундукъгъа тюз олтурду. Кружканы алыб, ичиндегисинден талай кере урглады. Сууму болушду да, джѣтели тохтады.

— Бу аман зат меннге кьайдан кьаныкъды? Кече джокъ, кюндюз джокъ, ѳпкесиз токълуча, кьох-кьох этдириб. джанымдан тойдуруб кьойду да,—дсб, ол пюблери кьаралгъан ариу ала кѣзлерин джашчыгъына кьаратды.

Не десин Умар анга? Бюгюнча, бир сууукъ кюн ингирде анасыны ишден ауруб келгени эсиндеди. Орунга кириб джатханьнда да, кьалтырагъаны тохтамай эди. Санлары уа бек кызыб эдиле — Секинатха кьолу тийгенинде, аны этини иссилигинден Умарны кьоркьары келген эди.

— Суу, суу, суу,—дей эди хаман.

Эшикде уа сууукъ джел улуй эди, бу топракъбаш юйчюкню учуруб алыб кетеди дерча, алай кьаты эди ол. Хар ургъаны сайын башы болмагъан фатеген лампаны юйге джарыкъ бериб тургъан отчугъу джукъланыргъа аз-буз кьала эди. У-у-у-у-у... Бир солуу да алса уа!

Умар да, аны гитчеси Мусса да, джанлары чыгъа, аналарына кысылыб тургъанлай, Юсуф келген эди. Аны алай кечикмей келиб кьалгъанына эки кьарнашчыкъ да бек кьууаннган эдиле.

— Не болгъанды?

— Ання ауругъан этеди,—деб джууаб берген эди Умар тамада кьарнашына, джылары тамагъына тыгъыла.

— Ненг ауруйду, ання?

— Не эсе да джылыналмайма,—деген эди Секинат, кьургъакъсыгъан эринлери кьалтырай.—Сууукъ ѳтген болур.

Олсагъатлай Юсуф балий чапракъладан шай кьайнатхан эди. Секинат ах-ох ѳте ичген эди андан.

— Юсуф, тракторугъузну ишлеб бошадыгъызмы?—деб соргъан эди, артда бираз тин киргенинде.

— Бошадыкъ,—деген эди Юсуф, кьууаннганы таныла.—Тамбла джер сюрюрге чыгъарыкъбыз,

— Манаф да болуша турлукъ болур. Не десенг да, ол сенден тѳрт-беш джылгъа уллуду, кеси да эт джууугъунгду. Алай болгъанлыкъгъа уллу кѣллюлюк этме, тракторну сакъ джюрют.

Ол кече тангнга дерн Секинат кюйюб-бишиб чыкъгъан эди, сандыракъ да этген эди. Алай а эртденбасында, Байдымат да, Юсуф да тилеб кюрешгенлеринде да, юйде кьалыргъа унамагъан эди, ишге кетген эди. Ингирде уа, юйге келгени бла, ашагъан-ичген да эталмай, джатыб кьалгъан эди. Андан бери тѳшекди. Не болгъанындан а Умарны хапары джокъду. Ол ауругъанын а сезеди. Болушургъа да хазырды анга. Алай а не бла болушсун?

— Христофоргъа сормагъашмыса?

— Нени?—деди Секинат.

— Ненг ауругъаныш.

— Анга уа соргъанма.

— Ол да билмеймиди?

— Ол а нек билмейди? Бек да биледи, Христофор ѳмюрю дохтур болуб ишлеб келген адамды.

— Ненг барды дейди?

— Плеврит болгъанма, ол айтханнга кѳре.

Джашчыкъны кѣзлери, сагъайыб, Секинатха кьоркьунчлу кьарадыла:

— Блибрит не затды?

— Ёпкеге сууукъ чабханнга айтадыла алай.

— Ол кьыйын ауруумуду?

Кьыйын ауруу болмаса, Секинат бу халгъамы джерик эди. Алай а ол, тюзюн айтыб, джашчыгъыны джюрегин кьыйнаргъа суймеди.

— Огъай, Христофор айтханнга кѳре, алай кьыйын ауруу тюлдю,—деди ол, орундугъуна джата.—Мусса кьайдады, Умар?

Анасыны алай сорлугъун сакълаб тургъанча, ол

кёзюуде юйге алты джыл болгъан къаракёз, томпур джашчыкъ кирди.

— Бу сууукъда, бу къыяматда къайда айланаса?— деди Секинат, анга башын кёлтюрюб къарай.

— Байдыматлада эдим.

— Сора анда не эте эдинг?

— Кесим алай бош баргъан эдим.

— Ары кириб, сен да джунчутуб турма. Ала алайсыз да кёбдюле.

— Аня, ач болгъанма,— деб тыхсыды Мусса, тегерегине къараб, ашарыкъ къымылдаб кёрмегенинде.

— Байдымат джукъ къабдырмадым?

— Огъай.

Ананы джаны-тини да сабийи кёреме. Берир заты болмаса, баласыны ашарыкъ тилеген кёзлерине къарагъан къалай къыйынды анга! Мусса тыхсыргъа къалгъанында, Секинат, кесини халын унутуб, орундугъудан турду. Не берирге билмей, дыгалас этди.

— Умар,— деди эм ахырында, ортанчы джашчыгъына айланыб,— Байдыматха джетиб келирми эдинг?

— Нек?

— Ёнкуюге бу къалай табакчыкъ бла бир партох унчукъ алыб кел. Юсуф бошуракъ болса, партохуюкино тирмениге ийиб тартдыртырма да, ызына къайтарырма.

Умарны анасыны эгечине барыры келмедди.

— Берлик тюлдю, ання. Мени бош джиберме алагъа. Ол бир джолда да урушуб кёйгъанды,— деди.

Башха мадары болса, Секинат аны джиберлик тюлдю эди Байдыматха. Аны биле тургъанлай, алай айтханында, ол Умаргъа ачыуланды:

— Джаншай турма да бар да кел. Бермесе, ызынга къайтырса. Бир да къоркъма, ол сени анда тагъыб кёоярыкъ тюлдю. Кесиникиледен да бесиб, башын къайры атаргъа билмей турады. Баш тёбенинге нек къарайса? Тур, какчыкъ этиб ашатайым ансы, ачдан ёлесиз.

Анасыны къыджырагъанына джюреги къыйналыб, кёзлерине джыламукъ ура, Умар юйден чыгъыб кетди. Аны алай кёргенинде, Секинат анга урушханына сокъуранды. «Бош къыджырадым джазыкъгъа. Ариу айтыб, кёллерини кёлтюрюб орнуна, мен да былагъа къычы-

рама да тебрейме»,— деб ичинден кеси кесине гурушха этди.

Эгечле джашагъан юйлени арасы онбеш атлам чакълы бир эди. Умарны Байдыматлагъа джетгени бла ызына къайтханы тенг болду.

— Аня, ач болгъанма,— деди Мусса этда.

— Бир кесекчик тёз, Мусса. Бусагъат Умар унчукъ...— деб Секинат эшикден мыдах да, къурлай да кирген джашчыгъына къарады:— Бермедими?

— Огъай,— деди Умар, табакъны алай салыб, печени аллына биягъышлай бантёбен болуб олтура.

Секинатны бети мутхуз болду. Кёзлери сабийлерине къайгъылы къарадыла: энди ол алагъа не ашатсын?

— Джугъу болмаз эди ансы, берлик эди,— деди сора кесин эсгериб, эгечин ариулай. Аны нек ариуларгъа излегенин а кеси да ангыламады.

— Барды, ання. Биягъында Манаф эки машок ун тартдырыб келгенди,— деди Мусса.

Бу ийыкъда Юсуфге тюшген эди кече ишлерге, Манафха да — кюндюз. Сора Юсуф кечге нек къалды деб, къайгъылы болуб тургъанлай, Мусса Манафны юйде тургъанын айтханында, Секинат анга соруулу къарады:

— Къалай? Бусагъатха дерн ишине бармаймы турады?

— Къайдам, биягъында мында эди. Энди кетген да болур.

— Мен а Юсуф былай нек кечикди деб тургъанма. Ол менден тёрт-беш джылгъа гитчеди деб, джазыкъсыныр орнуна, Манаф да аны къылларгъа юренибми айланады? — деб Секинат эгечини джаншына гурушха этди.

— Мен энди Байдыматлагъа барлыкъ тюлме,— деди Умар. Секинат тынгылаб къоялмады:

— Хы, кёб дауур этме. Алагъа бармай, киминге барлыкъса? Огъесе Байдыматдан сора таянчагъынг болмагъанын унутубму кёйгъанса? — деди ол, кесини да кёлю тола.

Огъай, унутмагъанды Умар бу тегерекде Байдыматдан сора эт джуугъу болмагъанын. Аны алайлыгъын унутса, анга кёлкъалды да боллукъ тюлдю эди: не десенг да, тыш адамда сени ишинг джокъду. Байдымат а анасыны туугъан эгечиди. Сора ол анга да, аны эки къарнашына да, кесини сабийлеринеча, джылы селеширге,

къайгырыргъа керек тюлмюдю? Ма олду Умар ангыламагъан, аны джюрегин сындыргъан, джюрегин ачытхан.

— Ол бизни суймейди, тыш адамынача сѣлешеди...

Умарны джылаб айтхан бу сѣзлери Секинатны джюрегин къозгъадыла. «Ол да былагъа къыджыраб нек турады? Огъесе былагъа къычырса, кѣлюне асыму болады?» — деб джашчыгъына къошулуб, джылаб джиберирге аздан къалды. Алай а кесин ич сезимине хорлатыб къоймады.

— Ой, сени огъесе, — деди ол, Умарны къатына чѣгелеб, аны джити, арыкъ имбашларындан къычакълаб, кѣзюне джылы къарай. — Теличик, сен не ангылайса? Байдымат уруша эсе да, сизни кесине санаб урушады. Анга бош кѣлкълалды боласа. Алай этгенлигине, аны сизге харамлыгъы джокъду. Кеси да сизге ачыуланмайды.

— Кимге ачыуланады да?

— Къазауатха, джашауну къыйынлыгъына.

Умар, бурунчугъун тарта, анасына сейир этгенча къарады: кертиси бла да алай болурму?

Ол къазауатха дери джылланы эсине тюшюрюрге кюреши. Тюзю, деди сора ичинден кесин кесине, урушха дери Байдымат былай тюл эди. Хар тюбегени сайын эркелетмей, къолунга бир джукъ тутдурмай къыймай эди. Кеси да бек джарыкъ эди. Энди уа не ышармайды, не кюлмейди. Кимге эсе да ачыуланганча, кѣзюн-къашын тюйюб джюрюйдю. Бир ишексиз, эрин ѳлтюргенлерин ючюн, фашистлеге хыршыланыб этеди алай. Майна, Анзор да, атасындан къара къагъыт келгенли, ачыулу тюрсюн алыб айланады. Воскоматха да баргъанды, мени урушха джиберигиз, атам ючюн Гитлерден дерт алыргъа сюеме, деб. «Сениге ненча джыл болгъанды?» — деб соргъандыла анда. «Онбеш», — дегенди ол, кесине юч джылны артыкъ къошуб. «Сора онсегизге кѣбюнг къалмагъанды, юч джылчыкъны тез. Андан сора келирсе», — деб ышарыб, ызына къайтарыб джибергендиле. Ол аллай бирчикни тезерге огъай демейди. «Мениге онсегиз джыл болгъунчу къазауат тохтаб къалса, мен атамы дергин кимден аллыкъма?» — деб, анга къыйналады. Ачыуланганыны чуруму да олду.

Башхалада да джокъду джарыкълыкъ. Уллу, гиче да мыдахдыла, ачыулудула. Ала бары да джашауну къууатсызлыгъын къазауатдан кѣредиле. Кертиси да

алайды: уруш келтиргенди джарсыуну да, ачыуну да. Къазауатха дери сабийле да къалай джарыкъ эдиле. Къобанны джагъасына джыйылыб, ненча тюрлю оюнну ойнай эдик. Энди уа ойнагъан да джокъ, кюлген да джокъ — къайры къарасагъ да, мугур сабийле бла мугур къартла, мугур къатынла — бары да бел тюзетмей ишлейдиле. Алайды, Байдыматны терлиги джокъду, бары да къазауатны палахыды. Ол болмаса, анам да аурурукъ тюл эди. Алгъынча саулукълулай, ариулай, джашлай турлукъ эди..

Кесин сагъышына хорлатыб, Умар ич сорууун эгермей тышундан айтыб джиберди:

— Бу худжу уруш къачан тохтарыкъды?

Ерге къоба тебеген Секинат, бети тюрлениб, олсагъатлай ызына чѣкдю. Бу соруугъа ол кеси да излейди джууаб. Иги да дейсе, Секинат сабий тюлдю, кесини да халы амандан аманига баргъанын ангылайды. Аурууун хорлар ючюн, иги ашаргъа, иги дарман ичгерге керек болгъанын да биледи. Бусагъатда, къралда къазауат баргъан кѣзюуде, ала бары да къытдыла. Къазауат бошалса уа, ала бары да боллукъдула. Сора ол аны тохтары да, эрини къайгырын да ашыгъыб сакълайды. «Аталары сау-эсен юйюне джыйылса, сабийлеге ѳксюзлюк сынатмаз эди, адам къолуна къаратмаз эди», — деб дыгалас этеди. «Мениге да бир амал табар эди», — деб къошады дагъыда. Кечеси-кюню да анга аллахдан саулукъ тилегенлей турады. Къазауатдан иги хапар эшитсе, кѣлю кѣлтюрлюб, кѣзю-къашы джарыйды. Эрине кеси этген джырны эсине тюшюрюб, ууакъ-ууакъ ышара джатады. Анда уа быллай сѣзле бардыла:

Районга дери ашырмагъаныма,
Этген болур Халит гурушха,
Кѣзлери кюле, ой, санлары ойнай,
Халит кирген болур урушха.

Элни къайсы болса да бир юйюне къара къагъыт келди деб эшитсе уа, къазауатны ѳргени алкъын сѣл болмагъанын ангылаб, джюрегин къоркъууу бла мыдахлыкъ кючлеб тохтайдыла. «Кесинг сакъла быланы аталарына джукъ болгъандан», — деб аллахха тилекчи болуб башлайды. Арт кѣзюуде уа кѣб иги хапар эшитген эди урушда болумдан.

— Къазауат энди кѣбге барлыкъ тюлдю, — деди ол,

алай айтханындан кесине да себеблик табхапшы сезе.—Къызыл Аскер къралыбызны душмандан тазалай кетгенди деб, хапар алайды. Атанга тансыкъ болубму сораса?

— Хо,—деди Умар.

Кертисинде уа аны къзауатны тохтарына ашыкъгъаны къуру атасына тансыкъ болгъаны бла байламлы тюл эди. Неден да алгъа анасыны ауругъанындан сау этер мадар излегени бла байламлы эди. Аны сау этерик а атасыды—алайды Умарны акылы. «Анагъызыны ауруб тургъанын билеме. Анга сакъ болугъуз. Къзауатдан къайтханлай, мен аны сау этмей къоярыкъ тюлме»,—дегенлей турады ол анга кече сайын тюшонде. Сора Умар атасына пйнадады, аны ашыгъыб да сакълайды.

— Сен а, Мусса, атанга тансыкъ болгъанмыса?

Ол, ач болгъанын да унутуб, анасы бла кърнашына къулакъ салыб тура эди. Сакъламай тургъанлай берилген соруу джунчутханмы этди да, Мусса, баш тебенише къараб, тупакы айтды:

— Мен аны танымайма сора, къалай тансыкъ болукъма?

— Таныгъан а этесе, унутуб къойгъанса ансы. Аны къзауатха ашыргъан сагъатда сен гитчечик эдинг, ючюнчю джылынг бара эди. Кеси да сени бир бек сюе эди. Сизге кёргозе турургъа джазыкъны бир сурат ышаны да къалмагъанына къара. Унутсагъыз да, сизге айыб джокъду, ёнге унумазгъа кюрешигиз. Атагъыз сау-эсен къайтыб, къууаныб да джашарсыз,—Секинат, джыламукъладан толгъан кёзлерин сабийлерине кёргозмез ючюн, бетин бир джанына бура, ёрге турду.

— Ання, ач болгъанма,—деб биягъы Мусса, анасыны чепкенинден тартыб, тюбюнден ёрге къарады.

— Ач болгъанынги билеме, балам. Хаман айтыб, джюрегими къыйнаб турма. Умар, от эт да суучукъ асчы, джырпачыкъ бишириб ашайыкъ ансы, башха затыбыз джокъду,—деб Секинат барыб кюбюрюн ачды. Алгъын багъалы затларын джыя эди ол анга, энди уа анда морзеучюгон тутады.—Нартюхчюгюбюз да бошала кёреме. Эки пуд чакълы бирчиги къалгъанды. Эслеб джюрютейик ансы, джунчурукъбуз.

Ол къалай табакъчыкъ бла бир нартюхчюк алыб келди да Умаргъа берди:

— Чайкъагъан кибик эт да чоюннга къуй.

Ёрге туруб айланганы татыды болур, Секинат энгда джётел этиб башлады. Умар, отха къаура отунла салыб, чоюнчугъун асды да, анасына биягъы темир кружка бла суу берди. Бу джол ол анга болушмады.

— Дарманларынгдан джукъ къалмагъанмыды?

— Огъай, бошалгъандыла.

— Христофоргъа барыб келирми эдим?—деди Умар, кюркъаракъ болуб.—Барайыммы?

Анга джууаб эталмады Секинат. Къолу бла огъай деген магъанада бир затла кёргозюдю. Ол кёзюуде Байдымат, орта бойлу токъ тишпруу, кирди юйге.

— Бу тютюн не затды?—деди ол, босагъадан бери атлаб, эшикни кенгине ача.—Тунчугъуб къаласыз да, таза хауа кирмеге кёюгъуз.

— Джел болса, печн иги тартмайды да, юйню ичи тютюнден толады да къалады,—деди Секинат, джётели сорушханында.

— Ой, джарлы сен, къаллай саулугъунг бар эди! Кесинги ая, бу колхоз ишге мыллыгынги былай атыб къойма, аны ючюн сеннге киши да артыкъ бюсюреу этерик тюлдю деб, къаллай бир кюрешдим? Тыгыламадынг. Кече-кюн демей, чабдынг да айландынг. Аны ючюн деб сеннге орден такъгъан да, бюсюреу этген да болмады. Кесинген а бошадынг,—деб джыламсырады Байдымат.

Айхай да, Байдымат бу сёзлени эгечине джаны ауругъандан айтды. Алай ангылады Секинат да, ёнге ол орден алыр ючюн, кесине артыкъ бюсюреу этдирир ючюн чабыб айланмагъанды. Былайда, бу кенг тюзде орналгъан элде, окъ-тоб атылгъан таууш эшитилмегенликге, душманны шкогу марамагъанлыкъгъа, хар адамны къралыбызда баргъан ачы къзауатны къыйынлыгъыны—ачлыкъны, джалангачлыкъны—шкогу мараиды. Джашар ючюн, оджагъаны джылыуун сакълар ючюн, андан да озуб, къралны эркинлиги, сыйы ючюн къанлы джау бла сермешгенлеге азыкъ бла, кийим бла болушур ючюн, ишлерге керекди, кёл салыб, халал ишлерге. Ол да ишлегенди—юсюм джаланды, кърарным ачды деб къарамагъанды. Кеч джатыб, эртде тургъанды. Танг атхандан джассыгъа дерн кесичала бла бирге колхозда бел тюзетмей ишлегенди. Кюрешгенди.

Къыйналыб этген бу джырларымы
Сизге бир огъур кюн саллыкъма.
Фашист джыйынны, ой, артын этиб,
Апам, юйге алай барлыкъма.

деб къазауатдан келген джырланы джырлаб, теңгерине кёл да этгенди. Къабыр къазаргъа эркиши табылмагъанында, тиширыуланы алыб барыб, къабыр да къазгъанды. Сал агъачдан да тутханды... Ёнге аны ючюн деб кесине артыкъ бюсюреу этиллигин излерге керекми эди?

— Да, Байдымат, бусагъатда заман алайды,—деди ол, къатына кысылаб тургъан Муссаны башчыгъын сылай.—Хар ким да джанын бериб ишлейди. Мен да борчуму толтурургъа кюрешгенме.

— Аны уа ангылайма, дагъыда сениге джюрегим ачыб айтама ансы,—деди Байдымат, къолунда табакъны эгечини аллына сала.—Къапчыкъны тубюнде бир кесек унчукъ къалгъан эди да, аны какчыкъ этиб, сениге алыб келеме, былай ал да ашачы.

«Алдагъан этеди»,—деди Умар ичинден кеси кесине, Байдыматха кынгырына къарай.

Какчыкъны кёргенлей, Мусса, Секинатха андан да бек кысылыб, къулагъына шыбырдады:

— Ання, ач болгъанма.

— Ма, ортагъа салыгъыз да экигиз да ашагъыз,—деб, Секинат эгечи келтирген къабарыкчыкъны Муссагъа берди.

Джашчыкъ табакъны олсагъатлай алыб къоймады. Урушады дебми къоркъду да, Байдыматха кезчюклерин сюзюб къарады. Ол джукъ айтмагъанында, какчыкъны ортагъа салды да, Умар да, ол да табакъчыкыгъа гузаба-гузаба узалыб тебретиле.

Байдымат, неге эсе да хош болмагъанча, къарнашчыклагъа къашларын туюб къарады да, эгечине бурулуб, гурушха этген ауаз бла айтды:

— Кесинг къабсанг а. Ала къайнайдыла. Не ашасала да, джарашмай къаллыкъ тюлдю.—Секинат джууаб къайтармагъанында, Умар бла Муссагъа къыджырады:—Сиз да, анагъызы аууз къабынын мараб турмай, кесинг аша, дей билмеймисиз? Табханын сизге къабдыра да кеси ач къала, не халгъа джетиб тургъанын кёрмеймисиз? Бу ёлсе, кимигиз бла турлукъсуз?

«Бу ёлсе, кимигиз бла турлукъсуз?» Ол ачы сёзле Умаргъа шыбыла ургъанча эшитилдиле. Джашчыкъ, аузуна къабханын джуталмай, чачайгъан да этди. Джюреги алай сынды, алай ачыды, кёзюнде огъу болса, анасыны эгечин уруб алыр эди: «Бу ёлсе...»—деб не

затланы айтады? Аннягъа алай айтыргъа кёлю къалай барды?..»

— Терсеми айтама, зуккунга нек къарайса?

Умар Байдыматха джууаб бермедди. Туруб, юёню джел ары бла бери уруб кюрешген эшигин этди да, биягъынлай, барыб, печни аллына баштёбен болуб олтурду. Къаураланы алыб, отха атаргъа кюрешди.

— Бу джашынг Халитге ушай болур дейме.

— Ким Халитге?—деб Секинат дженгил сорду.

— Атасына.

— Нечик?

— Асыры гыбырды, ачыулуду. Кёремисе, алай айтханымы кёлтуралмай, кёбюб тохтагъанын?»

«Энди атасына уа нек джетдинг, аны ачыуланыб къачан кёргенсе?» — дерик эди Секинат, айталмады. Кертиси бла да Халит артыкъ сёзю болмагъан, накъырдамы-чамны сюйген адам эди. Хаман ышаргъанлай айлана эди, ёмюрде къашын-башын туюб кёрмез эдинг. Секинат джашауунда насыбны сынагъан эсе, къуру аны бла сынагъанды. Ауруу болсун деб бир сёзюн эшитмегенди. Къазауатха кетерге чыкыгъан кюнюнде да кесин эркишича тута эди. «Не затха джылайсыз? Урушха баргъан ёлорге деб бармайды, душманны букъусун къагъаргъа барады. Биз да Гитлерни букъусун къагъыб, бир кесекден ызыбызгъа къайтырыкыбыз. Сиз да хайт деб туругъуз»,—деб, ышара-ышара минниген эди машинагъа. Ол алай айтханында, джашларын, эрлерин, къарнашларын ашырыгъа келген тиширгула, джылагъанны кююб, ышарыргъа кюреше къалгъан эдиле.

— Атасына уа ушагъа эди. Анга ушаса, не хатасы бар эди,—деди Секинат, эгечине таукел къарай.

Аны сёзлерин къакыгъацхамы ангылады да, Байдыматны бети тюрленди. Алай а ол экинчи Халитни юсюнден да, Умарны юсюнден да сёз къозгъаб кюрешмедди.

— Юйде эл бла бир ишим барды, а кызы,—деб кетер къайгыгъа кирди.

Аны ызындан къарай, Умар энтда биягъы сорууна келиб тирелди: «Къыйынлыкъда адамла бир-бирине артыкъ да иги, артыкъ а джылы болургъа керек тюлмюдоле? Алай эсе, Байдымат хаман анамы къагъаргъа, бир зат айтыб, джюрегибизни сындырыргъа излеб нек турады? Огъесе уллулада адет алаймыды?»

— Джашчыкъ,— деди ол кѣзюуде Секинат, орунду-
гьуна олтура.

— Не?

— Джырнанг бишмеймиди?

Умар, чоюндап къашыкъ бла бир нартюхню алыб,
къабыб кѣрдио:

— Бишгенди.

— Тузчукъ атханмыса?

— Атханма.

— Келтир сора.

Сууун челекге сюзюб, Умар джырнаны анасына
алыб келди. Чоюнну джартысына джууугъун къалай
табакъга къуйду да, къалгъанын Умар бла Муссага
берди. Кесине эки-юч къашыкъ мюрзеучюк бѣлюб алды.

— Сорургъа унутуб къойгъаныма къара. Манаф иш-
ге барлыкъмыды экен? Мусса, барчы, сор да кел. Бар-
мазча болса, бу джырнаны Юсуфге джиберирге керек-
ди. Ачдан ъле болур джазыкъ.

Мусса, сѣз да салмай, чыгыб кетди.

— Барлыкъ тюлдю,— деди андан къайтханында.

— Нек?

— Къайдам.

— Бу сууукъда кече ит болуб чыкыгъанын биле
тургъанлай...— деб не эсе да айта тебреб, Секинат, ке-
син тыйды да, Умарга соруулу къарады:— Къалай
этебиз да?

— Мен элтиб келейим,— деди ол.

— Узакъды, сен баралмазса,— деди Секинат, аны
джиберирге таукел болалмай.

— Бараллыкъма,— деб къадалды Умар. Сора Се-
кинат тыймады: башха мадары джокъ эди аны.

— Кысхасы бла бар.

— Болсун.

Аякларына анасыны гатийлерни, юсюне габрайын,
башына уллу къарнашыны эски къулакълы бѣркюн
кийиб, Умар джолга чыкты.

Юсуф ишлеген джер Секинатланы юлеринден иги
танг узакъды: не азында джети-сегиз къычырым. Ары
къысхасы бла барыр ючюн, къалын къамишни ичи бла
ѣтерге керекди— джангыз олду къоркъгъаны. «Алай-
да ач бѣрюле айланадыла. Бир джолда аны ичи бла
ѣтюб баргъанлай, ызындан джетиб, бир къатынын
ашаб кетгендиле»,— деген хапарны да эшитгенди Умар.
Ары дери кесин къатдырыб келди эсе да, къашишге

джетгенниде, къулагъына бѣрю улугъаннга ушаш бир
къуджур тауушла эшитилгенча болуб, алайда тохта-
ды да, тѣрт джанына сескекли къарады. Джукъ а эс-
лемеди. Башын да ѣрге тутуб, дагъыда алгъа тебреди.

Алай а бир кесек баргъанлай, къулагъына энтда
бѣрю улугъан тауушла келгенча болдула. Асыры къо-
ркыгъандан бутлары къыйылдыла. Къачыб кетери кел-
ди. Таб, ызыша да бурулду. «Эй хомух, къайры къай-
тыб бараса? Айыб тюлмюдо? Анда къарнашынг, ач
болуб, аллынга къараб турады, сен а... Къоркъакъ,
къоркъакъ, къоркъакъ!..» Ол сѣзленн кесини акылы,
сабий сезими айтдырсала да, Умарга ким эсе да ай-
тыб къычыргъанча эшитилдиле.

Ол, джырна къуюлгъан къалай табагъын бир къо-
лундан бир къолуна ауушдура, джангыдан джолга
джарашды. Эцил ол бѣрюленн юсюнден сагъын этме-
ди. Къарнашы эсине тюшгенлей, джюрегиини къоркъуу-
ун унутду. Джангыз къаты, сууукъ джел къалды бир-
гесине— джол пѣгерге.

Ол аны туура аллындан урады. Ызынга къайтыб
кет ансы, бузлатыб, учуруб алыб кетерикме дегенча
этеди. Бетин, къолларын буруб-буруб чимдейди, кюй-
доре ѣтеди. Ачыгъанлары, джызылдагъанлары сѣл
болургъа къоймайды. Алай а Умарны ызына къайтыб
кетер акылы джокъду. Анда къарнашы ач болуб, ал-
лына къараб турады. Ол анга терк огъуна ашарыкъ
джетдириб келирге керекди. Сора хар атлам ючюн бу
сууукъ, ачы джел бла къазауат эте, ол алдан алгъа
барырга кюрешеди.

Ѣнге джел да кесин хорлатыб къоярча кѣрюнмей-
ди. Хар атлам сайын къатыдан къаты, ачыдан ачы
урады. Бек къыйынды барырга, табакъны, бузча, суу-
укъ табакъны, элтирге. Къоллары тутмайдыла аны,
тоблукъ болуб къалгъандыла. Арну, юшюген эселе да,
билмейди— кѣбмю керекди джалан, сабий къоллагъа.
Ачыгъанлары уа, ачыгъанлары! Чыртда чыдарча тюл-
дюле. Ачыб, джызылдаб, джанын аладыла. Къуру аны
бла къалса уа! Тылпыуун алыргъа, солургъа къоймай-
ды джел. Сора ол бетин андан бир джанына тутуб ба-
рырга кюрешеди.

Ма, энтда сууукъ джел, у-у-уу-у... деб джетиб, бол-
гъанын— ачыкъ джерлерини барын— чимдей, кюйдю-
ре ѣтдю. Джан багъалыды— экинчи толкъун джетиб
ургъунчу, Умар аллын ышыкъгъа айландырыр мурат

бла бир джанына бурулургъа изледи. Ай медет, былай силкингенлейине, теблениб, миялача бузлагъан къарда аягъы тайды да, джыгъылыб кетди.

— Ан-ня-я-я!

Огъай, аны кычырыгъын киши да эшитмеди, джел алыб кетди. Эшитир, анга болушур адам да джокъ эди алайда, джан болмагъан дангыл тюзде. Болушлукъ излеб кычырмагъан эди Умар кеси да. Аны кычырыгъы тобукъларын, чыналарын уруб ачтыханы бла да байламлы тюл эди. Табакъны къолунда туталмай, ийиб къойгъаны ючион кычыра эди ол алай.

Ичин тарта, ол, башын келтирюб, табагъына къарады. Башына джабылгъан къагъыты да джыртылыб, джырнаны бир кесегинден къалгъаны джерге къанта-рылыб тура.

«Терк огъуна джыяргъа керекди аксы, бузлаб, джараусуз болуб къалыргъа тебрегенди»,— быллай оюм келди олсагъатлай Умарны акылына. Ол, секириб туруб, табагъына мыллык атды. Не медет, джел, андан алгъа джетиб, ичинде къалгъанчыгъын да джерге бюр-кюб, буз гыртлагъа ура да къалай таууш этдире, аны тенгеретиб алыб кетди. Умар аны ызындан чабды. Джетиб, алыб да келди. Алай а джырна бюртиоклени джы-яма деб къаллай бир кюрешди эсе да, джукъ джыял-мады.

Энди ол къарнашына не элтсин? Къоюб да кетал-май, джыялгъан да эталмай, сууукъдан буюкыгъан, джансыз болуб, сенек тишлеге ушаб къалгъан къып-къызыл бармакчыкълары бла къатыб бошагъан буз бюртиоклени чучхуб алыргъа кюреше тургъацлай, ким-ни эсе да джумушакъ тиширыу ауазы сорду:

— Умар, бу сууукъда былайда не этесе?

Джашчыкъ башын келтирюб къараса,— Кулина, колхозда звенону гамадасы болуб тургъан къатын. Ол, къызыл ууртлу, орта бойлу, токъ тиширыу, Секинатха къб келиучен эди. Андан таный эди Умар Кулинашы. Энди аны кѳргенинде, джашчыкъ, къып-къызыл къол-чукълары бла кѳзлерине узала, ѳрге турду.

— Сенми тѳкгенсе джырнаны?

— Хо,— деди джашчыкъ, джыларгъа тартыша.

— Кимге элте эдинг?

— Юсуфге,— деб энди джылаб да джиберди.

— Юсуф юйде тюлмюдю?

— Огъай.

— Юсуф кече ишлеген шой эди да, бу заманига дери келмей нек турады? — деб Кулина къайгъылы болду.— Къайда, балам, бери, чапагъа, олтурчу, эрлай джетиб, бир хапар билейик.

Бурнуи тарта, джерге тѳюлюб тургъан джырнасына къараб тургъан болмаса, Умар орнундан тебмеди.

— Джылама, балам, джылама, — деди Кулина, кѳлю аз болуб, аны кесне кыса. — Къолларын да былай къызыл некдиле? Ачыймыдыла?

— Хо.

— Юшютюб къойгъан болурмуса? Къайда, бери тутчу, — деб тиширыу, джашчыкъны къолларын къар бла иги ышыб къургъакъ бускул бла ариу сюртдю. — Энди къойнунга сал да, джылынмагъа къой. Кесниг да бери олтур. Бара киришейик, ансы...

Умар, аллына тебишди эсе да, барыб чапагъа олтуруб къалмады. Энтда, бурнуи тарта, джерге тѳюлюб тургъан джырнасына къараб тохтады.

— Энди андан Юсуфге хайыр джокъду. Къой энди аны. Кел, былай олтур, къарнашынга да бир ма-дар этербиз,— деб Кулина анга ариу айтды.

Сабий сабийди. Кулина ариу айтханында, Умар да-гыда джылаб джиберди.

— Бу джылагъанны бир къой, балам. Кел, былай олтур. Хы, ма алай. Иги джаш сен, иги джаш. Ол тон кибикни да юсюнге къаблачы. Хы, ма алай,— деди Кулина, атлашы джолгъа бура.— Хайда, джанларым!

Къалай сейрди кыш чанада баргъан! Бираздан Умар тѳгерегине сюйюноб къараб башлады. Къарнашы ишлеген джерге къалай джетгениш да билмей къалды. Алай а аны къатына баралмады. Чананы къатында турду.

Кулина, Юсуфшо рахат ишлей тургъанын кѳргенинде, къууанды. Трактордан тюшгенинде да, кенгден къарай турмады. Аллына атлаб, аны джау джугъу сабий къолун тутду. Къучакълагъан да этди.

— Не этесе, джигит?

— Турама.

— Бу къадар джерни бюгече сюрюбмю чыкыгъанса? — деб сорду Кулина, Юсуфге разы болуб къарай.

— Хо.

— Джигит болгъанса сора. Иги джаш сен, иги джаш! Юйге нек бармагъанса?

— Къайдам, Манаф келмей къалгъанды да, трак-

торпу кьоюб кеталмадым. Сууу бузласа, радиаторун чачыб кьоярыкъды,— деди Юсуф, джетген кишича сёлеше. Джашауну кьазауат чыгьаргьаш кьыйышлыгьы, аны джылындагьы сабийленича, Юсуфню да эртде ойлашырга, заманны ауур джююн уллула бла— Кулшачала бла— теиг элтирге керек болгьанына юретген эди да, ол кесин борчун ангылай эди.

— Нек келмегенди экен?

— Билмейме.

— Ач болгьанмыса?

Юсуф джууаб бермедн. Кьарнашчыгьына джукь келтиргенимсе дегенча кьараб тохтады. Аны кёзлеринден ич сорууну ангылады болур, Умар, уялыб, башын эширге ийиб, аягьы бла джерни чучхургьа кюрешди.

— Кесинги кьыйнама, Умар, сенде терслик джокьду,— деб Кулнна, ол кёзюуде чанасына бурулуб, бир джарты таба гьрджынны алды да Юсуфге бере айтды:— Иги джашча, муну аша да, бу джанын сюре тур. Мен, эрлай элге джетиб, Манафны бери джиберейим. Сен иширге юйге барырса.

Джукь айтмады Юсуф анга. Кьарнашчыгьына джууукь барыб сорду:

— Ашя не этеди?

— Биягьыплай турады.

— Христофор келдими?

— Огьай, бююн келмегенди. Дарманлары да босалгьандыла.

— Ма, муну ала бар, юйде ашарсыз,— деб Юсуф гьрджынны бир кесегинден кьалгьашын Умаргьа берди.

— Керек тюлдю, биз ашагьанбыз,— деб Умар аны ызыча кьайтарыргьа умут этди. Алай болгьандыкьгьа Юсуф тынгьыларгьа да соймедн.

— Менге бу да джетерикди,— деди да, секириб НАТИ-ине мшиди.

Умар, кьарнашына сюйюшоб кьараб турду да, келиб чанагьа олтурду. Аны гьрджынны сакь тутханына кёз джетдире, Кулина джолну джол узуну Секинатны юсюнден сагьыш эте келди: адам анга не бла болушсун? Джазыкьланы мюргеу болуб да джукьлары болмаз. Энтда председателге бир барыб кёрюрюмю эдим? Ол джолдача этиб кьоярмы? Айхай, аны да джугьу болса уа. Болгьанны барын кьазауат тараб кетгенди. Алай болса да барайым, бир мадар эгер, ансы... Кесн

бла сёлешиб, Секинатны да больницагьа элтирге керек болур...

Кьудайбердиев, бир аягьын кьазауатда тас этиб келген кенгмангьылай, кьошкьаш киши, аны сёзюне эс бёлөб тынгьылады.

— Джокьду, — деди сора, звено башчыны кёзюне да кьараялмай. — Урлукьгьа бир кесек зат кьалгьанды. Андап сора...

— Табаргьа керексе, — деб кьадалды Кулина. — Эри кьазауатдады, сабийлери ууакьдыла, кесн колхоз пише ауруу табхан бир адамды. Уллу джашчыгьы тракторда ишлейди.

— Билеме, — деб кьысха айтды председатель. — Джаным да ауруйду алагьа, алай а... — Ол, эски, люуолдеуок столну джанындап туруб, терезеден кьарады, ахсынды. — Кьаллай бай эди колхозубуз, энди уа... Кьазауат... — Кьудайбердиев, джагыдан орнуна олтуруб, кимге эсе да ачуланганча, уллу джумдуругьун столгьа кьаты урду. — Зорлукь бир заманда да кечилмегенди, мындап ары да кечиллик тюлдю... Складны тамадасын табчы.

— Бусагьат, — деб Кулина чыгьыб кетди. Талай замандан ол узун кьуу кьартны алыб келди.

— Секинатны юйдегисине он кило ун табыб бер,— деди председатель, ол былай киргенлей.

— Джокьду.

— Таб! — деб кьычырды Кьудайбердиев. — Кьызыл аскерчини юйдегисине колхоз болушмаса, ким болушурукьду? Иширге он кило унну Кулина да, сен да элтиб юйюне салыгьыз! Джашчыгьы да, кесн да иги ишлеб тургьанлары ючюн, колхозну, правление ни атларындан саугьа этиб беригиз. Ангыладынгьмы?

— Ангыладым, — деб, складны тамадасы кантордан чыгьыб кетди.

Иширге ала, экиси да он килограмм унну келтириб, юйюне ортасына салгьанларында, Секинат кёзю бла кёрген затына ийналмай кьалды: ол кёзюуде алай бир ун уллу байлыкь эди. Бир кесекден эсгериб, Кулшагьа да, кьартха да бюсюреу этди.

— Юсуф да, сен да иги ишлеб тургьаныгьыз ючюн, председатель саугьагьа джибергенди, — деди Кулина. — Халалыгьыз болсун!

Ала кетгенлей, Байдымат келди.

— Ит пасыкь, тюнене иширге ол кьанчыкьны биз-

ге сенми кыздырыб джиберген эдинг? — деб джанды ол былай кирир-кирмез Умаргъа.

Умар от этерге кюреше тура эди. Анасыны эгечи алай айтыб кезюне битиб тохтаганында, ол, асыры джунчугъандан не дерге да билмей, бети агъарыб, анга ангарылыб къалды.

— Не болгъанды, Байдымат? — деб сорду Секинат, аны алай селешгенин келтиюралмай.

— Къарнына талау болгъанды! Тюнене Манаф ишге баралмай къалгъан эди да, бу чабыб барыб Кулинагъа айтханды да, аны бизге къусмагъаны къалмагъанды. Итден туугъан ит, энди бизден эсе сизге ол багъалы болубму къалды?

— Алаймыды, джашчыкъ? — деди Секинат, эгечини айтханына ийнаныб къалалмай.

— Мен Манафны юсюнден Кулинагъа джукъ айтмагъанма, — деди Умар, кезлери джыламукъдан тола.

— Сора ол Манафны ишге бармагъанын къайдан билди да?

— Кеси барыб кергенди, — деди Умар.

Байдымат аны сезюне ийнапыргъа сюмеди. Ол, дагыда не эсе айтыб кычырыргъа излеб, Умаргъа бурулду. Алай а табакъда чыммакъ будай унну кергенинде, аузундан сезю чыкъмай, анга къараб къалды.

— Умар сизге элтирге деб къуйгъан эди, ала барырса, — деди Секинат.

— Будай унмуду?

— Хо.

— Къайдан чыкъгъанды?

— Председатель ийгенди деб, Кулина-зат алыб келгендиле.

Байдымат сейирсинди: «Манаф баргъанында, джокъду деб джиберген председатель былгъа уи бериучю къалай болду?». Сора башын келтиюрюб, Умаргъа кезюн-къашын туююб къарады да, не эсе да айтыб мурулдай, унну да алыб, юйден чыгыб кетди.

Андан сора ол, эгечине сан бир болмаса, келмей турду. Умар барса да, хыны-мыны этиб, ашырыб джибериучю болду. Кулина уа Секинатны джокълагъанын да, болушханын да тохтатмады. Бир джолда Христофоргъа тюбөб, Секинатны юсюнден хапар да сорду.

— Чоту аламат тюлдю. Больницагъа элтирге керекди. Ол а барыргъа унамайды, — деди ол.

— Нек?

— Айтханына кере, сабийлерин къоюб кетер амалы джокъду.

— Алай деген неди? — деди, аны эшитгенлей, Кулина. Ол кюн огъуна Секинатха барыб, чотну ангылатыргъа да кюрешди.

— Айхай, больницагъа барыр мадарынг болса уа, — деб ахсынды Секинат. — Кимге къоюб кетейим быланы?

— Сен иги болуб къайтхынчы, сабийлеринг менде турурла. Ала ючюн чыртда къайгы этме. Адамла шойбуз да, бир-бирибизге бусагъатда болушмасакъ, къачан болушурукъбуз?

— Ол а алайды, ёнге... — Секинат Кулинагъа тысыб къарады. Туугъан эгечи къатында тургъанлай, сабийлерин анга къоюб кетерге тартыннганын да, ырыслагъанын да айталмады.

— Керти келюм бла айтама. Сабийлеринг менде турурла, меникиле ашагъанны ашарла. Чырт сагъыш этмей, барыб къал, — деб кюрешди Кулина. Алай болгъанлыкъгъа Секинатны хо этдиралмады. Чурумун да сизди. Артда Христофоргъа барыб, дагыда селешди.

— Мен врач тюлме, атасы-анасы да фельдшерме. Дарман болуб да къолай затым джокъду. Не бла болушайым мен анга? — деди Христофор, сингирли куюу къоллары бла агъарыб бошагъан башындан тута. — Кесине да джау, гаккы, башха татымлы затла ашаргъа керекди. Къайдан табсын ол аланы?

Алай болса да келиб уколла этерге, «къоркъма, хатанг джокъду» деб келюн келтиюрюрге кюрешиб турду. Бир джолда бир ачы дарманла келтириб да берди. Аланы барыны да хайырлары болмай да къалмады. Арадан талай замаан ётерге Секинат хайт деб тирилди. Кезю-къашы джарыды. Сора биягъынлай колхоз ишге чыгъа тебреди. Юйню да алгъынны куюуаты къайта башлады. Не келсин, ол кёбге бармады. Иги сау болуб бошамагъан Секинатха ауур иш, ачлыкъ, джалангачлыкъ дженгил татыб къалдыла. Ол энтда тешек болду.

— Джашаргъа сие эсенг, кымылдамай джат. Кесинги сууукъ этме, — деди Христофор, бир кюн келиб. — Замаанларында бу дарманладан да иче тур.

Секинат дарманладан ичер ючюн къалмады. Фельдшер да унутмады аны. Келиб биягъынлай уколла этген-

лей турду. Ёнге энди андан да, бирсиден да хайыр болмады. Кюнден кюннге, джау чыраклай, тауусула барды. Джаз башыда уа халы бютюп да кьолайсыз болду. Энди ол ёрге турмайды, кечеси-кюно да тешекдеди. Дагыда сабийлерине кесин джарыкь этиб кёртю-зюрге юрешеди: аланы джюреклери кыйнарга суймейди. Алай болганлыкга Юсуф бла Умар чотну ангылайдыла. Аналарына кьайгы этгенлей да турадыла. Артыкь да бек джарсыган Умарды. Юсуф иште айланады да, анасын хазна кёрген да этмейди. Арыб келиб, орунга киргенлей, несин да унутады да джукьлайды да кьалады. Умар а кече-кюн да юйдеди. Секинатны ашына-сууна кьараган да, башха кереклисин этген да олду. Кьартгунача, алай кьатына олтуруб, анга кьазауатны юсюнден эшитген затларын-дан, огьурлу джаз келгенинден, колхозчула джерге урлукь ата турганларындан, кюзлюкле иги джашнаб барганларындан кесича джарашдырыб хапар да айтады. Кёлюн кёлтюрюрге, кьайгысын чачарга, сагышын унутдурурга да юрешеди. Секинат да, джашчыгы айтхан хапарлагга тынгылай, кьазауатха дери джашауун, хар кьайда да иги ишлеб турганын эсине тюшюредди. Аз джашаса да, ызына кьараб, уялыр, ёкюнюр заты болмаганына кьууанады. Сабийлери да, кесича, аталарыча, халал, ишини суйген тюз адамла боллукьларына ышанады. Тегерап аны кьайгылы этген эриди: кёбден бери андан письмо келмейди. Сора, бир джукь болубму кьалды деб, джаны чыга ётдюредди кюнлени.

Арт кёзюуде сабийлерин да кьатына джууукь келирге кьоймайды.

— Мени тегерегиме басыныб турмагыз да, барыгыз, таза хауада ойнагыз, — деб эшикге ашырыб джибереди.

Нек? Андан Умарны хапары джокьду. Сора сагышланады: «Анам былай этмеучен эди да, мынга не болганды?».

— Ауруу джукьмасын деб этеди ання алай, — деб ангылатды бир кюн Юсуф. — Анга кёлкьалды болма.

— Байдымат да аны ючюнмю бармайды анняга джууукь?

— Ёнге уа, — деди Юсуф. — Алай болса да бош кьоркьады. Христофор айтханыга кёре, бу джукьган ауруу тюлдю.

Умар кьарнашына джукь айтмады. «Кьатына барырга тыш адамла кьоркьмайдыла сора, бу нек кьоркьады?» — деб ичинден анасыны эгечине гурушха эте, орамга чыкьды. Олсагатлай аны кьулагына эрлагда адам джашамагын эски юйню арбазы табадан сабий джылаган таууш келди. Аллыла атлаб кьараса — Мусса!

— Не болганды?

Мусса джууаб бермеди.

Умар лянга ойнай турган сабийлеге кьарады:

— Муну ким джылатханды?

— Ибрахим, — деди Махсют, узун бойлу джукьа джашчыкь.

— Не этгенсе?

— Кёб турмай ананг ёллюкдю, дегенди. Аны ючюн джылайды, — деди Махсют.

«Кёб турмай ананг ёллюкдю...». Бу ачы сёзле Умарны кьулакьларын сасытыб, санларын титиретдиле. Бюгюннге дери аны акьылына да келмегенди анасыны ёлорге боллугьу. Ол кьуру аны ауругьанына кьыйналыб турганды. Бюгюн а эсине да келтирмеген затын эшитиб кьалды. Кьаны кьызыб, Ибрахимге эрши кьарады:

— Ким айтханды аны сеннге?

— Байдымат, — деди Ибрахим, башын энишге ийиб.

— Кьачан?

— Тюнене кече.

— Сора кече сен анга кьайда тюбединг?

— Анняга келген эди.

— Нек?

— Кебинликге джараулу кьумач излей келген эди.

— Сора аны мени анама излегенин кьайдан билдинг?

— Кеси айтды, — деди Ибрахим, ауазы мыдах чыга. — Ання, кебинликни не этериксе дегенинде, Христофор айтыб кетгенге кёре, Секинат кёбге барлыкь тюлдю, анга заманында кебин хазырлаб кьоярга керекди, деди.

Ол сёзлени эшитир-эшитмез Умар юйге угулду.

— Ання! — деди былай киргенлей.

— Не болганды? Бетинг да кетиб, кьайдан келесе?

— Секинатны ауазы кьарыусуз чыкьды.

— Больницага бар, ання. Эрлай сау болуб кел-

лнксс. Бизни ючюн къайгылы болма. Бар, ания, анысы...

Секинат джашы не эсе да эшитиб келгенин анылады. Ол анга не десин? Больницагъа барыргъа кеч болгъанын къалай айталсын?

— Бир кесек эс джыйсам, больницагъа да барырма. Бусагъатда...

Аны сёзюн эшикден кирген эгечи бёлдю. Ол бир заманда да болмагъанча мутхуз эди.

— Не этесе, Секинат?

— Игилик эт, Байдымат, турама.

— Сютчюк бла гырджынчыкъ алыб келгенме, олтур да ашачы, — деб ол, къабарыкчыкълапы эгечини аллына салды да, арлакыгъа кетиб, сюелди. Аны алай кенгиге джанлагъаны ачыу тийди болур, Умар, иш этиб, анасыны къатына барыб олтурду. Алай а Секинат кьоймады.

— Барчы, Умар, Мусса къайда эсе да бир къара, — деди ол. Сора Умар ары чыкыгъанында, эгечине айтды: — Байдымат, къалай иги болду келгенин. Сенге энчи сёзюм болуб, аллынга къараб тура эдим.

— Айт, тынгылайым, — деб Байдымат сагъайды: «Араби, не дерикди экен?».

— Кёrese, чотум кыйынды. Аталарындан да иги кесекден берн письмо джокъду. Меннге джукъ болгъаны болса, быланы атыб кьойма. Алкын ууакъдыла, сенден сора таянчакълары джокъду.

— Ай юйюнге, Секинат, кертда дегенге былай кемсизле этме. Алкын иги болуб да кетерсе. Майна, Христофор да, сагыш этиб турмасын, къайгылы болурча заты джокъду, деб барады.

— О кьой-кьой, Байдымат, меннге энди боллукъ болгъанды, аны юсюнден сёлеширге да керек тюлдю. Ёлеме деб да кьоркъмайма. Джангыз кьоркъгъаным бу сабийледиле: кеслери къалыб кетселе, къалай боллукъдула? Бир да кьуруса да кёз-кьулакъ бола тур, марджа...

Эгечле алай сёлеше тургъан сагъатда Умар джаз нюрюм чомарт тёкген арбазда сюеле эди. Эси уа Ибрахим айтхан сёзледеди: ала джюрегине тюрелиб къалгъандыла да, унутулургъа унамай, хаман ызындан кьуугъанлай айланадыла. «Кёбге барлыкъ тюлдю дегени къаллай бирди? — деб сорду бусагъатда да ке-

си кесине. — Атты кьазауатдан къайтхынчы джашаса эди бир да кьуруса да. Ол келсе, аны сау этерик эди...»

Ол кёзюде орамны бир джанында орналгъан уллу тал терекден гугук кычыргъан таууш эшитилди. Гугук адамны къаллай бир джашарыгъын билген этеди, деб эшитгенди ол. «Анамы къаллай бир джашарыгъын бир сораыйм, — деди энди ол, аны кёргеннде. — Арабин, гугук ненча кере кычырлыкъды экен, санайым, он, джыйырма, отуз?.. Аллай бир джыл джашаса, ары дери кьазауат бошаллыкъды, атты да келликди, сора анияны сау этерикди».

Ол акыыл кёлюн джарыта, Умар терек таба атлады. Алай а ол анга джетгинчи:

— Умар, — деди Джулдуз, элде почталыон болуб тургъан узун бойлу джукъа къатын, бир джанындан чыгыб къалыб.

— Не?

— Ананг не эте турады?

— Джатады.

— Орпундан къобамыды?

— Огъай.

— Кыйпалма, балам, кыйпалма. Ананга джукъ да болмаз. Майна, мени хоншум Хаулат да кёк джёлден ауруб тура эди да, кымыздан талай кере ичиб, кыйк кёгюрчюню этинден талай кере ашагъанында, сау болуб къалгъанды.

— Кымыз не затды? — Кёзлери джарыб, Умар тиширыугъа умутлу къарады.

— Ачытылгъан байтал сютге айтадыла кымыз деб.

— Аны къайдан табхын? — деб, джашчыкъ, къарт кишича, ауур ахсынды.

Умарны алай айтханы тиширууну джюрегин кёзгъады. «Ай джазыкъ сабийле уа, — деди ол ичинден. — Аналары да алай болуб тургъанлай, аталарындан да къара къагыт келиб турады. Энди мен аны мынга къалай берейим? Сабыр эте турурму эдим? Алай этейим, артдаракъда уллу къарпашына берирме».

— Менде барды кымыз. Эгечим келтирген эди. Бир кесегин Хаулатха берген эдим. Къалгъаны турады. Кел, аны сенге берейим да, ананга бир элт.

Къууанды джашчыкъ. Джулдузлагъа аягыны тюбюнде чёб сынмай барды. Кымызны алгъанында, юйге кетерге ашыкъды.

— Юсуф ишден къачан келеди?—деб сорду Джулдуз, аны ашыра чыгыб.

— Кече.

— Тамблада-затда меннге бир тюбесин, анга айтырым барды.

— Болсун, — деб, Умар, дженгил-дженгил атлай, орамны эниште айланыб кетди.

Джолда пенча тенгине тюбеди эсе да, ала бла туракълай да турмады. Бу къымыздан ичиб, кёгюрчюнню этиндеп ашагъанлай, апасы алгышча кийик сау болуб къаллыкды—акылы алайды.

Ол, юйге чабахмай келди да:

— Ання, мындап иичи,—деб, Секипатха къуб берди.

— Бу не затды?

— Қымыз. Джетелге иги джарайды. Қъарама да ич.

— Ким берди муну сеннге?

— Джулдуз. Мен бусагъат кийик кёгюрчюн да тутуб келейим. Сора кёрюрсе дженгил огъуна къалай сау болуб къалсаг да.

Секипат аны ызындан не эсе да айтыб таууш этди. Ёнге кеси къууанчына болгъан Умар анасыны сёзюн эшитмедди. Юйден чартлаб чыгыб кетди. Тенглерин табыб, ала бла колхозчу атлары туруучу джатмагъа барды: алайда кёб кёгюрчюн болуучанды. Амма, не тюрлю амалла этиб кюрендиле эсе да, бирин да туталмадыла.

— Былай бла чотубуз боллукъ тюлдю, — деди Вова, сарычач, токъ джашчыкъ, кёк кёзчюклерин сюзюлтюб Умаргъа сагышлы къарай.— Келигиз джаяла этейшк да, садакъла бла атайыкъ.

— Тюз айтады Вова: джаяла, садакъла этерге керекди,—деди сепкилбет Хусей да.— Гюрбеджини артында джаялагъа джараулу алапат чыбыкъла ёседиле. Садакълыкъла да табыллыкдыла анда.Келигиз, ары барайыкъ.

Джашчыкъла, дауур-суююр эте, гюрбеджини аллына джыйылдыла. Кими чыбыкъ хазырлады, кими аладан джаяла этди. Садакълыкъла да табдыла...

Хар нелери да хазыр болгъанында, джашчыкъла эки къауумгъа юлешиндиле да, джашырына, бугъуна, шыкъыртсыз кёгюрчюнлеге джууукъ бардыла. Антсыз-

ды энди аладан бир джангыз кёгюрчюн къутулалса — алайды тюрсюнлери. Садакъланы джаялагъа салыб, бирери бирер джерге турду. къонганны ышаннга алыргъа хазыр болду. Кёгюрчюнле уа алагъа эс да бёлмейдиле. Къуджур тауушла чыгъара, экишер-экишер болуб айланадыла—учадыла, къонадыла... Бири-биринден ариу, бири-биринден семиз...

Умар джатманы башына къонуб тургъан эки кёгюрчюнню бирин ышаннга алды: ол башхаладан уллуракъ да, семизирек да кёрюндю. Ма бусагъатдан садакъны джпберликди анга. Тиерне уа не сёз!

— Умар! Ой Умар!—Ол ата тебегенлей, кимни эсе да сабий ауазы аны атын айтыб къычырды.— Умар...

Ма къайгы: кимди ол? Қъараса,—Мусса келе тура.

— Не?

— Қъайдаса?

— Ма мында. Не болгъанды?

— Джукъ да огъай.

— Анда тур, Мусса, кёгюрчюнлени учураса,—деб таууш этди къайсы эсе да.

Аны айтханын ангылады болмаз, Мусса тохтаб къалмады. Джашчыкъланы кёргенине къууаныб, ала таба чабды.

Сабийле анга бирер зат айтыб къычырдыла.

Аланы хахайлагъан тауушларын эшитибми огъесе Муссадан къоркъубму, кёгюрчюнле учуб кетдиле. Андан сора, джашчыкъла къаллай бир сакъладыла эселе да, ала ызларына келиб къонмадыла.

Артда да кёгюрчюн ёлтюрюб келир таблыкъ болмады.

Алай бла арадан дагъыда талай заман ётдю. Бир кюн эртденбла Юсуф иште кете башлагъанлай, Секипат анга не эсе да айтды.

— Ання, джукъму айта эдинг? — деди Юсуф, аны къатына барыб.

— Умар бла Мусса къайдадыла?

— Эшикдедиле.

— Аланы да ал да былай келчи.

Юсуф къарнашчыкъларын чакъырыб келди.

— Джашым,—деди Секипат Юсуфге.— Сен бу эки-

сииден тамадаса. Атагъыз къазауатдан къайтхынчы, быланы инджитмезге кюреш. Сиз да, иги къарнашчыкъ-лача, Юсуф айтхандан чыкъмагъыз. Бир-биринге иги болугъуз, татлы джашагъыз...

Башын энишге ийиб тынгылады Юсуф анасына. Бир къолу кенчек хурджунундады — ол анда атасына келген къара къагъытны ууучуна къаты къысыб турады. «Анния, энди аття ызына къайтырыкъ тюлдю. Ол ёлгенди, ма бу къара къагъыт андан келгенди!» — деб джиберирге аз-аз къала турады. «Ананга кёргюзме, кёлтиораллыкъ тюлдю», — деб Джулдуз алай айтханды да, джангыз олду Юсуфну сагъышылы этген, къара къагъытны кёргюзюрюне тыйгъыч салган.

— Халал адамла болургъа тырмашыгъыз, — деди дагъыда Секинат. — Атыгъызны аман бла айтдырмагъыз. Юсуф, быланы школдан тыйма, кесинг да окъургъа кюреш.

Умар бла Мусса аналарына соруулу къарайдыла: бу бюгон былай тюрлюле нек селешеди, больницагъа барыргъамы тебрегенди экен? Юсуф а аны осият эте тургъанын ангылагъанды, ичи да кюеди, джылары да келеди, ёнге кесип тездюрюрге кюрешеди.

— Болсун, анния.

Секинат сабийлерине термиллиб къарады, сора бютеу кюнюн джыйыб, джумушакъ ышарды.

— Энди сиз ары чыгъыгъыз да, Байдыматны бери чакъырыгъыз. — Аны тауушу къарыусуз чыкъды, кёзлеринде да джыламукъла кёрюндюле. — Барыгъыз, джанларым. Бир-бирингден айырылмагъыз.

Джашчыкъла, бурула да аналарына къарай, арбазгъа чыкъдыла. Умар, Байдыматха барыб, анасы айтханны айтды.

— Не этерикди мени? — Байдымат, эгечи нек чакъыргъанын сезсе да, соруу ала тургъан болмаса, терк тебреб къалмады.

— Билмейме.

— Айхай, мени да эки юнню ортасында ары бла бери чабыб айлангандан сора нишим болмаса уа, — деди дагъыда ол. — Бара тур, мен да бусагъат джетеме.

Иги кесек туруб келди ол. Кеси да Секинатда кёб турмады, олсагъатлай огъуна ызына чыкъды — бетинде-несинде да тюрленуу джокъ. Сансыз этиб шош киргенича, сансыз этиб шош да чыкъды.

«Огъай, биз къоркъгъанча болмаз», — деб келди Юсуфну кёлюне, анасыны эгечин рахатча кёргеннинде. Сабий джюрегини къайгъысы да бираз басылды. Байдыматны юйден алай дженгил нек чыкъгъанын а къалайгъа джораларгъа билмеди. «Анама джукъ келтириргеми чыкъды экен?» Ичинден алай сагъыш эте, ол аллына, Байдымат таба, атлады, эки къарнашчыгъы да — ызындап.

— Юсуф, — деди анасыны эгечи, ол джууукъ келгенинде, анга тюл, нек эсе джерге къарай. — Барчы, Манафны чакъыр да кел. Секинат ёлгенди, эрлай председателге джетиб, ашын-схатын этерге бир джукъла алсын.

Байдымат ол сёзлени джыламай, сарнамай, бош затны хапарлагъанча айтды. Бир да къуруса да кёзлерине джыламукъ урса уа неда ауазы тюрлесе уа! Туура былай тащджюрек да къалай болады адам?

Ачы хапар бла сансызлыкъ джюреклерин кюйдюре, къарнашчыкъла, илгенгенча, бетлери кетиб, санлары къалтырай къарадыла анга.

— Ан-ня-я! — Умар, ачы къычырыкъ эте, юйге мыллыкъ атды. Аны алай этгенин кёргенлеринде, Юсуф бла Мусса да, эсгериб, ызындап чабдыла.

Аланы тохтатмады Байдымат. Ызларындап да бармады. Арбазда сюелиб турду, не этерге да билмей.

Энтда Умарны тауушу ачы чыкъды.

— Анния! — деди ол, джетиб, Секинатны юсюне къаблана. — Анния, сен... сауса да? — Джашчыкъ, ёлюкден бери айырылыб, аны джансыз билегинден да тартды: — Анния, нек джукъ айтмайса? Ан-ня-я...

Джууаб а джокъ. Секинат энди не аны къычырыгъын эшитмейди, не Юсуфну джылаалгъан да эталмай, эринлери, сакъал тюбю къалтырай, юсюне сюелиб тургъанын, не Муссаны джукъ да ангыламай, ангарылыб къалгъанын кёрмейди.

Кеси да, кимни эсе да аллына къарагъанча, башын юйню эшиги таба бургъаны бла къалыб кетгенди — бир ишексиз, Байдыматны сакълагъанды, ол джетгинчи ёлоб къалгъанды. Осиятын, ахыр сёзюн эшитдиралмагъанды.

Алкъын кёзлери да джабылмагъандыла, ачыкълай турадыла. Кёлу-аягъы да тюзетилмегендиле.

— Умар, этме былай, анния... — Юсуф, эсгериб, аны да, Муссаны да кесине тартаргъа кюрешди. — Анния... —

Огъай, «ёлгенди» деген сёзю айталмады — тили айлапыргъа унамады.

Бираздап Байдымат да кирди юйге. Эгечинден тургъанчыкълагъа кёл а этмеди. Сер адамча, кенгден къараб турду да, бир затын унутуб, аны алыргъа баргъанча, юйден чыгыб кетди.

— Юсуф, замап кетиб барады, турма, — деди дагъыда ызына къайтыб. — Ёлюкню бююп чыгъармасакъ боллукъ тюлдю. Бар, Манафны дженгил чакъыр да кел.

Кесинден айырмагъанлай, Юсуф, къарпашчыкъларыны юйю босагъасындан ары чыгъарды да, ызына къайтыб, къоркъмай-юркмей, уллу кншча, сабыр-сабыр къымылдай, анасыны кёзлерин джабды, къолуп-аягъын тюзетди — къыйын джылла аны аллай затланы этерге да юретген эдиле...

Андан чыгыб, Манафны чакъырыргъа бара тургъанлай, Юсуфну къулагъына радиону диктору айтхан сёзле чалышдыла. «...хар адамны адамлыгъы быллай къыйын кёзюуде ачыкъланады. Бююп Уллу Ата джурт къазауатны фронтларында джапларынкъанларыны аямай, дунманнга къаршы джигит юрешгенле, тылда къаджыкъмай урупуб, хорламны джуукълашдырыргъа кеслерин юлюшлерин къошханла бир замапда да унутуллукъ тюлдюле, бизни халкъны эспиде ёмюрлюкге турлукъдула...» Ол сёзле Юсуфге иш этилиб Секинат бла Халитге аталыб айтылгъанча эшитилдиле. Сора кёлю басыларакъ болуб, ол джолуна кетди.

Умар а, джангыдап юйге кириб, анасыны къатына сюелди. Секинатны ёлгенин эшитиб, къайгъы сёз берирге келгенле, анасындан эсе анга, къарпашчыкъларына къыйналгъанча этдиле.

— Ой джазыкъ балала!.. Ючюсю да ууакъдыла. Ёлген ёлдо да кетди, была къалай турлукъдула? — дейдиле. Анга къараб туруб, къайтарыб-къайтарыб джылайдыла. Хар кимге эс табдырыргъа юрешген джаныз Кулинады да, ол да тыялмады кесин.

— Ой, хариб Секинат, бу юч ёксюзю кимге къюб кетдинг? — деб бир-эки джолда джангыдан сарнаб джиберди. — Джазыкъ сабийлени эшиклери джабылыб, отлары кёмюлюб къалды да...

Къатынла джылаб айтхан сёзле къулакъларын зангырдата, Умар анасына къарайды. Ийпаныры келмейди аны ёлгенине. Бусагъатдан ёрге къобарыкъды, ал-

гъынча джарыкъ ышара, бу тиширыула бла сёлешиб башларыкъды — аллай умут да этеди ичинден. Ол къой, адамланы айтханларын эшитмегенча этиб тургъанына кёлкъалды болуру да келеди. Чырт ангыламайды ана къалай ёлорге боллукъун. «Энди биз кесибиз къалай турлукъбуз?» — дейди. Сабий акъылы бла кёб тюрлю башха соруугъа джууаб излейди.

Ол, башын энише этиб, сагъышха батыб тургъанлай, Даум деген сыйдамбет тиширыу эшикден кирген Байдыматха сорду:

— Джаназысын этерге апенди чакъыргъанмысыз?

— Апенди табмагъа эдик да, кебинлик табха эдик, — деб Байдымат анга хыныракъ джууаб барди.

Кулина, анга къараб турду да, хызенинден газетге чырмалгъан бир затны чыгъарыб, алай салды.

— Байдымат, кебинликге бу джарарыкъ болур, — деди сора.

Кюп орта болургъа ёлюкню джуууб, юйден чыгъарыргъа хазыр этдиле.

— Иги джолгъа бар де да бетин сылачы, — деди Кулина Умаргъа. Джашчыкъ, джыларгъа тартыша, къолуну аязы бла Секинатны сууб бошагъан бетин сылады. Сора кёлюне чабаргъа джетиб, «Аппя!» — деб кычырды.

Насыбха, Кулина къатында эди да, терк эсериб, олсагъатлай аны, къаурача дженгил джашчыкъны, тынч кёлтюрюб алыб кетди. Бир заманда эс джыйыб къарагъанында, Манаф, Юсуф, дагъыда алача тёртбеш джашчыкъ ёлюкню арбазгъа чыгъарыб тура эдиле. Кёзлери къарангы эте, олсагъатлай Умар да секириб турду.

— Къыйчалмай джат, юч сабийинге да ёксюзлюк сынатмазма, — деб сарнаб джылады Байдымат, эгечиндеп айырыла. — Кесимикиледен кем кёрмей ёсдюрюме...

Аны ол сёзлери антча эшитилдиле. Алай а керти болмады алагъа — кёрюне салгъандан сора, Секинатны къабырына басмады, сабийлерин тегерегине джыаргъа юрешмеди. Сансызча этиб къойду — джашчыкъла келгенлери болса, къыстамады. Келмеселе да, не болдула деб излеб айланмады. Кулина уа, хаман келиб юслерине-башларына къарагъанлай, хар затларын джугъанлай-джарашдыргъанлай турду.

— Ючююз да менде джашагъыз, — деб да тиледи

талай кере.— Мен ашагъавны ашарсыз, мен джатхан орундукъда, джатарсыз.

Алай а Юсуф унамады.

— Биз кесибизни юйюбюзде турургъа сюебиз,— деб къойду. Кулина да анга кёлкъалды болуб кюреш-меди. Артда да келе-кете турду.

Бир джолда къарнашчыкъла, Секинатны къабыры-на барыб къайтыб, къуу-шуу юйде мыдах болуб, бир-бири кёзюпе къараб тургъашлай, хырт деб эшик ачылды да, Байдымат бла Манаф кириб келди. Джашчыкъла, ёрге-ёрге туруб, алагъа битиб тохтадыла.

— Юсуф, мен айтхан бла не болуб тураса?— деб сорду Байдымат, олтургъан да этмей.— Бу экисин детдомгъа джиберемисе?

Олсагъатлай Умар бла Мусса, бизни джукъгъа джиберме дегенча, тамадаларына къысылдыла.

— Огъай,— деди Юсуф.

— Нек?

— Биз бирге джашарыкъбыз, анам алай осият этгенди.

— Не осиятды ол? Апы къой да, адам айтханны эт. Баргъаплары игиди былагъа да, сениге да.

— Мен быланы джукъгъа да джиберлик тюлме.

— Бош тартаса, Юсуф, терсинге. Сен алкъын сабийсе, быланы да, кесинги да асыраргъа къаруунг джетерик тюлдю. Сюйюб айтама: этме былай, бармагъа къой! Бир да къурса да ач-джалангач болмазла,— деб кюрешди Байдымат, ёнге Юсуфну хо этди-ралмады.

— Киминге базыб джибермейсе? Огъесе сизни тегерегигизге да мен чабыб айланчыкъма дебми умут этесе? Мени аллай къарууум джокъду. Сизге къой, кесимикиле да къараялмайма. Мени мындап кёб сёлешдирмегиз да хазырланыгъыз, тамбла огъуна элтиб, джарашдырыб келейик. Советде да алай айтхандыла,— деди биягъы Байдымат.

— Мен быланы джукъгъа да джиберлик тюлме, бирге турлукъбуз,— деди Юсуф дагъыда.

— Да сора Советге бар да кесинг джибермегенинги айт. Мени къатышдырмасыла. Кеслери барыргъа сюймейдиле ансы, мен тыймайма дегениме ийпанмайдыла,— деб джыламсырады Байдымат. Кертисинде уа ол кеси эди, сабийлени детдомгъа джарашдырыгъыз деб, Советни бездириб тургъан. Бююн да ары барыб келе

эди. «Хазырлагъыз сора, тамбла огъуна къагъытлары джарашдырыб берейик»,— деб джиберген эдиле аны. Байдымат апы ючюн къыза эди алай. Юсуф анасыны эгечи айтханига къулакъ салмагъанында, Манаф, анга кёзлерин сюзюб къараб турду да:

— Кеслерине игиши ангыламай эселе, сюйгенлерича джашасыла. Была ючюн сен артыкъ нек къыйнала-са?— деб, анасыны билегинден тутуб, юйдеп чыгъарыб алыб кетди.

Ол кюнден сора Байдымат эгечини сабийлери таба басмады. Анда-мында кёрсе да, эселегенча, танымагъанча этиб, къатлары бла озуб кете турду. Элде ол зат кёзге илинмей къалмады. «Муну орнунда Секинат болса, ол ёксюзлени алай атыб къоярыкъ тюл эди. Бу уа эс да бёлмейди алагъа»,— деб анга гурушха этгенле да болдула. Ачыкъдап ачыкъ кесине да айтдыла. Алай а андан да хайыр чыкъмады— Байдымат сабийлеге эс бёлмеди. Бираздап а, алагъа билдирген да этмей, эрини къарнашы джашагъан элге кёчюб кетди. Андан сора кёб турмай къазауат да бошалды, джашау да орнуна келе башлады. Юсуф, къыйналды эсе да, эки къарнашчыгъына ёксюзлюк сынатмады. Кеси ишлеб, аланы окъутургъа кюрешди, билим алдырды...

* * *

— Шабат, ыйых кюнде былай келиб, бир къозу да къанатдырыб, анагъызны джангыз къарт эгечине да бир кёрюнуб къалай кеталмайсыз? Не келген джокъ, не баргъап джокъ, не затласыз сиз? Ол джазыкъ а кечеси-кюню да сизни сагъышыгъызны этгенлей турады.

— Юйге барайыкъ,— деди Умар, айтыргъа башха сёз табмай.

— Юйге да барлыкъбыз. Биз сизнича джизгиледен тюлбюз. Бара-келе юренген адамлабыз. Сабийлени да, келинини да танымай кетерик тюлбюз. Сени хирург болуб ишлегенинги билебиз, адамла да бек махтайддыла. Аны эшитгенибиз сайын башыбыз кёкге джетгенча бола турабыз. Келин да врачды, дейдиле. Алаймыды?

— Хо, ол да больницада ишлейди.

— Игиди иги, бек къууандым, оллахий. Институт-да дерсле бересе дегенлери да керти болур?

— Кертиди.

— Бусагъатда ишинг кѣб тюл эсе, кел, былайдан арлакъ бир чыгъайыкъ,— деди Манаф, келбетинде бир къууанч сезим ойлай. Билегинден тутуб, аны бурууну ары джанында джап-джапгы машинаны къатында сюелген тѣгерекбет токъ джашха алыб барды.— Бу бизни кичибизди. Аты да Казбекди. Казбек, Умар деб махтаб тургъан къарнашыбыз ма буду. Бир-биринги таныб къоюгъуз.

Казбек, олсагъатлай аллына атлаб, Умарны къаты къучакълады. Ышаргъаны да тохтамагъанлай, хапар сорду.

Союб къаблагъанча, алай ушай эди Казбек атасына: орта бойлу, токъ саплы джаш. Юсюнде да багъалы костюму.

— Умарны мениге бир таптыгъыз, дерге къалгъанында, ишини да къоюб, муну сениге алыб келгенме. Бу да, сенпча, врач болургъа сюеме, дегенди да тохтагъанды. Умар, къарнаш, муну кесинг ишлеген институтха салыргъа болушургъа керексе.

— Мунуча джашха не болушлукъ керекди? Хазнамыды, экзаменлени берсин да кирсин,— деб ышарды Умар, кѣлюне джукъ келтирмей.

Олсагъатлай Манафны, джашны да джарыкъ тюрсюнлери мутхузуракъ болдула.

— Экзамен бериб кириб болуму джокъду. Таптышларынг бла сѣлеш да муну ары джарашдыр. Ачха-бочха да аямазбыз. Экибиз да заготовителле болуб ишлейбиз, не да табарыкъбыз.

— Керти кѣлюнг бламы айтаса, Манаф?

— Иги да кѣлюм бла айтама.

Умар бир Манафха, бир джашына къарады. Огъай, накъырда этгенге ушамайды. Ол, алагъа не джууаб берирге билмей, бир кесекни баштѣбен болуб турду.

— Бу затда мен сизге болушаллыкъ тюлме,— деди сора, башын кѣлтюрюб Манафха таукел къарай.— Меннге ышаныб, кесигизни джарсытмагъыз... Келигиз, юйге барайыкъ...

— Энди севден бизге хайыр джокъду, не-е?

— Ол сиз айтхан затда боллукъ тюлдю.

Манаф, анга къашларыни тойюб къараб турду да, къолун ачыулу силкди. Сора барыб, рульну джанына къая джарылгъанча олтурду да, джашын кесине ча-

Ол кѣзюуде ич юйден эркиши ауазла эшитилдиле. Сѣлешгенлени бири Мурадин болгъанын Саният ауазындан таныды.

— Тюзюн айтсам, Исмаил Азретович, мен анамы джукъ керекли этмейме. Ачха бла да болушханлай турама. Алай а аны элде джашагъанына джюрегим хош болалмайды. Кеси да бизни бла турургъа сюеди. Мындан алда да, мени къайгъымы эте болмазсыз, ансы андан бери заводну тамадалары бир мадар табарыкъ эдиле деб, бизге ѳкелеб кетгенди. Энди не этерге да билмейме. Ол джангы юйден бир маджалыракъ фатар бериб, аны бери келтирирча этмесеги, анам менге бек уллу кѣлкъалды боллукъду,— деди ол, иш этиб бери эшитдирирге излегенча, хар сѣзюн бѣлюб-бѣлюб кесгин айта.

— Мурадин Рамазанович, мен сени бек иги ангылайма,— деди анга кимни эсе да базыкъ ауазы.— Болушургъа да огъай демейме. Алай а бусагъатда сениге джангы фатар берир мадар джокъду. Фатарлары болмагъанланы тындыргъынчы, сабыр эте турсун, дегенди директор да.

— Исмаил Азретович, мени атам къазауатда ѳлгендерге Кѣзююун сакъламагъанлай фатар алыргъа анамы Джюреги бла толугъа эркинлиги барды. Ол бирничиси. Экинчы урадын олтургъан шиндик да алай алаша тюлдю. Боси кесине ѳа излесенг, директоргъа сѣзюнгю ѳтдюре да тохтаб, сѣсе. Сен ызындан болгъан иш тынмай къалмакъыйыпкъ кѣрюб турабыз.

лай джет Теѳри, арт кѣзюуде директор бла мени арабыз къуру ан таб тюлдю. Не эсе да... Къысхасы, бу джол мейди: «а мени. Экибиз да уялыргъа боллукъбуз. Алай-гисине да мениге бир къауумла тиш къысыб турадыла. лай сыѳ Нек?

кюреше.— Ол джол санга бир бѣлмели фатарны орнуна бу Бир бѣлмелини бердиргеним ючюн.

Тынгыс.— Кимледиле ала?

ха къа.— Аны сениге кереклиси джокъду...

биледи.— Джюреги бир затланы сезсе да, джашла айтханны зеталму ангылаялмады Саният.

мында.— Ий, келин, Мурадин бла сѣлешген кимди? — деб кѣб этду ол.

гъаиле.— Анабыз, эки-юч кюнден заводда ишлегенлегеры къангы квартирле берликдиле,— деб шыбырдады керадинчи, кѣзю-къашы бла ауазла эшитилген джары кѣргю-

— Бусагъатда ишинг кѣб тюл эсе, кел, былайдан арлакъ бир чыгъайыкъ,— деди Манаф, келбетинде бир къууанч сезим ойнай. Билегинде тутуб, аны бурууну ары джанында джап-джангы машинаны къатында сюелген тегерекбет токъ джашха алыб барды.— Бу бизни кичибизди. Аты да Казбекди. Казбек, Умар деб махтаб тургъап къарнашыбыз ма буду. Бир-биринги таныб къоюгъуз.

Казбек, олсагъатлай алдына атлаб, Умарны къаты къучакълады. Ышаргъаны да тохтамагъанлай, хапар сорду.

Союб къаблагъанча, алай ушай эди Казбек атасына: орта бойлу, токъ санлы джаш. Юсюнде да багъалы костюму.

— Умарны меннге бир танытыгъыз, дерге къалгъанында, ишми да къоюб, муну сеинге алыб келгенме. Бу да, сенпача, врач болургъа сюеме, дегенди да тохтагъанды. Умар, къарнаш, муну кесинг ишлеген институтха салыргъа болушургъа керексе.

— Мунуча джашха не болушлукъ керекди? Хазнамыды, экзаменлени берсин да кирсин,— деб ышарды Умар, кѣлюне джукъ келтирмей.

Олсагъатлай Манафны, джашны да джарыкъ болуб сюнлери мутхузуракъ болдула.

— Экзамен бериб кирир болуму джокъду. Тапсыкъларынг бла сѣлеш да муну ары джарашдыр. Келгенибочха да аямазбыз. Экибиз да заготовителлергъа да ишлейбиз, не да табарыкъбыз.

— Керти кѣлюнг бламы айтаса, Манаф? И да юй-

— Иги да кѣлюм бла айтама. Лгъаннга

Умар бир Манафха, бир джашына къариу ма-Огъай, накъырда этгеннге ушамайды. Ол, алагъеден да джууаб берирге билмей, бир кесекни баштѣбен быкъгъа турду.

— Бу затда мен сизге болушаллыкъ тюлме,— йса? — ди сора, башын кѣлтюрюб Манафха таукел къара Меннге ышаныб, кесигизни джарсытмагъыз... Келир заюйге барайыкъ...

— Энди сенден бизге хайыр джокъду, не-е?

— Ол сиз айтхан затда боллукъ тюлдю. араш-

Манаф, анга къашларын туйюб къараб турду къолун ачыулу силкди. Сора барыб, рульну джаны къая джарылгъанча олтурду да, джашын кесине

Джа-

Ол кѣзюуде ич юйден эркиши ауазла эшитилдиле. Сѣлешгенлени бири Мурадин болгъанын Саният ауазында таныды.

— Тюсюн айтсам, Исмаил Азретович, мен анамы джукъ керекли этмейме. Ачха бла да болушханлай турама. Алай а аны элде джашагъанына джюрегим хош болалмайды. Кеси да бизни бла турургъа сюедди. Мындан алда да, мени къайгъымы эте болмазсыз, ансы андан бери заводну тамадалары бир мадар табарыкъ эдиле деб, бизге ѳпкелеб кетгенди. Энди не этерге да билмейме. Ол джангы юйден бир маджалыракъ фатар бериб, аны бери келтирирча этмесегиз, анам меннге бек уллу кѣлкъалды боллукъду,— деди ол, иш этиб бери эшитдирирге излегенча, хар сѣсюн бѣлюб-бѣлюб кесгин айта.

— Мурадин Рамазанович, мен сени бек иги англайма,— деди анга кимни эсе да базыкъ ауазы.— Болушургъа да огъай демейме. Алай а бусагъатда сеннге джангы фатар берир мадар джокъду. Фатарлары болмагъанланы тындыргъынычы, сабыр эте турсун, дегенди директор да.

— Исмаил Азретович, мени атам къазауатда ѳлгенди. Кѣзюююн сакъламагъанлай фатар алыргъа анамы закон бла толу эркинлиги барды. Ол бпринчиси. Экинчиси, сен олтургъан шиндик да алай алаша тюлдю. Болушургъа излесенг, директоргъа сѣсюнгю ѳтдюре да билликсе. Сен ызындан болгъан иш тынмай къалмаучусун кѣрюб турабыз.

— Тейри, арт кѣзюуде директор бла мени арабыз асыры таб тюлдю. Не эсе да... Къысхасы, бу джол къысма мени. Экибиз да уялыргъа боллукъбуз. Алайсыз да меннге бир къауумла тиш къысыб турадыла.

— Нек?

— Ол джол санга бир бѣлмели фатарны орнуна бу эки бѣлмелини бердиргеним ючюп.

— Кимледиле ала?

— Аны сеннге кереклиси джокъду...

Джюреги бир затланы сезсе да, джашла айтханны толу ангылаялмады Саният.

— Ий, келин, Мурадин бла сѣлешген кимди? — деб сорду ол.

— Анабыз, эки-юч клопен заводда ишлегенлеге джангы квартирле берилдиле,— деб шыбырдады келин, кѣзю-къашы бла ауазла эшитилген джары кѣргю-

зе.— Джашынг да директоруна, анам бла бирге джашаргъа джангы юйден юч бѣлмели квартир бер деб, тилек къагъыт джазгъанды. Бу джаш анга къараргъа келгенди. Анабыз, сениге соргъаны болса, мында джашым бла джашарыкъма, мени ючюн да площадчыкъ къошугъуз, дерсе.

Мурадинни юйдегиси тыпч-эсеп болгъанын билгенинде, Саняятны къайгысы сѣнгюб, кѣлю басыларакъ болду. Алай а джюрегини ауурлугъу кетиб къалмады. Кѣзлери бла ол тѣгеренин аулаб чыкъды. Сора кѣксюлюм бояуну уллу къара кѣзлерини тюблерине таб джетдирген тиширыгъа гурушха этиб къарады:

— Ючюгюзге бу юй джетмеймиди? Мындап уллугу не этеркисиз?

— Тарлыкъ этеди, анабыз, къыйыплашыб джашайбыз. Анджела да ъсюб келеди. Бусагъатда огъуна аны къайгысын этерге керекди.

Кѣлю ѳрге уруб, Саняят олтургъан джеринден турду.

— Юйюгюзню хауасы асыры ауурду,— дей, ол ачылыб тургъан терезени къатына барыб сюелди. Ёзге алайда да кѣб туралмады. — Бу иште... Бу несликге бир къара. Тоба- тоба, быллай затха да ким тюбегенди,— деб дагъыда ызына келиб олтурду.— Алай болса да къайгырмаз. Шукур аллахха, тыпч-эсенсиз. Мен а... Мурадин телеграммасы бла джаньмы алыб къоя эди да!

Келип, ушакъны отун ышыра, уллу акъ табада къууурула тургъан этге сохан туурады. Чююнун булгъады. Талай джылтырауукъ сахан табакъны, кюмюш суу ичирилген чанчыны, хрусталь рюмканы джумушакъ бусхул бла сюртюб, ич юйге элтиб келди.

— Тюз айгаса, анабыз: газ джапады да, кухняны хауасы асыры алапат тюлдю,— деди сора ол.— Кел, залгъа барайыкъ, анда мындап салкъынды, хауасы тазаракъды.

«Иш газда болса, не хата бар эди»,— деб ичинден алай айта, Саняят ѳрге тура тебрегенлей, уллу юйден Мурадин, ариу кийинген чырайлы джаш, чыкъды.

— Анам келиб турады да!— деб сора кесин Саняятха атды.— Не эте тураса, анам? Джукъ керекли болмай, инджилмей турамыса?

Саняят бу джол не эсе да джашын эркелеталмады.

— Джокъду хатам, турабыз,— деб къойду, бир зат кѣлюн къачыргъанча болуб.

— Илияс а не этеди? Орден алгъанын эшитиб, бек къууанганма...

— Илияс да турады, биягъы тракторда ишлейди, келин да— фермада. Иште эдиле ансы... Неме... Келиб, бир кѳрген да этмейсиз.

— Ишден бошамайбыз, анам. Ансы барыб, сизни кѳрюрге бек да сюебиз. Кечсбиз, кюнюнбюз да сизсиз.— Мурадин, эшикни къатында ары бурулуб, уллу юйде диванда олтургъан тѣгерекбет джашха къарады.— Анам, бу джаш, Исмаил Азретович, бизни заводда профсоюз комитетин председатели болуб ишлейди...

Саняят уллу юйге киргенинде, завкомчу ѳрге турду. Ала бир-бирини къолларын тутдула.

— Олтур, балам.

— Сен да олтур, амма.— Завкомчу, джумушакъ диванга олтурду да, биягъынлай бир аягъын бир аягъыны юсюне салыб, Саняятха уллу кѣлю къарады.— Не этесиз, амма, тыпч-эсепмисиз?

— Турабыз, хатабыз джокъду. Кесигиз а не этесиз?

— Бизни да джокъду хатабыз. Иш кѣб, заман аз— чабыб айланабыз.

Ол кѣзюуде юйге келип кирди.

— Апабыз, олтуруб тур,— деб ол Саняятны къатында шндикге мор къатапа бла тышлашган джастыкчыкъны салды.

— Олтур, анабыз.

Амма, кир этеме деб къоркъгъанча, джастыкчыкъны бир джаньна салыб, джылтырауукъ шндикни къыйырчыгъына чѳгюб, айт хапар дегенча, завкомчугъа къарады. Завкомчу, аны алай этгенин эслегенинде, Саняятны бу юйде алай кѣб болмаучусун сезди. Кесин алай тутхан адам была бла къалай джашарыкъды, деб сагъыш этди. Сора кенг акъ мангылайындан семиз тѣгерек бетине саркъгъан тер тамчылапы кѳл джаулугъу бла сюртю да, джылтырауукъ къара портфелиндеп бир-бир айтымларыны тюблери къызыл паста бла сызылгъан къагъытны чыгъарыб, Саняятха айланды:

— Мен сени джашынг джазгъан заявленииге къарай келгенме. Аллындан огъуна айтыб къояйым: документлеригизге дауум джокъду. Пропискагъыз, башха затларыгъыз да джарашдырылыбдыла. Алай а...— Ол дагъыда бетини тер тамчыларын сюртю.— Амма, тюзюн бир айт: энди сен, джарашыб джашаб тургъан

джеринги, элнги кююб, кертиси бла да бери кёчюб келликмисе?

Саняят, не дерге билмей, Исмаилгъа къараб тохтады.

— Амам, мындаа ары бизни бла турлукъса. Элде туйюлюб джашагъанын боллукъду. Энди шахар джашауу да бир кёр. Солугъан да бир эт. Джангы фатар ала эсек... Арну алмасакъ да, бирге джашарыкъбыз,— деди Мурадин.

Саняят аны алай нек айтханыны магъанасын сездиди. Аны ол учузлугъу, эки бетлиги ючюн бу тын адамны аллында уялгъан да этди. «Не эсе да болуб къалды деб, мен джанымы кьолума алыб чабыб келеме. Была уа, мени къартлыгъымда джалгъан шагъат этиб, кеслерине фатар алыргъа излейдиле,— деб келини бла джашына кёлкъалды да болду. — Кёремисе аны, бизни бла джашарыкъса деб, ётюрюкдени тизерге кюрешгенин. Бет дегенден джукъ къалмагъанды...» Алай а, «Огъай, мени бери келир акъылым джокъду»,— десе, джашыны да, келинини да кёллерин къалдырлыгъын сезиб, Исмаилны сорууна алагъа кереклисича джууаб бериб сирелди:

— Шахарда была бла джашаргъа бек да сюеме. Мадарыгъыз болуб, мени ючюн да бир кесек зат кьошсагъыз, бери келиб къаллыкъ эдим.

Исмаилны бетинде ышармыш ышап эсленди. «Алдагъан этесе, амма»— алай эди ышармышны магъанасы. Сора, Саняятны кёлюне «бу джаш ётюрюк айтханымы ангылаб тура кёреме» деб келиб, ол асыры уялгъандан джерге кирлик болду.

— Къайдам, амма, бу джол тилекчиле асыры кёб болгъандап, не этерге да билмейбиз,— деди Исмаил, аны къакъгъанча сёлеше. — Тилекчилени ичинде фатарлары болмагъанла да, ючюшер-тёртюшер адамлары бла бирер бёлмеде кечингенле да бардыла. Эм алгъа аланы тындырыгъыз, дегенди директор.

Ол алай айтыб тохтагъанында, Мурадин кёзю-къашы бла къатынына столну кёргозду. Аны айтыргъа излегенин ангылаб, келин къараб-къарагъынчы столну джасады. Сора таб ышара, джашланы ауузлашыргъа чакъырды:

— Исмаил Азретович, бери ёт,— деб Мурадин да завкомчугъа тёрню кёргозду.

Ол субайлыкъ да этмеди.

— Да, амма, джюрегини къыйнама, сагъыш этиб кёрюрюбюз,— деб, аман туюну игге джоралагъанча сёлеше, Мурадил кёргозген джерге олтурду.— Сеннича къартларыбызгъа къайгырмасакъ, кимге къайгырлыкъбыз?

Исмаилны бу сёзлери Мурадинни учундурдула. Ол, къууанч тыбырлы болуб, коньяк рюмкалары бирин завкомчугъа узатды.

— Меннге ичерге джарарыкъ тюлдю,— деб Исмаил аны тюртерек этди.— Бир да, эки да айтма, ауузуна салаллыкъ тюлме. Ишин заманында...

— Исмаил Азретович, манга сеннича кьонакъла кюн сайың да келиб турмайдыла. Аны ючюн кьурагъанды келишинг бу затчыкъланы. Ансы мени да ичиге алай уллу ёчлюгом джокъду... Алмасанг, кёлум къаллыкъды.

— Болмай эсе, бучукъну уртлаймы,— деб Исмаил рюмкины алды.— Муну башы кёкге ачыкъча, джюреглерибиз бир-бирибизге ачыкъ болсупла. Аны ючюн тартайыкъ.

Ол, рюмкины лыкъ деб джуду да:

— Бу хадауусу татыуу тюрленмей тура кёреме,— деб, рюмкины столгъа салды.— Тарт, къарнаш.

Мурадин да сауутчукъну бош этди.

Рюмкалары таб тутханлары, ичген сагъатда эрилерни арну джарашханлары эслегенде, Саняят алааны экиси да ичги бла алай джау болмагъанлары ангылады. «Была мынга да юрениб тура кёреме. Кеслерин анга хорлатмагъа эдиле. Аман затды ичги. Адамны сыйын-намысын андан бек джукъ гюшюрмейди»,— деб тыхсыды ичинден.

Джашла уа биричи рюмкада тохтаб къаламадыла. Айландыра да тарта, коньякдан къызардыла. Тешгиз тобукъдан болду.

— Амма,— деди биягъы Исмаил, Саняятха бурула.— Энди шахарчы бола айланаса, не-с?

Ол сёзле Саняятха хыликке этгенча эшитдиле.

— Балам, ийнамагъанлыкъмы этесе?— деди ол, не джууаб берирге билмей.

— Огъай, дагъыда... Кесим алай бош сорама... Чыртда сагъыш этмей, келиб къал. Не десенг да, шахарда джашау элдеча тюлдю.

— Бусагъатда элде да джашау иги болгъанды.

— Иги уа болгъанды. Енге шахардача къайдап болсун. Сууунг, газынг юсюнге, тюкенинг, башханг къа-

тынга. Сабийлеге садла, кесинге кьаратыргъа врачла эркин... Тургъан юйюнг джылы, джюриюген джолунг таза...

— Тюкен, сабий сад бизде да бардыла. Врачла да джетишедиле.

— Бар а бардыла. Алай а... Анам, Илияс сабийлерин садха джарашдырдымы? — деди Мурадин.

— Огъай.

— Нек?

— Мен юйдеме сора, сабийлеши садха кьалай берлик эдим?

Совхозну тамадалары уа бир-эки кере да айтхан эдиле, Илиясны сабийлерине садда орун берейик, деб. Бизни кьююгуз да, ииджилиб тургъан адамлашы сабийлерине беригиз, деб Илияс унамады. Мени сартын, тюз этгенди, — деди Саният, тамада джашыны сабийлерини «садикге барыргъа сюебиз» деб туруучулары эсине тюше.

— Илиясдан эсе, Мурадин Рамазанович тирирек болур дейме, амма. Бусагъат джашауда асыры халал болургъа джарамайды. Алаймыды, шохум?

— Алайды алай. Ол элде кимни кьайгысыни да Илияс этеди. Эшекча ишлеб тургъан болмаса, кесине, юйдегисине табын излей билмейди, — деб, Мурадин кьонагъына рюмканы тутдурду. — Алчы, шохум, бир тартайыкъ.

— Да, саулукъ болсун... Дуняа бизден да кьаллыкъды... Мурадин Рам...занович, не эсе да ананг мыдахды. Шо, ананга мышдан бир уртлат, келю бир келтюрюлсюн. Амма, бизни бла бир керечик, джап-джангыз бир керечик тартсанг, бек разы боллукъ эдим. Аллах ючюн, бир керечик...

— Анам, Исмаил Азретович аллай бир тилегенден ары, бучукъну...

— Огъай-огъай, мен... Кесигиз ичигиз, мен... Аузузгъузгъа джарашмагъан затны айтмагъыз. Айыбды...

— Исмаил Азретович, анамы кьояйыкъ, кесинг билесе...

— Хо, хо, хо, айтдым эсе, ызыма кьайтдым. Амма, терс болдум, кеч. Мурадин Рам...занович, сени ананг дуняада болмагъан бир адамды. Хар затны ангылаб турады. Амма, сени саулугъунг ючюн! Ананг ючюн, Мурадин Рамазан...

— Мурадин де да кьой, соза турма да, — деб ышарды кьонакъбай.

— Тарт, Мурадин, — деб Исмаил, рюмканы бошатыб, Саниятха бурулду. — Амма, мыдах болма. Ол юч бѐлмелини сизге бердирирге кюреширме. Кьолумдан келмесе уа...

— Келликди, Исмаил, — деди Мурадин, рюмкалагъа биягъы коньякдан кьуя. — Анам сеннге ышанады.

— Анам деме да, мен де, хайыуан, — деб шыбырдады Исмаил апы кьулагъына.

Мурадин, не дерге да билмей, завкомчугъа кьараб тохтады.

— Не, терсми айтама? Меннге алай тюрлю нек кьарайса?

— Терс айтаса, Исмаил!..

— Исмаил Азретович, — деб тюзетди биягъы завкомчу. — Алдама, ансы... Кьралны алдаб, артыкъ фатар алгъанлагъа не этиуенлерин билемисе?

— Билеме, — деди Мурадин, ачуланыб. — Бек иги билеме. Аллайлагъа кьатыла тебреселе, сеп да бир джанында кьалыб кетерик тюлсе. Ол биринчиси. Экинчиси, мен тюз инженерме, тас этерча кьуллугъум джокъду. Сен а кѐб затдан кьуру кьалыргъа боллукъса. Алайчыгъын да унутма, шохум.

Исмаилны бети тюрленди, алай а дюргенлик этмеди.

— Хайыуан, накъырдачы да ангыламаймы тебрегенсе? — деди ол, кесин ышарта. — Кьоркьутургъа кюрешдинг, оллахий. Хэ-хэ-хэ... Сѐлеширик кѐреме сен.

Бу кѐзюуде келин аланы алларына сахан табакъ бла джангы ашарыкъ келтириб салды.

— Аллах ючюн, суууб кьалгъынчы кьабыгъыз ары. Не эсе да ашамайсыз, — деди ол, кьонагъы бла эрине ышарыб кьарай. — Огъесе джаратмагъанлыкъмы этесиз?

Исмаил анга не эсе да айта тебрегенлей, Мурадин сѐзюн бѐлдю:

— Джаныма тиймесенг, айтырыкъ тюл эдим, — деди ол, рюмкалагъа коньякдан кьуя. — Кьой энди аны, келчи, халал тенгле болгъаныбыз ючюн бир тартайыкъ!

— Юч бѐлмели ючюн магаришчик этерге унутма.

— Анга уа не сѐз барды. Ол бир джолдача, магаришчик да этерме, суу джагъада бир кьозучукъ да кьанатырбыз. Къысхасы, сени разы этерме.

— Халал тенгле ючию, шохум! — деб, Исмаил рюм-касын келтирдю.

— Джаша, шохум, тарт, саулукъ болсун!

Джашла, иги кеф алгъанларында, бир-бирн къатына олтурдула. Келин да аланы тегереклерине хой-пухча айланады, бет тюрсюшо къууанч нюр теге. Сапнят а олтурады, эки къолу къамчылача салыныб.

Джашланы бир-бир сёзлери къулагъына чалышханлыкъгъа, не айтханлары эшитмейди. Эшитгенни да кёб заты ангыламайды. Кёзлерни бир джерге чыракъ пийиб, къарагъан джеринден айырылмай турады. Амандан- игиден да аны кёлюне келмеген джокъду. «Илняс бла Мурадин бир эмчекш сютюп ичген, бирча болумда ёсген джашладыла. Алай болгъанлыкъгъа халшлери бла бир-бирине ушамайдыла. Илняс халал джашды. Мен ёмюрюмде андан джалгъан сёз эшитмегенме, аман затха къатышыб кёрмегенме. Бу уа хыйлалыкъгъа юрениб айланады. Хар затны табын кесни тартаргъа кюрешеди. Кесн ючию джашагъан бирди. Алай бла джарыкъ бетли боллукъ тюлдю. Кесн айтханыга бошлаб этиб къойгъанма мушу былай. Заманында юрете билмегенме», — деб кесн кесин терслейди, кесн кесне гурушха этеди.

Чыгъыб кетерге бла къалыргъа билмей, ол, мугур болуб, алай олтуруб тургъанлай, юйге, гшиджича, омакъ кийинген ариу кызчыкъ кирди. Аны кёргенлей, мылы кёзлерни башында джаулугъуну къыйыры бла сюрте, неге эсе да хазырланганча, къучагъын джая, орнундан турду.

— Уккаш эт, Анжила. Къарт апасына адам алаймы этеди сора? Былай кел. Бир уккашчыкъ эт.

— Хы-ы-ы, — деб кызчыкъ бир джанына джанлаб кетди. — Папа, почему она ко мне пристает? Кто она такая?

— Анджела, былай кел, — деб Мурадин кызчыкъны кесне чакъырды. — Къайда эдинг?

— На улице... Папа, почему Ахматик говорит, что у них машина лучше, чем наша?

— Да, Ахматдан не сакълай эдинг? Къара сен анга! Ол аман атасындан эшитгенин айтыб айланады. Бизникни джетген саулай шахарда да джокъду, деб къой, джукъ айтса.

— Былай кел, Анжила, — деди Саният, чепкенини

хурджуундан конфетчикле чыгъарыб, кызчыкъгъа узата. — Ма, Анжила!

— Я такие не люблю, — деди кызчыкъ, апасына кысыла. — Мама, кто она такая?

— Келин, кызчыкъ не дейди? Джаратмаймыды?

Аны соргъанын эшитген да этмедн келини. Игида дейсе, бусагъатда ол къайын апасы къайгылы тюлдю. Стол джанындагыладады аны эсп. Ол, кесн аллыла ышара, алагъа битиб турады. Бу экешиден сора джукъ кёрмейди ол, аланы бир-бирине айтханларын-дан башха сёз эшитмейди.

Джангыз кызчыкъды Сапнятха эс бёлген. Ол аны, узун чепкели, джыйрыкъ бетли, кюмюн чачлы амманы, бу омакъ джасалгъан юйге, бу омакъ кийинген джаш адамлапы ичине джангылыч тюшгениге ушатыб, анга кёз къыйыры бла сейир этиб къарайды. Кюн да, Анджеланы къарт апасы бла бегирек таптыб къояргъа излегенча, терезеден тийиб, аны дунягъа пйшамлы къарагъан огъурлу, сабыр кёзлерни, джаулугъуну тюбюнден кёрюнген акъ чачын, сагъышлы бетин джарытады. Сора ол дуняны эм факмулу скульптору анагъа атаб салгъан эсертмеге ушаб къалгъанды.

Башхаланы уа анда ишлери джокъду. Энди сен бизге керек тюлсе дегенча этиб къойгъандыла. Арпу, бар эсе да, бусагъатда ала аны къайгылы тюлдюле. Джашла селешгенлерича селешедиле. Бир-бирине алгъыш этедиле. Келин да, аягъыны тюбюнде чёб сыпмай, тегереклерине айлана турады да, келиб, бнягъыплай кеси аллына ышара, алагъа битиб тохтайды.

Башха болумда болса, Сапнят джанына урушурукъ эди, аны керегин берлик эди. Бу тыш адамны къатында ыйлыкъдырыргъа, сыйын тюшюрюрге сюймеди, «Артад кесине тюлеб, бир иги селеширме ансы, бу аманга тюзелиб айланады», — деб ичинден алай оноу эте, ёрге туруб, эшик таба тебреди. Олсагъатлай келин аны ызындан джетди.

— Анабыз, къайры тебрегенсе?

— Бара барайым, автобус келпн замап джетгенди.

— Ингирде къайры барлыкъса? Бюгече бизде къал, анабыз.

— Огъай, огъай, къалыр амалым джокъду: сабийлени хоншулагъа аманат этиб келгенме.

— Бююнчюкню къал, анабыз, — деди дагъыда келин. Сора аны унамазча кёргенинде, барыб эрини къу-

лагына пеле эсе да шыбырдады. Мурадн а анга эс да бёлмеди. Ол, бир кьолу бла кьатыны ары тюртюб, экинчи кьолу бла завкомчуну бойшундан кьучакьлады:

— Не зат-пе зат дей эди дейсе ол Осман деген?

— Кьой сен аны айтханын. Улхучуса, джукь узат-магъаннга эс бёлмейсе деб, бир затланы сандырай эди, — деди Исмаил.

— Кирджагъагъа кьара! Не затланы билиб сёлешеди ол? Тыш турсуң, апсы...

Саняят, эшикни кьатында тохтаб, алагъа энтда бир кере кьарады. Джашла, бир-бирлерни кьучакьлаб, бир-бири сыртларындан кьагъадыла. Ол ала айтханын аныгыламады. Тегленни ары тюрсюлерни анга кьалай эсе да бир тюрлю бир эрши кёрюнедиле. «Мени борчум джалгъан шагъат болургъа эди да, аны толтурдум, энди кете барайым». Акылына алай келиб, джюреги такъыр бола, Саняят аллына тебинди.

— Анабыз, была бир-бири ючюн джапларың берликдиле, аланы сёлешгенлерине бир тыгыла... анабыз. Кёремисе, туугъан кьарнашлача, кьучакьлашыб кьалгъанларың.

— Хаулени кюшо джарыкь деб, аракты не этдирмейди, келиң, — деб, Саняят эшикге чыкьды. — Келме, келиң... Ишиңи эт... Келме, джаным, кьайт...

Келиң, пе затны эсе да унутханча, чабыб юйге кирди да бир кесекден кьайын апасыны ызындан джетди.

— Быланы ала бар, анабыз, — деб ол анга газетге чырмалгъан затланы узатды. — Хычыпладыла... Сабийлеге... Ауузлаңган да этмединг, анабыз.

Саняят аланы алмазгъа да бир тебреди, алай а келинини кёлун кьалдырыргъа сюймеди.

— Кьойсанг эди, келиң...

— Да пе кьойгъаны барды, кесинги адамларыңбыз... Тартынма, келе тур бизге да... Хы, анабыз, айтыргъа унутуб кьоя эдим, алты джюз сомгъа бир аламат пианино алгъанбыз. Джангы юйге кёчсек, бир бёлмеге аны саялыкьбыз, Анджела анда музыкагъа юреникди.

— Игиди иги... кьайтыгъыз ызыгъызгъа, келиң...

— Анджела, «до свидания» де бабушкагъа...

— Хы-ы, — деб кьызчыкь апасыны чепкенинден тартды, — мама, пошли домой, пойдём...

— Келиң, элт кьызчыкьны юйге... Кьууанч бла кьалыгъыз, — деб Саняят, бурула да келини бла джашындан туугъанчыкьгъа кьарай, эниште тюшюб кетди.

Кюн, неден эсе да уялгъанча, кьызарыб, уясына батыб барады. Шахарчыла, орамгъа тегюлюб, чепкен сокъгъанча, ары-бери джюрюйдюле. Хауа ариуду. Огъартып ургъан джелчик, Саняятны ийнакьлагъанча, аны бетин сылай, джалай озады, терекледен саргъалгъан чапракьлары джерге кьуяды. Кьайдан эсе да кьобуз согъулгъан таууш эшитиледи. Арлакьда дауурсюйюр этиб ойнайдыла сабийле.

Саняят тегерегине сюйюшюб кьарай келеди. Кьайгъысын унутургъа кюрешеди. Алай а джангы бишген хычыланы иссини, газет кьагъытдан ётюб, берчи кьолларың кьалай эсе да бир тюрлю бир кюйдюрюб, аны бююн джашында кёрген затларың энипе салыб тургъан болмаса, унутдурургъа кьоймайды. «Кесимме терс. Юйде эм гитче олду деб, ашарыкьны игсини да, кийимни игсини да анга теджей, аманнга юретиб кьойгъанма», — дейди ол, джюреги джангыдан ачыб башлагъаның сезе. Сора юсюң басыб, тылпысуз этиб тургъан ауур джюкден кьутулургъа излегенча, кьолунда хычыланы озуб баргъан сабийлеге берди. Алай а аны бла джюрегини кемиргени тохтаб кьалмады.

Ол джалгъан сёлеширге юрениген, хыйлалыкьны билген адам тюлдю. Бююн ол тыш адамны кьатында джалгъан шагъатлыкь нек этди? Бош затны юсюнде бетин нек джойду?

Башын сагыш-кьайгы кючлеген ана, шашхан адамча, кьайры баргъаның да билмей, ауур атлай, эки джаны бла мийик тал терекле ёсген сыйдам джолну ёрге кетди...

БАШЛАРЫ

Роман	
Ахыр кюннге дерн	3
Повесть бла хапар .	
Тюбешну	221
Телеграмма	255

ИБ № 1703

Хубиев Абу-Хасан Хамитович

ДО ПОСЛЕДНЕГО ДНЯ

Роман. Повесть и рассказ.

На карачаевском языке

Редактор А. И. Кубанов.

Художник В. И. Бекетов.

Худ. редактор Л. А. Асланова.

Техн. редактор Г. И. Газиева.

Корректор К. А. Салпагарова.

Сдано в набор 28.08.85.
Подписано к печати 30.05.86.
БУ 92571. Формат 84x108¹/₃₂.
Бумага тип. № 2. Гарнитура литературная.
Печать высокая. Усл. п. л. 14,3.
Усл. кр.-отт. 14,4. Уч.-изд. л. 14,9.
Заказ № 4253. Тираж 2000 экз. Цена 1 р. 10 коп.

Карачасво-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства,
357100, Черкесск, пл. Кирова, Дом печати.
Карачасво-Черкесская укрупненная типография,
357100, Черкесск, Первомайская, 47.

X 98

Хубиев А.-Х. Х. До последнего дня. Карачасво-Черкесское отделение Ставропольского книжного издательства, 1986.

272 с.

Роман, повесть и рассказ, вошедшие в книгу, объединены общностью темы. В них автор поднимает нравственные проблемы. Герои его произведений — наши современники, люди чистые, душевно щедрые, они активно отстаивают в жизни свои убеждения, своими руками создают будущее. Это молодые люди, воспитанные в условиях развитого социализма.

Книга адресуется молодежи.

С (Кар.) 2

X 4702260000—83
М 159 (03)—85 75—86